

---

# Empúries

# 57

---

REVISTA D'ARQUEOLOGIA DEL MON ANTIC

2017

---

# Empúries

# 57

---

REVISTA D'ARQUEOLOGIA DEL MON ANTIC

2017

# Empúries 57

## *Director*

**Josep Manuel Rueda**  
Director del Museu d'Arqueologia  
de Catalunya

## *Editor/Managing editor*

**Jordi Principal**  
Museu d'Arqueologia de Catalunya,  
Barcelona

## *Editor adjunt/Associate editor*

**Gustau Vivar**  
Museu d'Arqueologia de Catalunya,  
CASC

## *Consell editorial/Editorial board*

**Penelope Allison**  
University of Leicester

**Josep Burch**  
Universitat de Girona

**Cèsar Carreras**  
Universitat Autònoma de Barcelona

**Àngels Casanovas**  
Museu d'Arqueologia de Catalunya,  
Barcelona

**Franca Cibecchini**  
Département des Recherches  
Archéologiques Subaquatiques  
et Sous-Marines, Marseille

**Ana Delgado**  
Universitat Pompeu Fabra,  
Barcelona

**Marc Domingo Gyga**  
University of Princeton

**Carlos Fabião**  
Universidade de Lisboa

**Josep M. Gurt**  
Universitat de Barcelona

**Daniele Malfitana**  
CNR-Istituto per i Beni Archeologici  
e Monumentali, Catania

**Archer Martin**  
American Academy in Rome

**Jaume Noguera**  
Universitat de Barcelona

**Antoni Naco**  
ICREA-Universitat de Girona

**Josep M. Palet**  
Institut Català d'Arqueologia Clàssica,  
Tarragona

**J. Theodore Peña**  
University of California, Berkeley

**Albert Ribera**  
SIAM-Ajuntament de València

**Joaquín Ruiz de Arbulo**  
Universitat Rovira i Virgili, Tarragona

**Roger Sala**  
SOT Prospecció Arqueològica,  
Sant Cugat del Vallès

**Eduardo Sánchez Moreno**  
Universidad Autónoma de Madrid

**Tesse Stek**  
Universiteit Leiden

**Trinidad Tortosa**  
CSIC-Instituto de Arqueología de  
Mérida

**Joaquim Tremoleda**  
Museu d'Arqueologia de Catalunya,  
Empúries

**Sílvia Valenzuela-Lamas**  
CSIC-Institució Milà i Fontanals,  
Barcelona

**William Van Andringa**  
Univeristé Sciences Humaines  
et Sociales, Lille 3

© de l'edició  
Museu d'Arqueologia de Catalunya

© dels textos i fotografies  
Els autors/es corresponents



*Correspondència i intercanvis*  
Museu d'Arqueologia de Catalunya  
Pg. de Santa Madrona, 39-41  
08038 Barcelona  
+34 93 423 21 49 / +34 93 423 56 01  
Fax: +34 93 325 00 33  
jprincipal@gencat.cat

*Disseny i maqueta*  
Xavier Solé / Disseny Visual SL

*Impresor*  
Gràfiques 92

*Dipòsit legal*  
B-16184-1987

# Índex

Presentació .....	5
Consum carni i artesanat en os als afores del Puig de Sant Andreu: el jaciment ibèric del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle (Ullastret, Baix Empordà) .....	7
<b>Sílvia Valenzuela-Lamas, Lua Valenzuela-Suau, Sergio Jiménez-Manchón Ferran Codina Falgas, Rosa Plana Mallart i Aurora Martín Ortega</b>	
Les ceràmiques de vernís negre al jaciment arqueològic de Son Ferrer (Calvià Mallorca) i el seu context balear .....	27
<b>Jordi Hernández-Gasch</b>	
El jaciment tardoantic del Camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà) .....	53
<b>Josep M. Nolla, Josep Casas i Marc Prat</b>	
Via degli Augustali VII, 4, 28: una fosa singular de mediados del siglo II a.C. en Pompeya .....	85
<b>Macarena Bustamante- Álvarez, F. Javier Heras, Esperança Huguet, M. Pilar Iborra, Adrien Malignas, Jordi Principal y Albert Ribera</b>	
La cerámica ática de barniz negro de época clásica en Ampurias .....	119
<b>Carmen Sánchez y Ángel Carlos Pérez Aguayo</b>	
De las Guerras Cántabras a la Antigüedad Tardía: resultados preliminares de las excavaciones en el yacimiento romano de Huerta Varona (Aguilar de Campoo, Palencia) .....	149
<b>Jesús F. Torres-Martínez, Antxoka Martínez-Velasco y Manuel Fernández-Götz</b>	





---

# Presentació

**Josep Manuel Rueda Torres**

Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya

L'any 2016 va veure la llum el número 56 de la revista *Empúries*, dedicada a l'arqueologia de les ciutats focees. Aquesta edició venia a tancar una etapa de la revista tal com es deia a la nota de l'editor que va acompanyar l'edició d'aquest número. La nova etapa s'ha volgut reforçar amb un nou disseny i format més manejable i còmode, en la línia de les revistes científiques actuals. També hem volgut donar-li un caire més internacional, donant entrada a especialistes de diferents països en el consell de redacció. Això ens ha portat a renovar-lo des de la figura del coordinador a bona part dels components. Els articles es publicaran en la llengua de l'autor/a, amb un *abstract* en anglès, seran lliures i sotmesos a avaluació, i l'edició passarà a ser anual.

Canvis que esperem contribueixin a tornar a posicionar la revista, després d'un llarg període d'absència. Això coincideix amb una recuperació gradual de les publicacions científiques i de difusió del Museu d'arqueologia de Catalunya. La crisi econòmica va provocar aquesta davallada. Tanmateix el més important és recuperar l'edició amb periodicitat regular.

La revitalització de la revista *Empúries* és un símbol de la revitalització del museu, que encara no ha recuperat el to que havia tingut. Esperem que en un temps raonable assolim les quotes científiques de les quals havíem gaudit. La llavor perquè això es produeixi s'ha sembrat: s'ha creat una unitat de recerca dins del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC), tornem a publicar edicions científiques de bon nivell i amb assiduitat i hem esdevingut membres col·laboradors de la institució CERCA (Centres de Recerca de Catalunya), que acull els principals centres de recerca del país. Properament també crearem un Consell Científic del MAC. Un paquet de mesures que, tot acompanyant-ne d'altres que estem a l'espera que donin fruits, confiem que situïn al museu nacional d'arqueologia de Catalunya al lloc que li pertoca en el camp de la recerca.



---

# Consum carni i artesanat en os als afores del Puig de Sant Andreu: el jaciment ibèric del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle (Ullastret, Baix Empordà)

*Meat consumption and bone industry at the Iron  
Age site Camp d'en Gou-Gorg d'en Batlle  
(Ullastret, Baix Empordà)*

Empúries 57  
Pàg. 7-26  
ISSN: 0213-9278

**Sílvia Valenzuela-Lamas**  
**Lua Valenzuela-Suau**  
**Sergio Jiménez-Manchón**  
**Ferran Codina Falgas**  
**Rosa Plana Mallart**  
**Aurora Martín Ortega**

---

## Resum

Les diverses campanyes d'excavació al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle van posar al descobert tot un barri situat a les afores de la muralla del Puig de Sant Andreu. La importància i la densitat d'aquesta ocupació periurbana van evidenciar que el poblament de la capital dels Indigets no estava concentrat només dins de l'espai fortificat, sinó que s'estenia també pels terrenys immediats fora de la muralla. El present estudi presenta els resultats de l'anàlisi de la fauna recuperada durant les excavacions d'aquest barri periurbà, que presenta un consum inusualment elevat de porc, i posa les bases per una ulterior comparació amb el registre faunístic intramurs del Puig de Sant Andreu i amb el d'altres jaciments contemporanis.

### **Paraules clau**

Fauna, tafonomia, mamífers, edat del ferro, Catalunya

---

## Abstract

*The archaeological excavations at the site of Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle uncovered several houses outside the walls of Puig de Sant Andreu. The importance and density of this extramuros occupation suggests that the capital of Indiketes was not limited to the space inside the walls. This study presents the analysis of the faunal remains recovered in the extramuros occupation. An unusual consumption of pig was attested. This study sets the basis for further comparisons with Puig de Sant Andreu and other contemporary Iron Age sites.*

### **Keywords**

*Faunal remains, taphonomy, mammals, Iron Age, Catalonia*

## 1. Introducció

El jaciment Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle és un barri periurbà situat a uns 100 m del vèrtex nord de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu, sobre una petita elevació d'uns 17 m.s.n.m. que queda al marge esquerre de l'antic camí d'Empúries i de l'antic curs del Daró Vell (Fig. 1). El jaciment fou descobert en els anys 1972-1973 per Miquel Oliva i Prat, que hi realitzà alguns sondejos puntuals. Entre els anys 2003 i 2008 es van efectuar diverses excavacions sistemàtiques en el marc del projecte d'estudi del territori de la ciutat ibèrica d'Ullastret formada pels nuclis del Puig de Sant Andreu i de l'Illa d'en Reixac. Aquest projecte es va realitzar en col·laboració entre el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret i la Universitat de Pau et des Pays de l'Adour (França), i des del 2008 amb la Universitat Paul-Valéry- Montpellier-3 (França). La recerca va posar de manifest la importància de l'ocupació periurbana i rural a l'entorn del gran centre urbà d'època ibèrica d'Ullastret, i va fer evident que el poblament de la capital dels Indigets no estava concentrat només dins de l'espai fortificat, sinó que s'estenia també pels terrenys immediats fora de la muralla (Martín, Plana 2001; 2003; Plana, Martín 2001; Plana *et al.* 2005; Plana, Martín 2012) (Fig. 1).

Les excavacions van descobrir una ocupació que va des d'inicis del segle IV aC fins a finals del segle III aC. Les estructures documentades inclouen sitges, fosses i rases excavades al subsòl, així com una sèrie d'habitacions –sectors 1, 2, 5, 7, 9, 10, 13 i 15 (zones 1 i 3)– que vorejaven un possible eix de circulació (zona 2). Les habitacions estaven construïdes amb blocs de gres local, sense desbastar, lligats amb fang i formant un aparell irregular, amb superfícies interiors útils entre els 8 i els 14 m<sup>2</sup>. Els paviments eren de terra compactada de color groc (sectors 2 i 15) o de color marró clar (sectors 5, 7 i 9).

Probablement, aquesta zona extramurs era un barri artesanal dedicat a la metal·lúrgia, a raó de la gran quantitat d'escòries metàl·liques presents a totes les zones del jaciment, i els fragments de parets de forn metal·lúrgic i terres cremades amb escòries recuperats a una de les sitges (Martín *et al.* 2008). La importància i la densitat d'aquesta ocupació periurbana posa en evidència un aspecte nou de l'estructura de l'hàbitat agrupat ibèric, ja que mostra que el poblament no estava concentrat només dins de l'espai fortificat, sinó que s'estenia també pels terrenys immediats extramurs. Això permet analitzar si diferents barris tenien pràctiques de consum i activitats diferenciades.

## 2. Característiques del material faunístic i metodologia d'anàlisi

Els materials faunístics provenen d'un total de 89 unitats estratigràfiques (UEs) i es van recuperar a ull nu. Les restes inclouen 357 restes malacològiques (Nadal 2016) i 2006 restes de mamífer. Les restes d'animals en connexió procedents de sitges i fosses es van considerar separatament (Valenzuela-Lamas 2012), mentre que les restes "de consum" van ser agrupades en dues categories: "ibèric ple 1" per aquelles datades entre 350-250 aC, i "ibèric ple 2" per les datades entre 250-220 aC. A efectes de la quan-

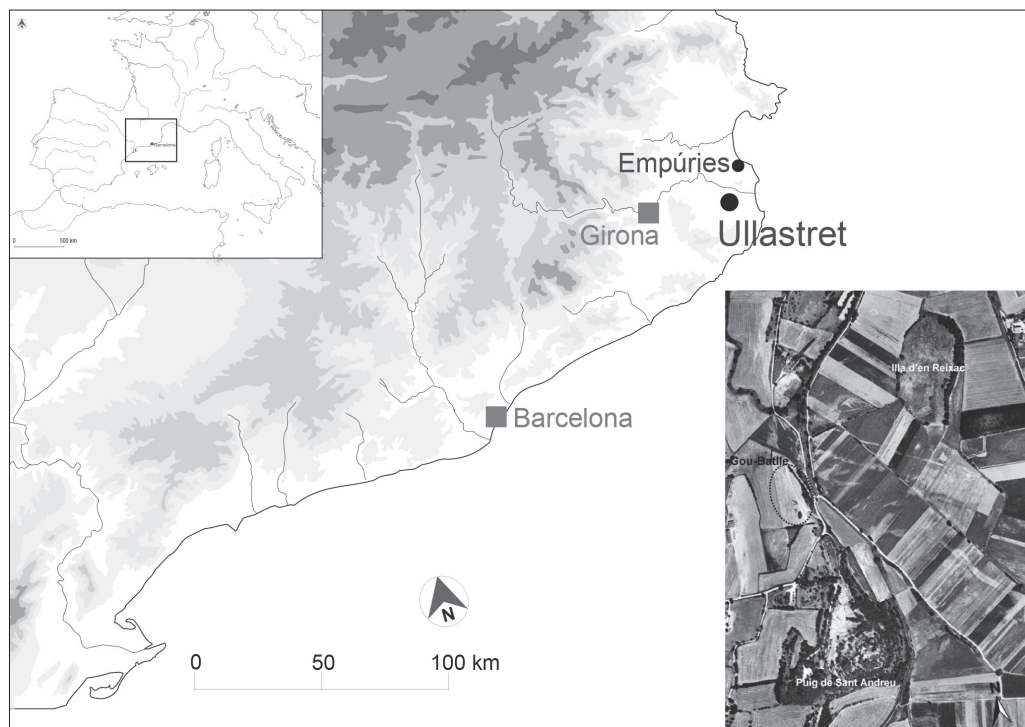


Fig. 1. Localització del jaciment del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle a Catalunya i en relació als recintes fortificats del Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac.

tificació, les restes en connexió o corresponents a un mateix individu es van comptabilitzar com a un.

La identificació anatòmica i taxonòmica es va fer mitjançant la contrastació morfològica de les restes arqueològiques amb material de referència actual, així com amb criteris diagnòstics de diferents atles i catàlegs d'identificació (Schmid 1972; Barone 1976; Boessneck *et al.* 1964; Boessneck 1980; Payne 1985; Fernandez 2001; Halstead *et al.* 2002; Zeder, Lapham 2010). Les restes no determinades a nivell específic van ser agrupades per grup de mida (macrofauna per les corresponents a mides de cavall o bou, i mesofauna per les corresponents a la mida d'ovella o porc).

L'obtenció de mesures biomètriques, expressades en mil·límetres, va seguir el treball de referència de Driesch (1976) i es va fer amb un peu de rei manual (error 0.05 mm). La determinació de l'edat de mort es va fonamentar en les dades de Barone (1976), Gardeisen (1997) i Payne (1976) a partir del grau de fusió dels ossos llargs, i el grau d'erupció i desgast de les dents, i els perfils d'edat de mort es van calcular seguint la metodologia bayesiana descrita per Valenzuela-Lamas i Pozo (2011).

El grau de conservació de les restes es va avaluar de forma qualitativa a partir de la identificació dels agents d'alteració i el seu grau d'incidència seguint una escala de 0

(cap alteració) a 4 (cortical completament destruïda). De manera més general, l'anàlisi dels mamífers segueix el treball de Valenzuela-Lamas (2008).

### 3. Resultats

#### 3.1. Tafonomia

La majoria de fragments es troben en graus mitjos de conservació de les corticals òssies (Figs. 2-4). Per tant, a la gran majoria dels fragments la cortical està alterada en, almenys, la meitat de la superfície, i en gairebé el 25% dels casos la cortical ha desaparegut completament. Això ha dificultat l'observació de marques antròpiques i, en alguns casos, la determinació de les restes. El grau de conservació és similar en els nivells datats del segle IV aC i en els del segle III aC.

Pel que fa els agents d'alteració, els àcids húmics de les arrels són els que han alterat un nombre més gran de restes (Fig. 5), seguides per les fissures i les descamacions. El baix nombre de fissures i descamacions suggereix que les restes estaven en un ambient relativament estable al llarg de l'any, sense grans canvis estacionals d'humitat. Així mateix, la presència d'alteracions per arrels i l'absència d'ossos amb coloracions associades a ambients anaerobis indica que el material estava prou proper a la superfície,

	ibèric ple 1 (s.IV aC)		ibèric ple 2 (s.III aC)	
	NR	%NR	NR	%NR
Grau 0	0	0,0	0	0,0
Grau 1	5	1,3	15	0,9
Grau 2	115	30,7	334	20,5
Grau 3	168	44,9	875	53,6
Grau 4	86	23,0	409	25,0
<b>TOTAL</b>	<b>374</b>		<b>1633</b>	

Fig. 2. Grau de conservació de les corticals òssies. La majoria de fragments estan afectats en, almenys, la meitat de la seva superfície (grau 2). En gairebé el 25% dels ossos la cortical ha desaparegut completament (grau 4).

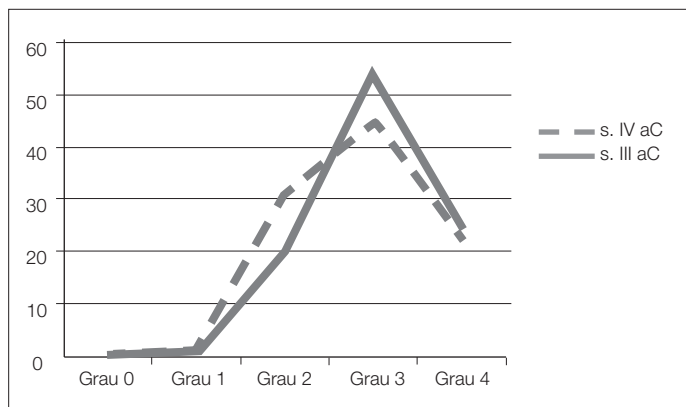


Fig. 3. Representació gràfica de les dades de la Fig. 2 (%NR). En guionets, fase de l'ibèric ple 1 (s. IV aC). En línia contínua, fase de l'ibèric ple 2 (s. III aC).

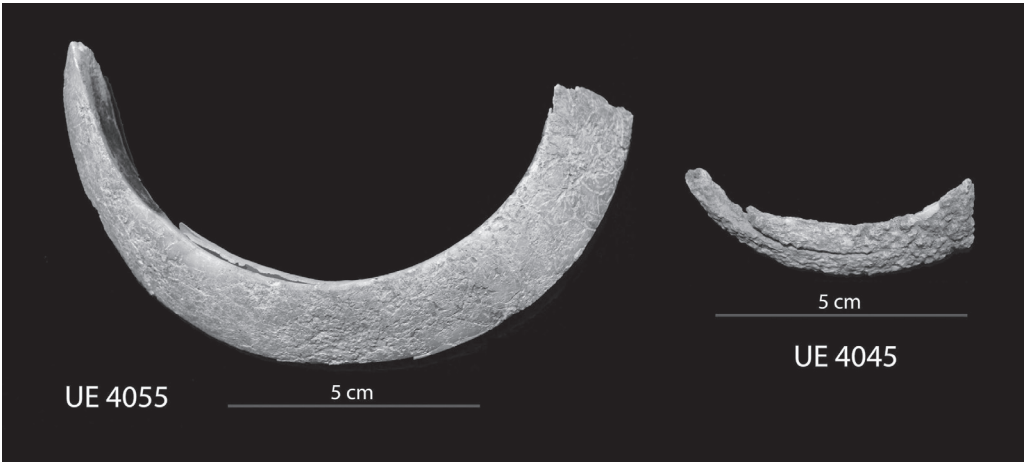


Fig. 4. Esquerra: ullal inferior de porc mascle de mida gran amb marques d'arrels i fissures en grau 2. Dreta: fragment d'ullal inferior de porc mascle amb marques d'arrels i fissures en grau 4. En aquest segon cas, la cortical ha desaparegut completament, i el grau d'alteració ha pogut comportar la pèrdua dels ossos més fràgils.

	s.IV aC					s.III aC				
	arrels	carnívor	descam.	fissures	foc	arrels	carnívor	descam.	fissures	foc
boví	14	0	0	2	0	153	1	6	11	0
porc	67	0	0	4	0	215	1	1	22	1
caprins (oc)	23	0	0	0	0	116	0	3	7	0
ovella	6	0	0	0	0	32	0	0	0	0
cabra	0	0	0	0	0	11	0	1	2	0
gos	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
conill	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
èquid	4	0	0	0	0	24	0	0	2	0
cérvol	1	0	0	0	0	8	0	0	2	0
macrofauna	41	0	0	1	0	207	1	1	7	0
mesofauna	132	1	0	1	0	559	1	1	2	2
indeterminat	82	0	0	0	0	291	0	0	0	1
avifauna	5	0	0	0	0	7	0	0	0	0
altres	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
<b>TOTAL</b>	<b>375</b>	<b>1</b>	<b>0</b>	<b>8</b>	<b>0</b>	<b>1628</b>	<b>4</b>	<b>13</b>	<b>55</b>	<b>5</b>

Fig. 5. Nombre de restes afectades per cada agent tafonòmic. Destaca l'elevat nombre de restes afectades per l'acció de les arrels, i el baix nombre de restes afectades per carnívor i foc.



	ibèric ple 1 (s. IV aC)		ibèric ple 2 (s. III aC)	
	NR	%NR	NR	%NR
boví	14	3,7	153	9,4
porc	68	18,1	215	13,2
caprins (oc)	23	6,1	117	7,2
ovella	6	1,6	32	2,0
cabra	0	0,0	11	0,7
gos	0	0,0	2	0,1
conill	0	0,0	2	0,1
èquid	4	1,1	25	1,5
cérvol	1	0,3	8	0,5
macrofauna	41	10,9	207	12,7
mesofauna	132	35,1	559	34,3
indeterminat	82	21,8	291	17,9
avifauna	5	1,3	7	0,4
altres (ursus)	0	0,0	1	0,1
<b>TOTAL</b>	<b>376</b>		<b>1630</b>	

Fig. 6. Nombre de restes als nivells del segle IV aC i als del segle III aC. La gran majoria corresponen a les espècies de la tríada domèstica (bovins, porcs, i ovelles i cabres).

en un ambient amb presència d'oxigen i accessible als agents vegetals. El baix nombre de mossegades de carnívor indica que les restes van ser enterrades prou ràpidament i que no es van deixar accessibles a l'aire lliure. Així mateix, el baix nombre de restes amb marques de foc (absents al material del segle IV aC) suggereix que la crema de deixalles no era una pràctica comú entre els habitants d'aquest barri extramurs.

### 3.2. Espècies presents

Les restes corresponen, en la seva gran majoria, a espècies domèstiques i, en concret, a la tríada per excel·lència (bovins, porcs i caprins, Fig. 6). Pel que fa a les restes no domèstiques, destaca la presència d'una tercera falange d'ós a la UE 1037 (Fig. 7), així com fragments de banya de cérvol (Fig. 8) i dos ossos de conill. La presència aïllada d'aquests elements suggereix l'explotació ocasional dels recursos cinegètics.

La falange d'ós és de difícil interpretació –podria correspondre a la recol·lecció o donació d'una peül·la com a trofeu o curiositat–, i presenta termoalteracions. D'altra banda, totes les restes de cérvol corresponen a fragments de banya amb traces d'artesanat. Pel que fa a les restes de conill, presenten el mateix grau de conservació que la resta d'ossos de la UE, i segurament no són intrusives (o bé són una intrusió d'antic). Cap de les dues porta marques de tall.

Pel que fa les espècies domèstiques, que constitueixen el gruix de les res-

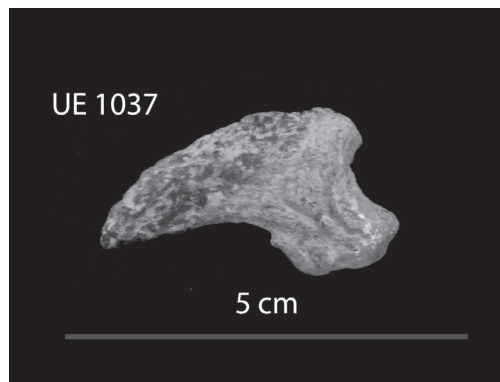
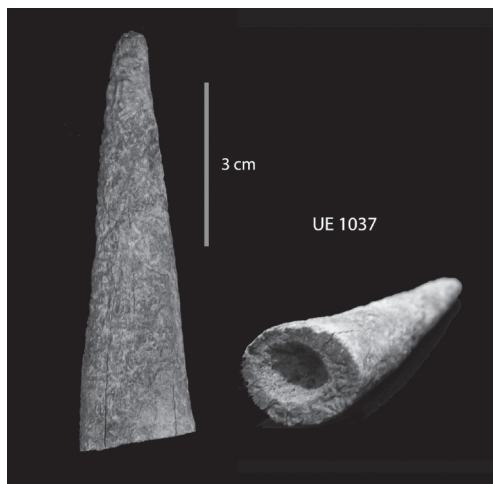


Fig. 7. Tercera falange d'ós amb marca de foc.

Fig. 8. Fragment de banya de cérvol serrada i polida.



tes, els porcs són l'espècie millor representada (Figs. 9 i 13), seguits pels caprins (ovelles i cabres), i els bovins. Els èquids i els gossos no formen part de les deixalles habituals de consum i, per això, apareixen representats al registre de forma residual.

Als dos moments de l'ibèric ple les espècies es troben representades de forma similar, a excepció dels bovins i els porcs. En efecte, als nivells del segle III aC els bovins augmenten de forma significativa la seva presència. El test del Chi quadrat confirma que les diferències entre els dos conjunts són estadísticament significatives ( $p=0,0000879$ ).

Els gossos estan presents amb un fragment de coxal, i la connexió de dues mandíbules i dos fragments de maxil·lar corresponents a un individu adult i no senil (Fig. 10). La primera molar inferior té unes mesures de 22 mm de llarg i 8,7 mm d'amplada, fet que el fa molt similar als gossos recuperats al jaciment ibèric d'Estinclells (Verdú, Urgell) datats del segle III aC (Valenzuela-Lamas 2010).

Els èquids estan representats majoritàriament per diverses dents i metàpodes (Figs. 11-12) que corresponen a cavalls amb tota probabilitat. Les mides (*cfr.* annex de mesures) indiquen que es tracta de cavalls d'entre 1,23 m i 1,28 m d'alçada a la creu. Per tant, es tracta d'individus similars als cavalls documentats a altres jaciments ibèrics de Catalunya (Nieto *et al.* 2016) i al jaciment contemporani de Pech Maho, al sud de França (Sigean, Aude) (Boulbes, Gardeisen 2014). En la seva totalitat es tracta d'individus adults no senils, i cap de les restes presenta traces d'origen antròpic.

Pel que fa a la tríada domèstica, i com esmentàvem abans, els porcs són el taxó millor representat (Fig. 8). Això constitueix un fet diferencial amb altres conjunts ibèrics de Catalunya, on el taxó predominant són els ovicaprins (Albizuri *et al.* 2010). L'alt grau de fragmentació i l'elevat nombre de dents aïllades que ha comportat pot explicar, en part, aquest fenomen (Fig. 12). Amb tot, la diferència amb els altres taxons és notable

	ibèric ple 1 (s.IV aC)		ibèric ple 2 (s. III aC)	
	NR	%NR	NR	%NR
boví	14	12,2	153	27,6
porc	68	59,1	215	38,7
tot caprins	29	25,2	160	28,8
gos	0	0,0	2	0,4
èquid	4	3,5	25	4,5
<b>TOTAL</b>	<b>115</b>		<b>555</b>	

Fig. 9. Nombre de restes de les principals espècies domèstiques. Els porcs són el taxó millor representat.

i també es reflecteix al nombre mínim d'individus, que arriba a set porcs (dues femelles i cinc mascles) als nivells de l'ibèric ple 1 (s. IV aC), i 19 porcs (11 femelles i vuit mascles) als nivells de l'ibèric ple 2 (s. III aC).

### 3.3. Representació anatòmica de la tríada domèstica

Tal com s'aprecia a la Fig. 12, la majoria d'elements anatòmics de la tríada domèstica estan representats. Com esmentàvem, però, una gran majoria de restes corresponen a elements cranials, ja siguin dents aïllades, mandíbules o fragments del crani, seguits pels metàpodes en el cas de bovins i porcs, i pels radis en el cas dels caprins. Les vèrtebres i les costelles són molt difícils de determinar a nivell específic, i per tant es troben majoritàriament incloses a la categoria de mesofauna i macrofauna (Fig. 3).

Per tal de poder interpretar correctament la representació anatòmica i ponderar els elements que es poden trobar sobre representats (com és el cas dels metàpodes i les falanges dels porcs, molt més nombrosos que en el cas d'ovicaprins i bovins), hem realitzat el càlcul del percentatge de representació (Dodson, Wexlar 1979, equivalent al MAU de Binford 1981).

En el cas dels bovins (Fig. 14), a la fase de l'ibèric ple 1 hi ha certs elements, rics en carn, que despunten de la resta (húmers i fèmurs). Als nivells del segle III aC aquests elements continuen ben representats, però encara es troben millor representats els metàpodes (metacarp i metatars) i les mandíbules. En canvi, els elements de les cintures (escàpules i coxals) i les falanges estan molt poc representats a les dues fases. En general, totes les parts anatòmiques estan millor representades per individu a la fase de l'ibèric ple 2. Això és un fet esperable i està relacionat amb el nombre de restes –més elevat– als nivells datats del segle III aC (ibèric ple 2).

En el cas dels caprins (ovelles i cabres; Fig.15) als nivells del segle IV aC (ibèric ple 1) la part millor representada és el coxal, juntament amb els húmers. En canvi, als nivells del segle III aC (ibèric ple 2), el crani, les escàpules, els húmers i els radis són els elements millor representats, seguits de lluny pels elements del membre posterior i els metàpodes. Les falanges estan molt poc representades a les dues fases. Per tant, als nivells

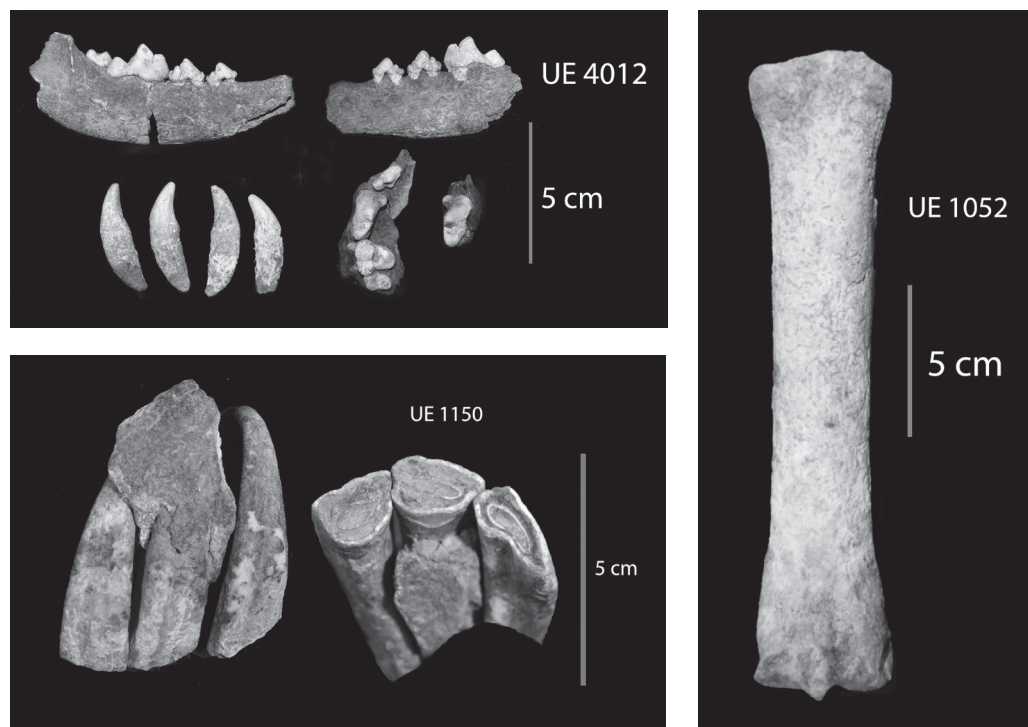


Fig. 10. Mandíbules i maxil·lar d'un gos adult. UE 4012 (250-220 aC).

Fig. 11. Incisives superiors (esquerra) i metacarp de cavall (dreta) recuperats al jaciment del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle. Les mesures són similars a d'altres cavalls documentats a Catalunya i al sud de França (Pech Maho) en la mateixa cronologia (s. III aC).

del segle III aC hi ha una bona representació de les parts riques en carn i, en particular, del membre anterior, i també s'observa una millor representació esquelètica per individu comptabilitzat en aquesta fase degut al nombre més elevat de restes.

El percentatge de representació dels porcs és completament diferent (Fig. 16). Com és habitual als jaciments ibèrics, els elements cranials es troben molt millor representats que la resta de parts esquelètiques, i constitueixen el gruix de les restes. En aquest cas, però, despunta la representació de les ulnes i les tíbies als nivells de l'ibèric ple 1 (s. IV aC), i dels húmer, les ulnes i les tíbies als nivells de l'ibèric ple 2 (s. III aC). A l'igual que als altres taxons, les falanges estan molt poc representades.

En treballs futurs serà interessant contrastar aquesta representació anatòmica i taxonòmica amb la d'altres sectors d'Ullastret, per veure si el sector de Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle presenta diferències significatives amb els sectors intramurs del Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac.

Ibèric Ple 1	boví	porc	tot caprins	gos	cérvol	èquids	conill	TOTAL
crani	0	1	1	0	1	0	0	<b>3</b>
mand	1	5	1	0	0	0	0	<b>7</b>
dn	<b>9</b>	<b>44</b>	<b>19</b>	0	0	2	0	<b>74</b>
cost	0	0	0	0	0	0	0	<b>0</b>
vert	0	0	0	0	0	0	0	<b>0</b>
esc	0	2	0	0	0	0	0	<b>2</b>
hum	1	1	2	0	0	0	0	<b>4</b>
rad	1	0	1	0	0	0	0	<b>2</b>
ul	0	3	0	0	0	0	0	<b>3</b>
MC	0	5	0	0	0	0	0	<b>5</b>
cox	0	0	3	0	0	0	0	<b>3</b>
fem	1	0	0	0	0	0	0	<b>1</b>
tib	0	2	1	0	0	0	0	<b>3</b>
fib	0	1	0	0	0	0	0	<b>1</b>
talus	0	0	0	0	0	1	0	<b>1</b>
calcani	0	2	0	0	0	0	0	<b>2</b>
MT	0	1	1	0	0	0	0	<b>2</b>
MP	1	0	0	0	0	1	0	<b>2</b>
1fal	0	1	0	0	0	0	0	<b>1</b>
2fal	0	0	0	0	0	0	0	<b>0</b>
3fal	0	0	0	0	0	0	0	<b>0</b>
TOTAL NR	14	68	29	0	1	4	0	<b>116</b>
NMI	4	7	3					
Ibèric Ple 2	boví	porc	tot caprins	gos	cérvol	èquids	conill	TOTAL
crani	11	16	29	0	8	5	0	<b>69</b>
mand	15	39	17	1	0	0	0	<b>72</b>
dn	50	<b>110</b>	<b>51</b>	0	0	10	0	<b>221</b>
cost	0	0	0	0	0	0	0	<b>0</b>
vert	1	0	0	0	0	0	0	<b>1</b>
esc	2	7	8	0	0	1	0	<b>18</b>
hum	6	8	7	0	0	0	0	<b>21</b>
rad	2	2	12	0	0	0	0	<b>16</b>
ul	1	4	3	0	0	0	0	<b>8</b>
MC	9	10	4	0	0	4	0	<b>27</b>
cox	1	0	2	1	0	0	0	<b>4</b>
fem	7	0	4	0	0	0	1	<b>12</b>
tib	6	4	6	0	0	1	1	<b>18</b>
fib	0	4	0	0	0	0	0	<b>4</b>
talus	10	1	1	0	0	1	0	<b>13</b>
calcani	4	1	5	0	0	0	0	<b>10</b>
MT	<b>14</b>	1	7	0	0	1	0	<b>23</b>
MP	3	2	1	0	0	2	0	<b>8</b>
1fal	6	4	3	0	0	0	0	<b>13</b>
2fal	5	1	0	0	0	0	0	<b>6</b>
3fal	0	1	0	0	0	0	0	<b>1</b>
TOTAL NR	153	215	160	2	8	25	2	<b>565</b>
NMI	7	19	7					

Fig. 12. Detall dels elements anatòmics per espècie documentats als nivells estudiats del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle, i càlcul del nombre mínim d'individus (NMI). Destaca l'elevada presència de dents aïllades, fet que reflecteix l'alt grau de fragmentació i alteració de les restes. Les dades per element anatòmic estan en nombre de restes (NR), i l'element que ha servit pel càlcul del NMI (amb combinació de criteris – edat, lateralitat i sexe) està marcat en negreta.

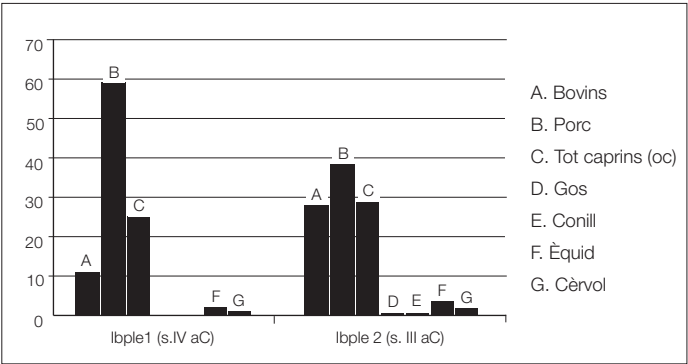


Fig. 13. Representació gràfica de les freqüències relatives les principals espècies de mamífer documentades al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle. Destaca l'elevada presència dels porcs, fet que contrasta amb altres jaciments contemporanis de Catalunya.

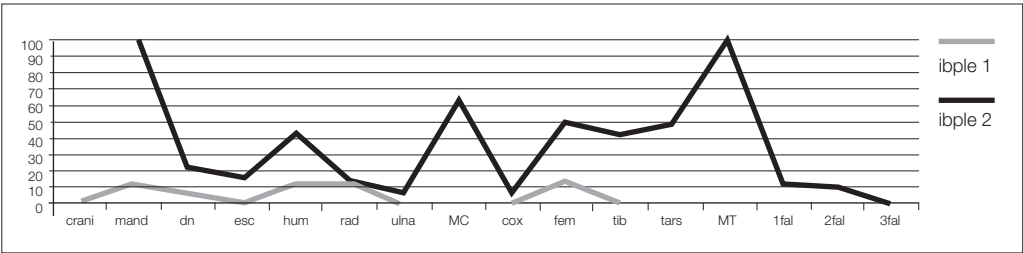


Fig. 14. Percentatge de representació anatòmica dels bovins al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle. NMI de combinació (valors a la Fig. 12).

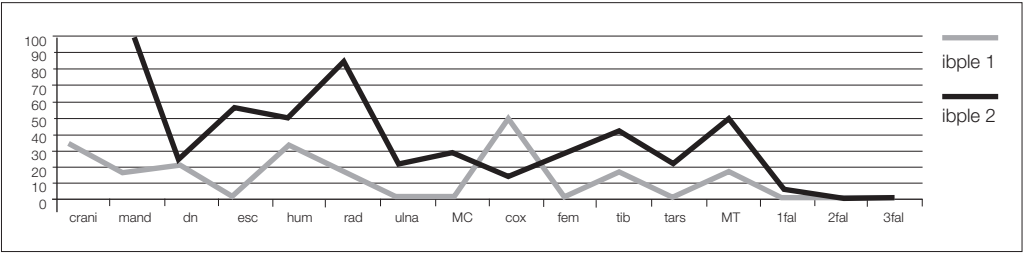


Fig. 15. Percentatge de representació anatòmica dels caprins (ovelles i cabres) al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle. NMI de combinació (valors a la Fig. 12).

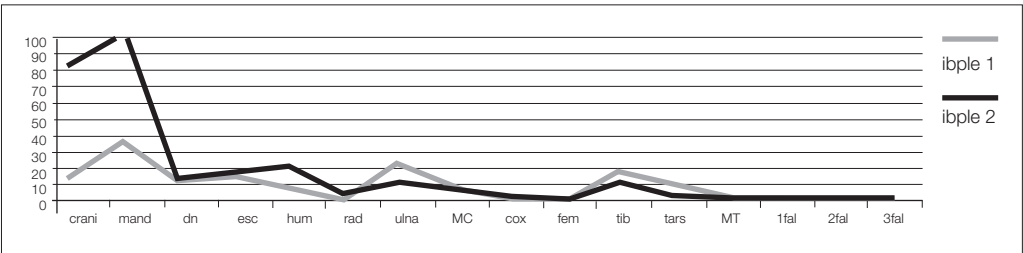


Fig. 16. Percentatge de representació anatòmica dels porcs al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle. NMI de combinació (valors a la Fig. 12).

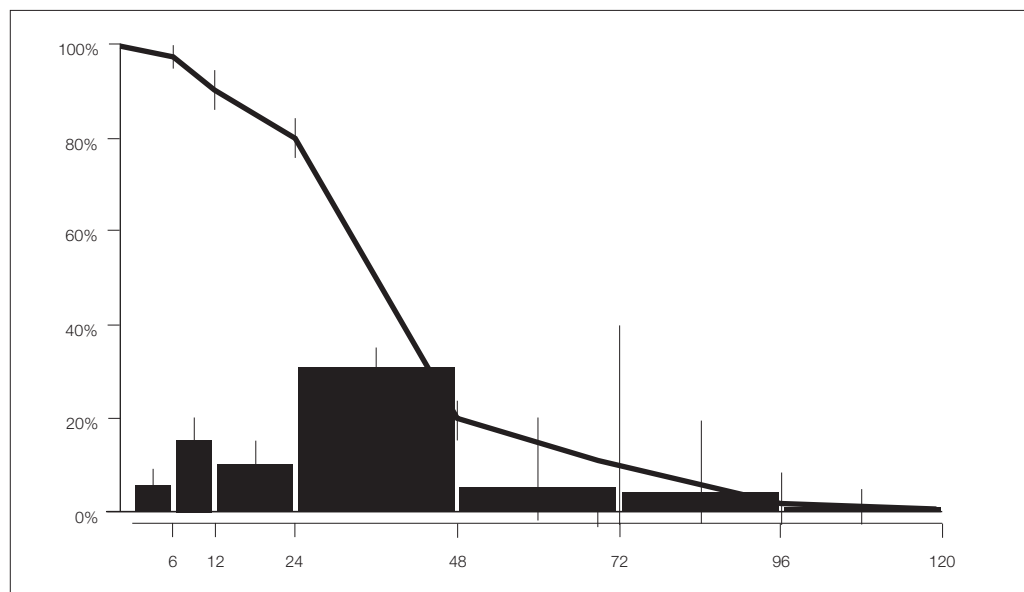


Fig. 17. Perfil d'edat de morts dels bovins del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle (segles IV-III aC). Edats en mesos. La majoria són sacrificats entre els dos i els quatre anys de vida, fet que garanteix l'obtenció del màxim de carn i la reproducció del ramat.

### 3.4. Perfils d'edat de mort

L'edat de mort dels animals reflecteix l'ús que se n'ha fet i el tipus de producció i consum que es realitza al jaciment. En el cas del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle, i donat el baix nombre de restes amb informació sobre l'edat de mort als nivells del segle IV aC, hem considerat les restes de les dues fases conjuntament (segles IV i III aC) (Fig. 14-16).

La Fig. 17 mostra el perfil de mortalitat dels bovins. La gran majoria (un 60%) van ser sacrificats entre els dos i els quatre anys de vida. Aquest és un moment en què els animals s'han pogut reproduir almenys una o dues vegades, i es troben en màxim de pes. En aquest moment se sacrifiquen els animals que no es conserven com a força de treball. El perfil també mostra el sacrifici –més minoritari– de vedells més joves (0-24 mesos), que testimonien de la gestió d'excedent de caps, així com de vaques més velles de quatre anys. Aquests últims són els animals que s'han guardat com a reproductors o bé com a animals de tir, dels quals no s'esgota la seva vida útil. En aquest sentit, cal destacar la gairebé absència d'animals senils. El consum de bovins al jaciment, doncs, se centra sobre els animals en màxim de pes, fet que garanteix una bona producció de carn i la reproducció del ramat. Així mateix, això assegura l'obtenció de llet quan les vaques tenen els vedells. Finalment, es constata la presència d'animals destinats a la reproducció i/o al tir (forquilla de quatre a vuit anys), dels quals no s'esgota la seva vida útil.

En el cas dels caprins (Fig. 18), hi ha un consum notable d'animals aca-

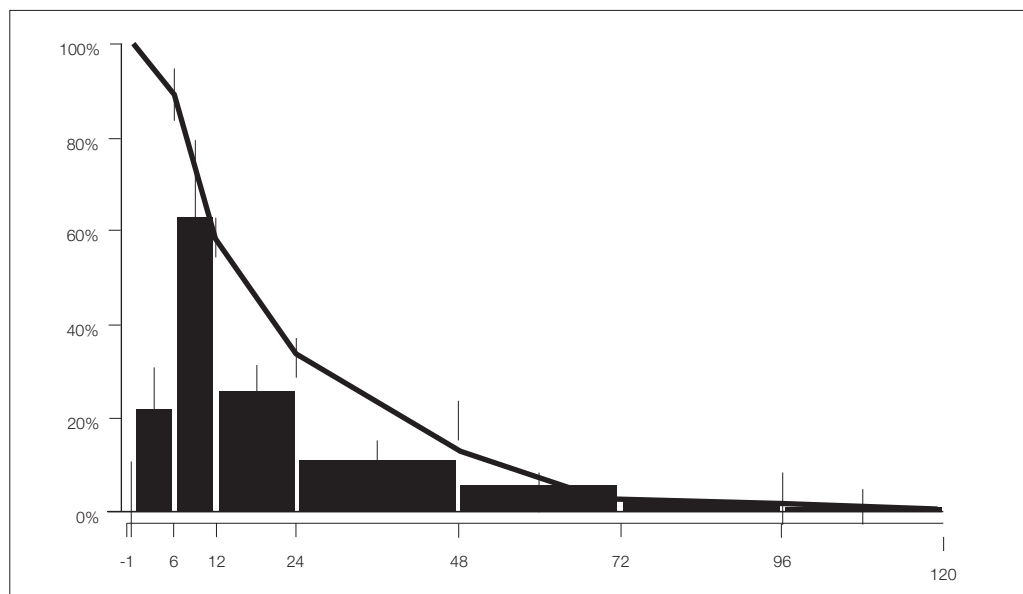


Fig. 18. Perfil d'edat de morts dels caprins (ovelles i cabres) del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle, segles IV-III aC. Edats en mesos. La majoria són sacrificats abans dels dos anys de vida, i s'observa un pic a la franja de sis-12 mesos, fet que indica una forta selecció dels individus que es destinaran a engreix i reproducció.

bats de deslletar (franja entre sis i 12 mesos). Aquests animals aporten carn tendra, i representen el sacrifici dels animals que no es conserven per engreix. En aquest perfil destaca l'elevat consum d'ovelles i cabres abans dels dos anys de vida (prop d'un 70% dels individus se sacrifiquen abans d'aquesta edat). Per tant, el perfil reflecteix una important limitació en el nombre de caps que es destinaran a engreix i reproducció. Així mateix, la llana, un important recurs en l'antiguitat, només es pot aprofitar a partir del primer any de vida (ovelles de més de 12 mesos). Així doncs, el perfil mostra el consum preferencial d'ovelles i cabres que aporten carn tendra, però de les quals no s'ha pogut aprofitar la llana ni han garantit la reproducció del ramat. El perfil mostra una gestió de les ovelles i les cabres ben diferenciada a la dels bovins que, com vèiem a la Fig. 17, es guarden per sacrificar-los en el màxim de pes i un cop ja s'han pogut reproduir. En tot cas, en futurs treballs, serà necessari comparar aquests perfils amb les dades dels sectors intramurs del Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac, per tal de veure si hi ha una complementarietat i/o diferències significatives en el consum de carn entre diferents sectors de la població.

Pel que fa als porcs (Fig. 19), que constitueixen la primera espècie en nombre de restes (Fig. 6), el consum se centra en els individus que es troben al màxim de pes i s'han pogut reproduir diverses vegades (franja dels 18-24 mesos), seguits pels que es troben en òptim carni (12-18 mesos). Així mateix, cal destacar l'absència de restes en la forquilla dels 36 i 48 mesos (que corresponen als millors reproductors), i el consum d'animals



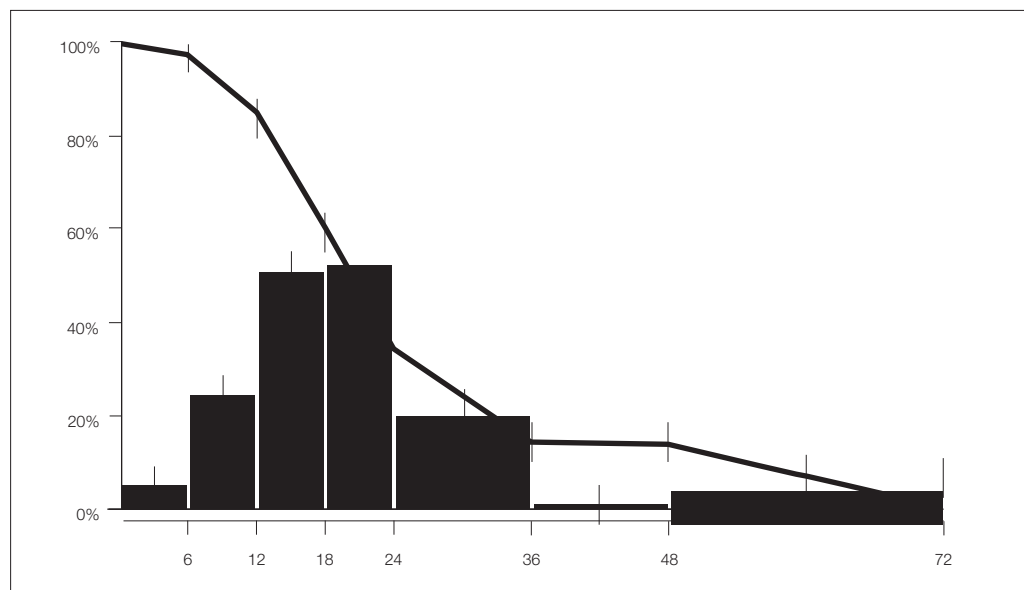


Fig. 19. Perfil d'edat de morts dels porcs del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle, segles IV-III aC. Edats en mesos. La majoria són sacrificats entre l'any i mig i els dos anys de vida (màxim de pes), seguits pels de la franja de 12-18 mesos (òptim carni). El perfil mostra una producció càrnia abundant i el sacrifici dels reproductors al final de la seva vida productiva (porcs de més de quatre anys).

majoris de quatre anys (48 mesos). Aquests últims són els porcs “de reforma”, la capacitat reproductiva dels quals comença a disminuir. Així mateix, destaca l'absència d'una forta selecció d'animals acabats de deslletar, la qual cosa implica que hi ha un volum important de porcells que es conserven per engreix. Cal considerar que el ritme de reproducció dels porcs és molt més elevat que el dels caprins i els bovins. Els porcs mascles són fèrtils des dels sis-vuit mesos, i les femelles des dels 12 mesos, i donen camades de sis-vuit petits. En canvi, per caprins i bovins cal esperar fins els 18-24 mesos, i només donen un o dos petits per camada. Per tant, cal pensar que la producció (i el consum) de porcs al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle era molt important, especialment si considerem que més de la meitat de porcells s'engreixaven fins els 18-24 mesos.

#### 4. Discussió

L'estudi de la fauna recuperada al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle a les campanyes de 2003 a 2008 ha permès conèixer millor la comunitat humana que hi va viure entre els segles IV i III aC, tant pel que fa a la seva alimentació d'origen carni com per les activitats que s'hi duïen a terme.

A trets generals, i en base al grau de preservació de les restes, la conser-

vació del conjunt és mitjana i, molt probablement, els elements més fràgils (ossos joves, elements petits) s'han perdut als estrats on l'afectació de les arrels ha estat més forta. Així mateix, l'observació de traces antròpiques (impactes i talls associats als processos d'especejament) s'ha vist compromesa per l'acció dels agents post-deposicionals. Finalment, el baix nombre de restes amb mossegades de carnívor indica la ràpida integració de les restes als nivells arqueològics, que s'han conservat en un ambient aerobi prou estable pel que fa les condicions d'humitat al llarg dels anys.

La major aportació i producció de carn sembla correspondre als porcs (Figs. 4 i 13). Aquests estan presents sobretot per elements cranials (Figs. 12 i 16), tal com passa en altres jaciments ibèrics de Catalunya (e.g. Valenzuela-Lamas 2008; Colominas 2009; Nieto 2012). S'ha constatat el consum no diferenciat de mascles i femelles, que són sacrificats majoritàriament entre els 18 i els 24 mesos de vida. Aquest és un tret diferencial respecte a altres jaciments ibèrics, on el taxó predominant són els caprins (Albizuri *et al.* 2010), inclòs la veïna Illa d'en Reixac (Casellas 1993). L'absència d'elements post-cranials al registre arqueològic pot respondre a les formes de consum i al grau de porositat i fragmentació d'aquests elements. Molt probablement, els fragments d'os llarg de porc es troben entre les restes no determinades a nivell específic i agrupades a la categoria de 'mesofauna', tot i que no es pot descartar altres motius.

Els caprins (ovelles i cabres) constitueixen el segon taxó en nombre de restes. El volum de carn, però, seria molt menor al dels porcs, sobretot si considerem que la majoria se sacrifiquen just després del deslletament, entre els sis i els 12 mesos de vida. Per tant, es tracta de xais joves, que donen carn tendra però que no permeten l'aprofitament de la llana ni la reproducció del ramat. Està per veure si aquests individus tan joves constitueixen una "delícia" i, per tant, serien apreciats en època ibèrica, o bé es privilegiava el volum de carn i, per tant, aquests animals joves eren "de segona". Calen més estudis comparatius per discernir aquest punt.

Pel que fa els bovins, al jaciment del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle els individus consumits es trobaven en màxim de pes, i constitueixen el tercer taxó en nombre de restes. La seva representació esquelètica dóna testimoni del consum de parts riques en carn (húmers i fèmurs, Fig. 14). Per tant, cal considerar que els bovins, juntament amb els porcs, aportarien un volum de carn significativament més elevat que no pas els caprins.

El registre del jaciment també reflecteix la presència d'altres espècies, com els gossos i els èquids. En aquest sentit, totes les restes corresponen a cavalls adults, no senils. La seva presència és molt menor al registre perquè, en general, les restes d'aquests animals no segueixen el mateix circuit que les deixalles de consum. En el cas del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle no s'han registrat traces antròpiques a cap os de gos ni de cavall. Tanmateix, el nombre de restes és baix i no podem descartar el consum ocasional d'aquestes espècies.

Les restes analitzades corresponen a deixalles domèstiques, tal com evidencia la presència d'algunes traces antròpiques (marques de tall i foc), i l'absència d'un patró anatòmic relacionable amb activitats artesanals especialitzades. Sí que s'han documentat, però, rebutjos d'artesanat, que evidencien el treball de l'os i, en especial, de les banyes

de cérvol. En aquest sentit, tots els fragments de banya recuperats presenten marques de serrat i de tall (Fig. 8 i 20). Donada l'absència de fragments de la base de la banya no s'ha pogut determinar si aquestes van ser recollides o bé es van caçar alguns cérvols mascles dels que es van obtenir les banyes.

Així mateix, s'ha documentat la presència de l'ós bru, a partir d'una tercera falange recuperada a l'UE 1037 (Fig. 7). Aquesta espècie també ha estat documentada al jaciment ibèric de Mas Castellar (Pontós, Colominas 2006) a partir de tres falanges pertanyents a un mateix individu. En el cas de Gou Batlle, la falange presenta termoalteracions i no té cap marca de tall.

Així doncs, el registre recuperat al Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle indica que es tracta d'una comunitat amb un patró de consum diferenciat a la d'altres jaciments ibèrics contemporanis, marcat per l'abundància de porc i el sacrifici d'animals en màxim de pes, amb excepció dels caprins, que es consumeixen majoritàriament en forma de xais d'entre sis i 12 mesos (carn tendra). L'abundància de porcs i bovins, juntament amb la presència de parts riques en carn, especialment als nivells del segle III aC, suggereix que es tracta d'una comunitat amb un bon nivell de recursos, on també es duen a terme treballs artesanals en os, sobretot amb banya de cérvol. La bona disponibilitat de recursos es veu reforçada per la presència de cavalls adults, no senils, que són de mida similar a la d'altres jaciments contemporanis de Catalunya i el Sud de França (Nieto *et al.* 2016; Boulbes, Gardeisen 2014).

La continuïtat dels treballs permetrà analitzar en quina mesura aquesta comunitat del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle presenta similituds i/o diferències amb altres zones de l'*oppidum* d'Ullastret i d'altres jaciments de l'Empordà.

## Bibliografia

- ALBIZURI, S., NIETO, A., VALENZUELA-LAMAS, S. 2010, Canvis en l'alimentació càrnia a Catalunya entre els segles XII i III aC, in Mata, C., Pérez, G., Vives-Ferrándiz, J.(eds.), *De la cuina a la taula*. València, Universitat de València, *Saguntum Extra*; 9, 161-170.
- AUDOIN-ROUZEAU, F. 1991, *La taille du mouton en Europe de l'antiquité aux temps modernes*, Juan-les-Pins, APDCA, Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie, série B: mammifères; 3.
- AUDOIN-ROUZEAU, F. 1994: *La taille du cheval en Europe de l'antiquité aux temps modernes*, Juan-les-Pins, APDCA, Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie, série B: mammifères; 5.
- BARONE, R. 1976, *Anatomie comparée des mammifères domestiques*, París, Vigot, Muséum Nationale d'Histoire Naturelle.
- BINFORD, L. R. 1981, *Ancient men and modern myths*, Nova York, New Academic Press.
- BOESSNECK, J., MUELLER, H.H., TEICHERT, M. 1964, Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen schaf (*Ovis aries* Linné) und ziege (*Capra hircus* Linné), Berlin, Kühn. Archiv; 78 1/2, 1-129.

- BOESSNECK, J. 1980, Diferencias osteológicas entre las ovejas (*Ovis aries* Linné) y las cabras (*Capra hircus* Linné), in Brothwell, D.R., Higgs, E.S. (eds.) *Ciencia en Arqueología*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 331-358.
- BÖKÖNYI, S. 1970, A New Method for the Determination of the Number of Individuals in Animal Bone Material, *American Journal of Archaeology* 74 3, 241-292.
- BOULBES, N., GARDEISEN, A. 2014, Diversité du cheptel équin en Gaule méditerranéenne à la fin du II<sup>e</sup> s. av. J. C. d'après l'étude des métacarpes d'équidés du site de Pech Maho (Sigean, Aude), in Gardeisen, A., Chandezon, C. (eds.), *Équidés et bovidés de la Méditerranée antique. Rites et combats. Jeux et Savoirs*, Lattes, CNRS, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Hors-serie; 6, 199-220.
- CASELLAS, S. 1993, *L'Illa d'en Reixach. Ullastret, Baix Empordà. Apropament a les relacions entre societat i macromamífers a la segona meitat del primer mil·lenni abans de Crist*, Universitat Autònoma de Barcelona. Treball de recerca inèdit.
- COLOMINAS, L. 2006, *Estudi de la gestió ramadera a partir del registre arqueozoològic: Mas Castellar de Pontós (Girona). Segona meitat del primer mil·lenni*, Universitat Autònoma de Barcelona. Treball de recerca inèdit.
- COLOMINAS, L. 2009, *La gestió dels animals al nord-est de la Península Ibèrica entre els segles V ANE-V DNE: proposta metodològica d'integració de les anàlisis arqueozoològiques als estudis de cronologies històriques*, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral inèdita.
- DODSON, P., WEXLAR, D. 1979, Taphonomic investigations of owl pellets, *Paleobiology* 5-3, 275-284.
- DRIESCH, A. Von den 1976, *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*, Harvard, Peabody Museum.
- FERNANDEZ, H. 2001, *Ostéologie comparée des petits ruminants eurasiatiques sauvages et domestiques (genres Rupicapra, Ovis, Capra et Capreolus): diagnose différentielle du squelette appendiculaire*, Université de Genève. Tesi doctoral inèdita.
- GARDEISEN, A. 1997, Exploitation des prélèvements et fichiers de spécialité (PRL, FAUNE, OS), *Lattara* 10, 251-278.
- GRAYSON, D. K. 1984, *Quantitative Zooarchaeology: topics in the analysis of archaeological faunas*, Orlando, Academic Press.
- GRAYSON, D. K. 1991, Alpine Faunas from White Mountains, California: Adaptive Change in the Late Prehistory Great Basin?, *Journal of Archaeological Science* 18, 483-506.
- HALSTEAD, P., COLLINS, P., ISAAKIDOU, V. 2002, Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult *Ovis* and *Capra*, *Journal of Archaeological Science* 29, 545-553.
- LYMAN, R.L. 1994, Quantitative Units and Terminology in Zooarchaeology, *American Antiquity* 59-1, 36-71.
- MARTÍN, A., PLANA, R. 2001, El Nord-Est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'oppidum d'Ullastret, in Martín, A., Plana, R. (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies d'Ullastret; 2, 39-52.

MARTÍN, A., PLANA, R. 2003, L'Empordà au début de l'âge du Fer et à l'époque ibérique : structure et organisation du territoire, in Bats, M., Dedet, B., Garmy, P., Janin, Th. (eds.), *Peuples, Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne. Hommage à Guy Barruol*, Montpellier, CNRS, Revue Archéologique de Narbonnaise, Suppl.; 35, 265-280.

MARTÍN, A., PLANA, R., CODINA, F., GAY, C. 2008, El jaciment Camp d'en Gou-Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'oppidum d'Ullastret (Baix Empordà), *Cypsela* 17, 161-183.

NADAL, J. 2016, *Informe arqueomacrològic del jaciment Gou-Batlle*, Museu d'Arqueologia de Catalunya. Informe inèdit.

NIETO, A. 2012, *Entre el consum i l'afecte. La interacció entre els animals i les comunitats protohistòriques de la plana occidental catalana (segles VII-IV aC)*, Universitat de Lleida. Tesi doctoral inèdita.

NIETO, A., LÓPEZ, J., JUNYENT, E. 2016, Nuevos datos sobre la presencia del caballo en las comunidades protohistóricas del Valle del Segre, in Coimbra, F.A. (coord.), *The horse and the bull in Prehistory and History*, Gènova, Cordero, 117-134.

PAYNE, S. 1973, Kill-off Pattern in Sheep and Goats: the mandibles from Asvan kale, *Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara* 23, 281-303.

PAYNE, S. 1985, Morphological distinction between the mandibular teeth of young sheep, Ovis and goats Capra, *Journal of Archaeological Science* 12, 139-147.

PLANA, R., MARTÍN, A. 2001, L'organització de l'espai rural entorn de l'oppidum d'Ullastret: formes i dinàmica del poblament, in Martín, A., Plana, R. (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies d'Ullastret; 2, 157-176.

PLANA, R., MARTÍN, A. 2005, L'estudi del territori de l'oppidum d'Ullastret (1997-2003). Ocupació extra muros i paisatge rural, in Mercadal, O. (coord.), *Món Ibèric als Països Catalans 1. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 2003)*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 347-359.

PLANA, R., MARTÍN, A., 2012, El paisatge periurbà de l'oppidum d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica, in Belarte, M.C., Plana, R. (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània Occidental durant la Protohistòria i l'Antiguitat*, Tarragona, ICAC, Documenta; 26, 123-148.

POPLIN, F. 1976, A propos du Nombre de Restes et du Nombre d'individus dans les échantillons d'ossements, *Cahiers du Centre de Recherches Préhistoriques* 5, 61-75.

SCHMID, E. 1972, *Atlas of Animal Bones*, Londres, Elsevier.

VALENZUELA-LAMAS, S. 2008, *Alimentació i ramaderia al Penedès durant la protohistòria (segles VII-III aC)*, Barcelona, Societat Catalana d'Arqueologia, Premi d'Arqueologia, Memorial Josep Barberà i Farràs.

VALENZUELA-LAMAS, S. 2010, Alimentació i artesanat. Els macromamífers de la bassa del poblat ibèric dels Estinclells (Verdú, Urgell), *Urtx* 24, 77-90.

VALENZUELA-LAMAS, S. 2012, *Estudi de la fauna de la sitja 72 de el jaciment ibèric del Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle (Ullastret, Baix Empordà)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya. Informe inèdit.

VALENZUELA-LAMAS, S. POZO, J.M. 2011, Proposta i predicció de models d'aprofitament ramader. El cas de la Cossetània oriental entre els segles VII-III aC, in Belarte, M.C. (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Ier mil·lenni aC)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Arqueomediterrània; 11, 93-101

ZEDER, M., LAPHAM, H.A., 2010, Assessing the reliability of criteria used to identify post-cranial bones in sheep, *Ovis*, and goats, *Capra*, *Journal of Archaeological Science* 37-11, 2887-2905.

## Autors/res

### Sílvia Valenzuela-Lamas

Consejo Superior de Investigaciones Científicas- Institució Milà i Fontanals  
C. Egipcíacues 15, 08001 Barcelona  
svalenzuela@imf.csic.es

### Lua Valenzuela-Suau

Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts  
Universitat de les Illes Balears  
Campus Universitari, Edifici Ramon Llull  
Cra. de Valldemossa Km. 7'5, E-07122  
l.valenzuela@uib.cat

### Sergio Jiménez-Manchón

Archéologie des Sociétés Méditerranéennes-UMR 5140  
LabEx ARCHIMEDE IA-ANR-11-LABX-0032-01  
Université Paul-Valéry Montpellier 3  
Route de Mende, 34199 Montpellier Cedex 05  
sergiojimenezmanchon@gmail.com

### Ferran Codina Falgas

Museu d'Arqueologia de Catalunya – Ullastret  
Afores s/n, 17114 Puig de Sant Andreu, Ullastret  
fcodinafalgas@gmail.com

### Rosa Plana Mallart

Archéologie des Sociétés Méditerranéennes-UMR 5140  
Université Paul-Valéry Montpellier 3  
Route de Mende, 34199 Montpellier Cedex 05  
rosa.plana@univ-montp3.fr

### Aurora Martín Ortega

Museu d'Arqueologia de Catalunya – Ullastret  
Afores s/n, 17114 Puig de Sant Andreu, Ullastret  
auroramartin2407@gmail.com

## Annex biometria

Clau d'interpretació dels codis d'espècie: bota = *Bos taurus*; cafa = *Canis familiaris*; cahi = *Capra hircus*; oc = ovella o cabra; orcu/lepus = *Oryctolagus cuniculus* / *Lepus lepus*; ovar = *Ovis aries*; sudo = *Sus domesticus*. Els codis de mesures segueix el treball de Driesch (1976) i Davis (1996).

UE	Especie	Os	TPQ	TAQ	Fase	GL	Bp	Dp	SD	DD	Bd	Dd	HTC	WCM	DEM	WCL	DEL	LA
1087	bota	cox	-250	-220	ibple2													65,9
1150	bota	fem	-250	-220	ibple2		41,9											
1150	bota	fem	-250	-220	ibple2		49,7											
1083	bota	hum	-250	-220	ibple2						63,7		28,1					
1043	bota	hum	-325	-220	ibple1						68,1	39,6	28,7					
1037	bota	MT	-250	-220	ibple2	175,0	39,5		24,3		48,8			22,6	20,3	21,9		
1128	bota	MT	-250	-220	ibple2	198,0	41,1	38,9	22,7	20,3	47,7	26,5		21,3	17,6	19,1	18,6	
1052	bota	MT	-250	-220	ibple2	225,0	47,0	44,6	28,7	27,0	54,7	31,8		25,2	22,3	25,8	24,3	
1150	bota	radi	-250	-220	ibple2					28,9	65,0	40,2						
4012	bota	talus	-250	-220	ibple2	GLI: 60,5					38,0	Di: 35,8						
1081	bota	talus	-250	-220	ibple2	57,9												
5014	bota	talus	-300	-220	ibple2	GLI: 53,3; GLm: 49,1					34,2	Di: 29,7; Dm: 27,2						
5014	bota	talus	-300	-220	ibple2	GLI: 65,3					42,2	Di: 39,4; Dm: 36,6						
1052	bota	talus	-250	-220	ibple2	57,7					36,8	Di: 33,0						
1133	bota	talus	-250	-220	ibple2	GLI: 53,6; GLm: 28,2					33,3	Di: 31,4; Dm: 27,5						
5010	bota	talus	-300	-220	ibple2	GLI: 55,10; GLm: 50,09;					35,0	Di: 31,0; Dm: 27,3						
1150	bota	talus	-250	-220	ibple2	GLI: 61,43; GLm: 57,34					38,9	Di: 36,8; Dm: 30,0						
1060	bota	talus	-250	-220	ibple2	57,2						Di: 32,3						
5014	bota	tib.	-300	-220	ibple2						49,7	33,1						
1049	bota	tib.	-250	-220	ibple2						61,9	45,5						
1133	bota	tib.	-250	-220	ibple2						52,7	35,4						
1024	bota	tib.	-250	-220	ibple2						55,9	39,8						
1150	bota	tib.	-250	-220	ibple2						55,6							
1037	cafa	cox	-250	-220	ibple2													27,1
1133	cahi	radi	-250	-220	ibple2				16,0	8,5	28,9	20,9						
1126	equus	MC	-250	-220	ibple2						42,9	31,2						
1150	equus	MC	-250	-220	ibple2	193,0	43,7	27,6	29,9	16,8	40,6	30,5						
1052	equus	MC	-250	-220	ibple2	200,0	44,4	29,9	30,0	20,2	43,1	31,8						
5006	equus	MT	-300	-220	ibple2	235,0	43,5	36,6	26,8	20,6	41,3	32,2						
1133	equus	MT	-250	-220	ibple2						45,8							
1150	equus	talus	-250	-220	ibple2													
4049	oc	hum	-300	-220	ibple2						27,1							
1052	oc	radi	-250	-220	ibple2						24,9	18,8						
1037	oc	tib.	-250	-220	ibple2						25,8	20,1						
1037	orcu/lepus	tib.	-250	-220	ibple2						11,2	6,3						
4038	ovar	hum	-325	-275	ibple1							24,6						
4012	ovar	tib.	-250	-220	ibple2						24,3	18,6						
1061	ovar	tib.	-250	-220	ibple2				15,7		27,5	20,5						
5015	ovar	tib.	-300	-220	ibple2		39,0											
4004	ovar	tib.	-325	-250	ibple1	18,0	33,2	31,1	12,0	12,0	20,9	16,7						
4048	sudo	M3 inf.	-325	-275	ibple1											31,4	15,5	11,0
4055	sudo	M3 inf.	-325	-250	ibple1											25,0	16,6	13,5
1042	sudo	M3 inf.	-325	-250	ibple1											29,7	15,0	13,8
1150	sudo	hum	-250	-200	ibple2						38,2		18,6					
4052	sudo	hum	-325	-250	ibple1				16,9		34,6	40,0	18,9					
1052	sudo	talus	-250	-220	ibple2	36,1			18,9									
5006	sudo	tib.	-300	-220	ibple2						28,1	22,5						
4052	sudo	tib.	-325	-250	ibple1				20,5	14,4	29,8	26,3						

---

# Les ceràmiques de vernís negre al jaciment arqueològic de Son Ferrer (Calvià, Mallorca) i el seu context balear

Empúries 57  
Pàg. 27-52  
ISSN: 0213-9278

*The black-glazed tableware from Son Ferrer  
(Calvià, Mallorca) and its Balearic  
contextualization*

**Jordi Hernández-Gasch**

---

## Resum

El present treball recull els vernissos negres localitzats en els contextos de culte del turri-forme esglaonat de Son Ferrer, a Mallorca, tant de les produccions de Campaniana A com del repertori formal de la Campaniana B, etrusca i calena. Les troballes s'han comparat amb altres jaciments mallorquins i menorquins, que han fornit dades sovint encara inèdites. El conjunt denota un darrer ús a la necròpolis de peces prèviament emprades en altres àmbits socials. El seu ús funerari es pot atribuir a rituals de comensalitat.

### **Paraules clau**

Vernís negre, Campaniana A, Campaniana B, ritual funerari, època balear, Illes Balears

---

## Abstract

*This paper presents the black-glazed tableware assemblage from the Son Ferrer turri-form cult contexts, in Mallorca, mainly Campanian A and B (Etruscan and Calene) wares. Finds are compared to some others in Mallorcan and Minorcan sites, which have yielded data, in some cases, unpublished so far. This assemblage responds to a latest employment, in the cemetery, of vessels previously used in a different social context. The funerary use can be linked to comensality rituals.*

### **Keywords**

*Black-glazed tableware, Campanian A, Campanian B, funerary ritual, Balearic period, Balearic Islands*



## 1. La gènesi del treball

El present treball s'afegeix a la ja llarga llista d'estudis parcials generats en el si del projecte de recerca del turriforme esglaonat de Son Ferrer, alguns dels quals encara inèdits.<sup>1</sup> Els aspectes tractats són molt diversos, des de les restes antropològiques (Alesán 2007; Alesán, Malgosa 2005), arqueofaunístiques (Estrada *et al.* 2007) i botàniques (Picornell 2012; Picornell *et al.* 2012 i e.p.) a la cultura material moble. Pel que fa a aquesta darrera, s'han estudiat les produccions amfòriques (Quintana 2012; 2015), les ceràmiques a mà (Albero 2011; García Rosselló 2010), les ceràmiques comunes i algunes produccions de vaixel·la fina (Hernández-Gasch, 2016 i 2017), les ceràmiques de parets fines (López Mullor 2007), les ceràmiques tardoantigues (Riera 2009 i 2016) i la distribució microespacial del material ceràmic (Calvo *et al.* 2015) i la seva interpretació cultural (Calvo *et al.* 2014a). A més, s'han desenvolupat treballs sobre el ritual (Garcias, Gloaguen 2003) i d'altres en relació a l'arqueologia del paisatge (Calvo *et al.* 2005; Gal·més 2016), la cronologia del jaciment (Calvo *et al.* 2014b; García *et al.* 2015) i de caire general (Calvo *et al.* 2006).

Els vernissos negres presentats aquí recullen les ceràmiques campanianes del tipus A, B i C localitzades en el jaciment.

## 2. El jaciment de Son Ferrer

El jaciment es troba a la península de Santa Ponça (Calvià, Mallorca), en una parcel·la de la urbanització de Son Ferrer, situat en una duna fòssil de pedra sorrenca elevada 25 m s.n.m. Les excavacions arqueològiques van ser escomeses per la Universitat de les Illes Balears, entre els anys 2000 i 2006, deixant al descobert un complex conjunt arqueològic en ús des de l'edat del bronze a l'Antiguitat tardana, seqüenciat en quatre fases (García *et al.* 2015).

La primera fase correspon a un hipogeu d'enterrament excavat a la roca, situat just davall del monument esglaonat que s'erigirà a l'indret uns segles més tard. Pels materials arqueològics més antics recuperats al jaciment se situaria entre c. 1800-1450 cal a.n.e. (García *et al.* 2015). L'hipogeu forma part d'una àrea funerària que conserva dues coves artificials d'enterrament més, localitzades en una àrea circumdant de 70 m, conegudes com a coves de Can Vairet (Calvo *et al.* 2006: 61-62).

La segona fase correspon a un primer monument esglaonat, la construcció del qual se situa per les datacions radiocarbòniques efectuades, calibrades a dues sig-

1. L'estudi va ser encomanat pel Dr. M. Calvo i Dr. J. García, codirectors del projecte de recerca del turriforme de Son Ferrer, a qui volem agrair la confiança feta i les facilitats prestades per a la realització del treball, així com les informacions rebudes. Els materials van ser revisats, tant a nivell d'inventari, com de dibuix de les peces, en el laboratori d'arqueologia del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears durant l'any 2011.



Fig. 1. Plànol de situació. En el requadre s'observa la península de Santa Ponça, on el punt representa el jaciment del turriforme de Son Ferrer.

mes, entre ca. 1114 i 836 cal. a.n.e. (García *et al.* 2015), resultats que combinats es poden restringir entre 1002 i 910 cal. a.n.e. (Gelabert *et al.* e.p.).

La tercera fase ve identificada per la reforma d'aquest monument en època talaiòtica, que *de facto* implica la construcció d'un nou complex arquitectònic. Els resultats radiocarbònics, un cop calibrats, han presentat unes forquilles molts àmplies, en caure quatre de les quals en l'anomenat *plateau* de Hallstatt (Calvo *et al.* 2015). Una data propera al 750 cal. a.n.e. sembla versemblant (Gelabert *et al.* e.p.). En aquest moment es construeix l'estructura massissa de perfil esglaonat que ha pervingut. Es distingeixen cinc murs concèntrics als sectors nord, est i sud, mentre que al sector oest, es redueixen a dos. L'inferior és de planta oval i mesura en creu 20 per 17 m, els dos següents presenten una planta irregular, mentre que els dos superiors són de planta clarament rectangular. Des del centre de l'estructura fins a la duna fòssil el monument arriba als 3,6 m d'altura, mentre que des de l'extrem del circuit inferior de l'estructura, el monument s'enfila als 4 m.<sup>2</sup> En el sector sud-oest del monument s'identificaren uns blocs en disposició horitzontal i escalonats, interpretats com a una rampa que condueix a la part central de l'edifici (Calvo *et al.* 2005: 490).

Finalment, la quarta fase del jaciment és caracteritzada per l'ús funerari de la cova artificial del Naviforme situada sota el monument esglaonat, la qual va ser emprada novament per a practicar-hi inhumacions col·lectives, així com per l'ús del seu corredor d'accés emprat per efectuar-hi l'enterrament en urnes de pedra i ceràmica d'individus d'edat infantil i per abocar-hi els subproductes de l'activitat vinculada al ritual funerari. L'espai interior i el corredor han rebut la denominació d'àmbit funerari 1. Les primeres inhumacions a l'hipogeu reutilitzat semblen poder datar-se entre 444 i 399 cal. a.n.e. (García *et al.* 2015), mentre que les darreres, efectuades en urna en el corredor que obliteration l'entrada, vers el 75 a.n.e. (Garcias, Gloaguen 2003). L'activitat ritual en el corredor, però, s'allarga fins el 50 n.e. (García *et al.* 2015).

2. Comunicació personal de M. Calvo.

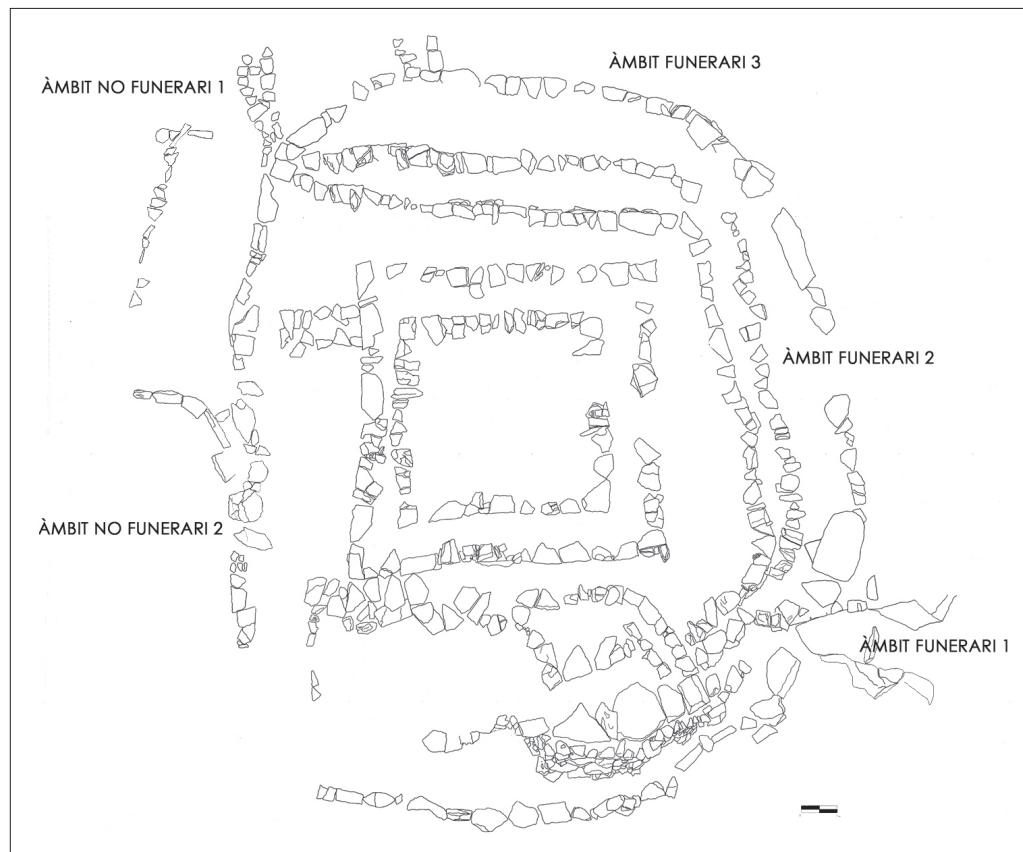


Fig. 2. Àmbits funeraris i no funeraris del turriiforme de Son Ferrer (planimetria facilitada pels directors del projecte).

Amb posterioritat es detecta l'ús d'un espai a la base dels esglaons del turriiforme per la banda est i al nord del corredor d'entrada a l'hipogeu, el qual es va utilitzar també per practicar-hi enterraments infantils en urna de pedra i, en aquest cas també, en àmfora (àmbit funerari 2) entre el ca. 50 i 200 a.n.e. (Garcias, Gloaguen 2003; García *et al.* 2015).

Un altre espai funerari utilitzat també en aquest moment (àmbit funerari 3), però, pel que sembla, amb un inici anterior (400 a.n.e.–150 n.e.), es troba adjacent pel nord a l'àmbit funerari 2, tant a la part ocupada per l'esglaó basal com a l'espai que se li adossa (García *et al.* 2015). S'hi realitzà només un enterrament infantil en una àmfora punicoebusitana T-8.1.3.3. (Quintana 2012; 2015).

A més, es localitzen d'altres zones del jaciment que no foren emprades per efectuar-hi enterraments, sinó que s'identifiquen amb altres usos. Així, l'àmbit no funerari 2 es delimita com un espai vagament delimitat per una estructura mural a l'oest de l'esglaó basal del monument. Presenta un conjunt material de s. II a.n.e. L'àmbit no funerari 1, en

canvi, se situa al nord de l'anterior i conserva més restes murals, que delimiten un recinte rectangular. S'interpreta com a abocador en ús entre 250 i 25 a.n.e., segons les restes amfòriques i dues datacions radiocarbòniques (García *et al.* 2015).

Els materials del jaciment també denoten certa freqüentació del lloc fins època tardoantiga, entre ca. 530 i 625 a.n.e. (Riera 2009).

### 3. Els materials

#### 3.1. Generalitats

La ceràmica de vernís negre del jaciment de Son Ferrer ha aparegut notòriament fragmentada, com la resta de material de tipus ceràmic. El remuntatge de peces, molt intensiu, ha permès restituir parts notables d'alguns individus, si bé, només un de sencer. Els fragments recollits durant l'excavació són de vegades molt petits, la qual cosa sens dubte augmenta el Número Mínim d'Individus (NMI),<sup>3</sup> atesa la impossibilitat d'assegurar si dos fragments, usualment de vora, pertanyen o no a una mateixa peça. Així, entre les produccions de Campaniana A, dels 320 fragments, 62 pertanyen a vores que no casen entre si. Eliminant aquells més petits i també aquells que semblen pertànyer a una mateixa peça tant per morfologia, com per pasta, vernís o marques de torn, la xifra es redueix a 27, que per NTI ateny els 29 individus en aquesta producció. L'índex de fragmentació resultant és de 0,09 o el que és el mateix d'11 fragments per peça, xifres encara inferiors a les testimoniades per a les altres produccions identificades. Així, en el cas de la Campaniana B Calena existeixen 61 fragments, dels quals només tres són vores, la qual cosa resulta en un índex de 0,05 o 20 fragments per individu. Encara més restrictius són els resultats per a la Campaniana B etrusca, com sigui que dels 45 fragments, només dos corresponen a vores, de manera que l'índex de fragmentació és de 0,04 o 22,5 fragments per peça. La comparança entre aquests tres índexs de fragmentació suggereix la possibilitat que el NMI de la Campaniana A encara estigui sobrevalorat prop del 100%.

Cal esmentar que els materials van ser siglats amb el seu número d'inventari, però que, en unir en certs casos amb d'altres fragments, se'ls va atribuir també un número de peça (n.p.), que és el que s'empra en el present treball.

#### 3.2. Els contextos arqueològics de procedència del material estudiat

Els vernissos negres recuperats en el jaciment de Son Ferrer corresponen a les unitats estratigràfiques 9, 13, 36, 44, 56, 62 i 101.<sup>4</sup> Mercès a la informació estratigrà-

3. La quantificació s'ha realitzat per número mínim d'individus (NMI) i número de restes (NR), segons proposta de M. Py i A. M. Adroher (1991) i D. Asensio i J. Sanmartí (1998). S'ha tingut en compte també el número tipològic d'individus (NTI) pel cas de tipus representats exclusivament per una altra forma diferent de la majoritària que determina el NMI.

4. Alguns espècimens s'han remuntat amb fragments trobats a diverses unitats estratigràfiques (UE 7, 13 i 62 i 9 i 62), essent la UE 7 el nivell superficial.

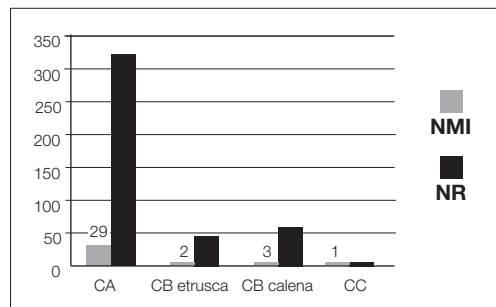


Fig. 3. Gràfica que mostra per NMI i NR les principals produccions de vernís negre localitzades en el jaciment de Son Ferrer.

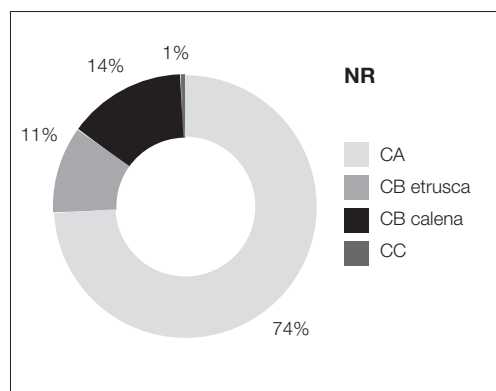
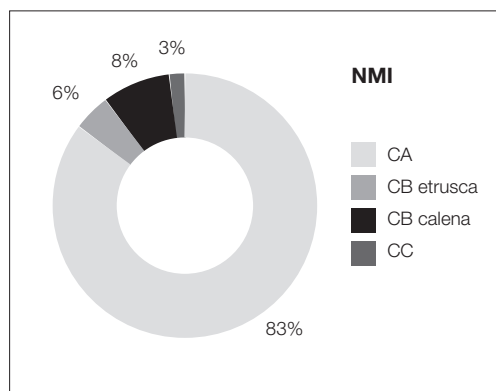


Fig. 4. Percentatges dels diverses classes de vernís negre del jaciment de Son Ferrer, per NMI (esquerra) i per NR (dreta).

fica proporcionada per la direcció dels treballs arqueològics i a la que ha estat publicada amb posterioritat al nostre estudi de l'any 2011, hem pogut contextualitzar els materials i, d'aquesta manera, comprendre'n millor la seva posició primària o secundària, com a part de conjunts materials ben estructurats o, al contrari, desarticulats en diverses èpoques.

La **UE 9** identifica l'estrat de l'interior de l'hipogeu (àmbit funerari 1), notablement remogut pel propi ús de l'espai, com sigui que només tres individus, els darrers a enterrar-s'hi, estaven en posició primària (García *et al.* 2015). Un d'ells es va situar de manera transversal a l'entrada, impedit l'accés a l'interior, que quedà segellat. L'activitat funerària passà aleshores al corredor d'accés, el qual va ser subdividit per la col·locació d'un gran llosa (UE 92), en dos espais toscament empedrats (UE 62 i 101).

L'espai més proper a l'entrada de la cova (zona 2) acollia la **UE 101**, estrat que contenia les inhumacions perinatals en urnes de pedra i ceràmica (García *et al.* 2015).<sup>5</sup> L'espai més allunyat a l'accés (zona 1), contenia la **UE 62**. El nivell va proporcionar una

5. Cal notar per evitar confusions ulteriors que a l'article de Garcias i Gloaguen (2003: 272-273) l'estrat situat al corredor d'accés que obliterava la cova i que contenia les urnes d'inhumació infantils es denominà UE 9, en comptes d'UE 101.

quantitat notable de material ceràmic, el qual presenta un índex de fragmentació altíssim. Ha estat interpretat com a un dipòsit subproducte de les activitats rituals realitzades en el turriforme (García *et al.* 2015).

La **UE 13** és un dels nivells que cobreix la UE 62. Forma part d'aquesta concentració gran de materials ceràmics, els quals s'associen a possibles àgapes funeraris (Quintana 2015: 5), documentats també en d'altres necròpolis (Hernández-Gasch, Ramis 2010: 80).

La **UE 36** es localitza en un altre espai funerari (àmbit funerari 3). Va ser utilitzat també en aquest moment, però, pel que sembla, amb un inici anterior (400 a.n.e.–150 n.e.) (García *et al.* 2015). Tanmateix, Quintana (2015: 6) esmenta que els fragments d'àmfora punicoebusitana T-8.1.1.1., que datarien el moment més antic, estan notablement rodats i aventura, per tant, la seva presència erràtica, continguts en un sediment redipositat. S'hi realitzà només un enterrament infantil en una àmfora punicoebusitana del tipus 8.1.3.3. (Quintana 2015: 7).

La **UE 56** pertany a l'àmbit no funerari 1 i s'interpreta com un nivell que amortitza l'espai. Conté materials entre el 250 a.n.e. i el 75 n.e. (García *et al.* 2015).

Finalment, la **UE 44** es localitza a l'àmbit no funerari 2. El conjunt material ha estat fixat en el s. II a.n.e. (García *et al.* 2015; Quintana 2015: 7).

### **3.3. Els vernissos negres i els conjunts ceràmics dels contextos d'aparició**

#### **3.3.1. L'àmbit funerari 1**

Els vernissos negres de la **UE 9** corresponen a sengles exemplars d'un plat del tipus Lamb. 36 (n.p. 53: Ø 240 mm, el qual conserva gran part de la vora i presenta forat de reparació), ja recollit a l'esmentada publicació (Garcias, Gloaguen 2003: 278), i d'una plata Lamb. 55/F 2234b (n.p. 1526: Ø 220 mm) de la producció mitjana de la classe A de la ceràmica Campaniana. Se'ls pot atribuir una cronologia que, amb caràcter general, s'estén entre 180-100 a.n.e. (Morel 1980). En tot cas, mentre el primer tipus té una producció antiga, que apareix als derelictes del Grand Congloué I i del Llatzaret (Pons, Salvà 2015: 340), el segon sembla que tingué una incidència major en els dos quarts centrals de la centúria, deixant-se pràcticament de produir a les darreries del s. II a.n.e., possiblement substituïda pel plat Lamb. 5 (Vivar 2005: 36).

A més de Campanianes de la classe A, aquests contextos arqueològics han proporcionat un conjunt de materials ceràmics, estudiats per altres autors.

Pel que fa a la UE 9,<sup>6</sup> López Mullor (2007) dona per bona l'atribució d'un gobel·let de parets fines a la forma Mayet II, datada del 120-75 a.n.e. o entre el 175 i el 50 a.n.e. (López Mullor 1989: 99-103), referència publicada per Garcias i Gloaguen (2003: 278). En canvi corregeix la classificació de la forma 12.3a per una nova proposta que denomina for-

6. En el seu estudi, López Mullor esmenta, com ho feren abans Garcias i Gloaguen (2003), que la UE 9 pertany al corredor i pou d'entrada a la cova, de la mateixa manera que les UE 10 i 62. Tanmateix, aquest context ha quedat finalment establert com a UE 101 (García *et al.* 2015).

ma 12 Ba i que data dels principats d'August i Tiberi. Existeix un altre exemplar de la forma 3 D, de cronologia similar o, en tot cas, fins a època Clàudia. En relació a les àmfores de la UE 9, Quintana (2015: 5) identifica fins a vuit exemplars d'àmfora ebusitana T-8.1.1.1., la qual cosa assenyala un conjunt important de materials de s. IV a.n.e., si bé considera una fase més recent que aplegaria fragments de T-8.1.3.1. i d'àmfora grecoitàlica del tipus Will b o encara molt més recent, amb fragments de PE 25 i PE 41, entre els materials punicoebusitans, de Dressel 2/4, d'origen incert, i d'àmfora bètica i tarraconense.

El fet que la UE 9 sigui un estrat que va sofrir contínues remocions en la seva formació explica en part l'heterogeneïtat cronològica dels diversos materials d'aquesta unitat estratigràfica.

De la **UE 101**, no existeixen fragments de parets fines, mentre que les àmfores rastrejades són d'origen italià o magnogrec-siciliota i cartaginès.<sup>7</sup> Quant als vernissos negres només, s'hi troben fragments de plata Lamb. 55/F 2234c (n.p. 54: Ø 290 mm) de Campaniana A de la producció mitjana, la datació de la qual, com s'ha esmentat, és de 180-125/100 a.n.e.

La **UE 9/62** sembla correspondre a un nivell localitzat quan encara la llosa de partició no aflorava del tot, i, per tant, quan no dividia plenament els dos àmbits.

S'hi localitzen fragments informes de Campaniana A i de Campaniana B etrusca, situables en els primers tres quarts del s. II a.n.e.

De la **UE 62**, López Mullor (2007) identifica les formes 3 B, 3 C i 14, que es daten de mitjan s. I a.n.e. al període tiberià, així com exemplars de les formes 3 i 3 a<sup>8</sup> de cronologia similar (López Mullor 2008: 345). Per la seva banda, Quintana documenta exemplars no diagnòstics d'àmfora ebusitana de la sèrie 1, d'àmfora tarraconense i d'àmfora itàlica.<sup>9</sup>

Els vernissos negres de la **UE 62** són, amb diferència, el conjunt material més ampli conservat (NR= 196, NMI= 19) respecte del total trobat al jaciment.

Entre els elements més antics s'hi comptabilitzen diversos fragments del tipus B etrusc. Són peces de molta qualitat i de producció antiga dins d'aquest tipus, la datació de les quals s'ha d'establir entre el 200 i el 130/120 a.n.e. Només hi ha representant un tipus, el plat Lamb. 6. Existeix un mínim de dos individus (n.p. 1011 bis i 1475, d'una banda, i n.p. 1011, 1486, 1485/1487: Ø 210 mm, per l'altra) si atenem a la similitud dels fragments conservats, tot i que cal esmentar que aquests cinc grups no uneixen entre si. Els n.p. 1486 i 1485/1487 tenen sengles forats de reparació. Aquestes produccions de l'àrea etrusca són minoritàries en els contextos arqueològics de la mediterrània central i occidental (Aquilué *et al.* 2000: 404; Principal 2005: 49) i també en els contextos coneguts de les Illes Balears. Així, entre el vernís negre procedent del poblat de Trepucó només un

7. Comunicació personal de C. Quintana.

8. Se'n produeixen a Eivissa de la mateixa manera que les formes 3A i 3Aa, aquesta darrera, pel que sembla, exclusivament ebusitana (López Mullor 2008: 345).

9. Comunicació personal de C. Quintana.

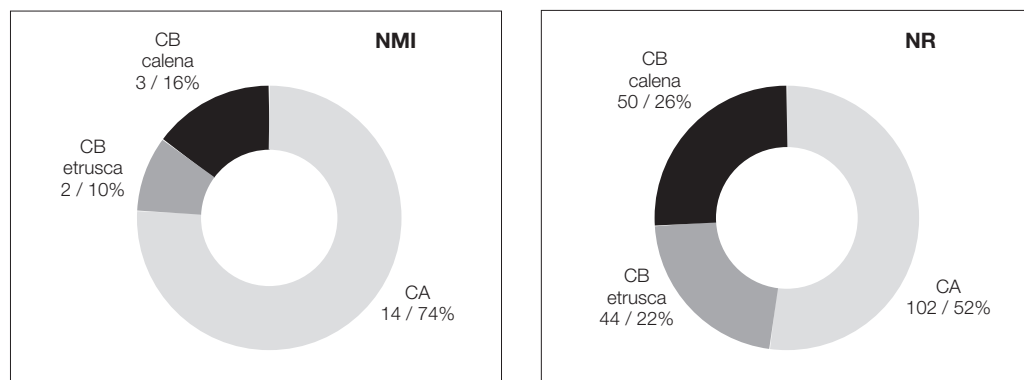


Fig. 5. Ceràmiques Campanianes de la UE 62, per NMI (esquerra) i per NR (dreta).

2% s'atribueix a aquesta àrea de producció, un exemplar correspon a un plat Lamb. 6, mentre que l'altre és un píxide Lamb. 3 (Castrillo 2005: 810-811 i 814). A Son Ferrer en el seu conjunt ateny uns percentatges d'entre el 6 i l'11% per NMI i NR, respectivament (fig. 4), que a la UE 62 s'enfilen al 10 i al 22% (fig. 5).

A la UE 62, existeixen altres exemplars de Campaniana B de Cales o tipus B campanià de producció antiga, la qual es pot establir també entre el 200 i el 130/120 a.n.e. El repertori formal d'aquests fragments es redueix al tipus Lamb. 6/F 1442, 1443, i a la F 2153. El primer tipus està representat per diversos fragments de vora i informes de la mateixa peça (n.p. 34/132), als quals s'hi ha de sumar fragments de carena (n.p. 132bis) d'una peça diferent de Lamb. 6/F 1443. A la forma 2153 s'hi ha d'adscriure segurament dues peces distintes (n.p. 976 i 1004: Ø 180 mm), la darrera amb forats de reparació. En total es poden individualitzar doncs, quatre espècimens d'aquesta producció.

La producció mitja de la Campaniana A està àmpliament representada a la UE 62. Se n'han documentat set tipus que corresponen a un mínim de vuit individus. Es tracta dels plats Lamb. 5/F 2252 (n.p. 975: Ø ca. 250 mm) i Lamb. 6/F 1442, 1443 (n.p. 982), de la copa gran Lamb. 27Ba/F 2843 (n.p. 972: Ø ca. 230 mm, 977: Ø 250 mm, 985 i 1825, els quals no uneixen entre si, tot i que no es pot descartar que no haguessin pertangut a la mateixa peça), de la copa/escudella Lamb. 28a-b/F 2648 (n.p. 1003), de les copes o bols Lamb. 31 (n.p. 131, 974, 979, 1477, 1478, 1479, tots els quals s'assemblen, tot i que tampoc uneixen entre si) i Lamb. 31b/F 2950, 2978 (n.p. 971), del plat Lamb. 36 (n.p. 965 i 973, el qual sembla correspondre a un exemplar de paret més gruixada i vora més gran), i finalment de la plata Lamb. 55/F 2234. D'aquest darrer tipus, se'n conserva una gran quantitat de fragments de vora, alguns dels quals de mida molt reduïda, de manera que no ha estat possible de casar-los entre si i es fa difícil de saber a quants individus pertanyen (n.p. 970, 978, 996: Ø 260 mm, 1482, 1483, 1484, 1498, 1523, 1524, 1525, 1527, 1529, 1530, 1531, 1532, 1534).

La producció mitjana de la Campaniana A es data, amb caràcter general,



del 180-100 a.n.e. Tanmateix, cal fer algunes precisions a aquesta cronologia. Així, el tipus Lamb. 28a-b/F 2648 sembla acabar la seva producció envers el 150 a.n.e. (Vivar 2005: 32), mentre que el tipus Lamb. 31b/F 2950, 2978 és predominant també a partir d'aquesta data (Vivar 2005: 33). En canvi, la forma Lamb. 55, com s'ha esmentat s'ha de datar entre el 180-125/100 a.n.e., mentre que el tipus Lamb. 6/F 1442, 1443 es comença a produir a mitjan s. II a.n.e. (Vivar 2005: 30). Per tant, és possible datar la UE 62 entre 150 i 125/100 a.n.e.

Quant a la **UE 13**, López Mullor no reporta cap exemplar de parets fines, mentre que Quintana comunica la presència de fragments d'àmfora bètica, tarraconense i itàlica. Les ceràmiques Campanianes estan representades per dos exemplars (n.p. 15: Ø ca. 280 mm i 1827: Ø ca. 290 mm) de plata Lamb. 55/F 2234c de la producció mitjana de la classe A i dos més (n.p. 2/1824: Ø 250 mm i 1826) de copes grans del tipus Lamb. 27Ba/F 2843 de Campaniana A de producció tardana o mitjana. Malgrat que els fragments que componen cada exemplar no uneixen amb els de l'altra del mateix tipus, no es pot descartar que es tracti d'un únic espècimen per a cada tipus. Mentre que la primera forma es pot datar de 180-125/100 a.n.e., la cronologia de la producció tardana se situa, amb caràcter general, entre 100-50/40 a.n.e. És aquesta darrera data que sembla adir-se amb el conjunt amfòric romà provincial detectat.

Existeix una peça que porta referència a les **UE 7/13** i 62. Es tracta d'un plat (n.p. 34,132: Ø 240 mm) de Lamb. 6/F 1442, 1443 de Campaniana B antiga, que cal datar entre 200-130/120 a.n.e. És una datació coherent amb els materials de la UE 62 i que caldria considerar un relicte en els nivells superiors, com són les UE 7 i 13.

### 3.3.2. L'àmbit funerari 3

En aquest espai s'ha enregistrat la **UE 36**. Presenta dos exemplars de la forma 3C de parets fines, produïda a les èpoques d'August i Tiberi (López Mullor 2007). En canvi, les àmfores cobreixen un arc cronològic amplíssim, d'entre el s. IV a.n.e. a, possiblement, mitjan s. II n.e. Tanmateix, els fragments més antics es van trobar molt degradats, per la qual cosa es consideren elements erràtics transportats amb la terra acumulada en aquest espai. Es va excavar una inhumació infantil dins la part inferior d'una àmfora T-8.1.3.3. (Quintana 2015: 6-7).

Les ceràmiques campanianes d'aquest context representen el segon conjunt més nombrós trobat a Son Ferrer, 57 fragments per NR i set individus.

Es tracta en tots els casos de les produccions mitjanes de Campaniana A. Se n'han documentat cinc tipus. Es tracta dels plats Lamb. 6/F 1442, 1443 (n.p. 680 i 703, possiblement de la mateixa peça) i Lamb. 36 (n.p. 694: Ø 270 mm i dels fragments 601, 681, #01505, #016164, #02530, que uneixen); de la plata Lamb. 55/F 2234, 2235, 2811 (n.p. 601 i 2014, tal vegada de la mateixa peça); de les copes grans Lamb. 27Ba/F 2843, 2912 (n.p. 611 i 735) i Lamb. 27Bb/F 2812, 2823, 2825 (n.p. 700, 706 i 712, segurament de la mateixa peça), i finalment de les copes o bols Lamb. 31b/F 2950, 2978 o Lamb. 33a/F 2152-2154 (n.p. 683). La cronologia proposada pel conjunt és idèntica a la proporcionada per la UE 62, d'entre 150 i 125/100 a.n.e.

### 3.3.3. Els àmbits no funeraris

A l'àmbit no funerari 1 s'hi ha localitzat la **UE 56**. Les parets fines d'aquest context proporcionen exemplars de les formes 32 i 32.8j, produïdes des d'època tiberiana fins a època flàvia avençada. En canvi, pel que fa a les àmfores Quintana (2012) comptabilitza fins a 13 individus de produccions grecoitàliques de la segona meitat del s. III a.n.e. i d'entre 225 i 150 a.n.e., si bé el grup més nombrós (nou exemplars) pertany a produccions del s. II a.n.e.

Pel que fa als vernissos negres, tots els exemplars són de la producció mitjana de la classe A de la ceràmica Campaniana, havent-hi representat el plat la forma Lamb. 33a/F 2152-2154 (n.p. 1929, 1930 i 1933) i la plata Lamb. 55/F 2234b (n.p. 1928).

Pel que fa a l'àmbit funerari 2, la **UE 44** ha proporcionat el conjunt de parets fines més gran estudiat per López Mullor (2007), majoritàriament de producció ebusitana (57 formes i 249 informes) de les formes 2, 2A, 2C.4d, 3, 3a, 3B, 3C, 3C.3a, 3D, 4c, 10.9b, 11, 12, 12Ba, 13A, 14, 16, 24.4a, 28.8j i possiblement 32. Les dues darreres formes estableixen un *terminus post quem* d'època tiberiana a flàvia, moment en el que s'enquadra la producció, si bé el gruix de les formes corresponen al període augustal i tiberià, llevat de les formes 10 i 11 que inicien la producció a mitjan s. I a.n.e. i les formes 2 i 3 que es poden remuntar més enrere, a les darreries del s. II a.n.e. El conjunt, en tot cas, es data de l'època tiberiana, quan els tipus 28 i 32 ja estaven al mercat i bona part de la resta (de la forma 3 B a la 16) encara es produïa.

Les àmfores de la UE 44 ofereixen un panorama molt coherent cronològicament: àmfores grecoitàliques i punicoebusitanes del tipus T-8.1.3.2. i PE 24, pròpies del s. II a.n.e. (Quintana 2015: 7)

En relació a les ceràmiques campanianes se'n troben de la producció mitjana de la classe A de la forma Lamb. 31b o Lamb. 33a (n.p. 2018, 2019, 2021, 2022 i 2023), que s'adiriern amb la datació amfòrica. A nivell de fragments informes es documenta, a més, la producció tardana de la Campaniana A, datada entre el 100 i el 50/40 a.n.e. Existeix també un exemplar sencer, per bé que fragmentat, de la copa de la forma Lamb. 1 de la classe C de la producció, que s'ha de datar durant tot el s. I a.n.e. Val a dir que la peça presenta un desgast notable, possiblement anterior a la seva amortització. Aquest fet fa plausible la deposició de la peça en època augustal o tiberiana, en consonància amb les parets fines més recents.

## 3.4. Les formes vasculars identificades i els contextos balears<sup>10</sup>

### 3.4.1. Les formes de la Campaniana de la classe A

Plat **Lamb. 5** (1).<sup>11</sup> És la forma més ben representada junt a la variant 5/7 en el sector de Sa Portella de *Pollentia* (Alcúdia) (Sanmartí *et al.* 1996: 13). En el nivell VI=

10. S'entén per Balear la denominació geogràfica, és a dir les illes de Menorca i Mallorca, i no la realitat político-administrativa actual.

11. S'indica entre parèntesi el nombre d'exemplars, per NMI, identificats al jaciment de Son Ferrer.

10 individus, V= 17, IV= 9, III= 6, essent el nivell VI datat al voltant de l'any 100 (120?-80 a.n.e.), el nivell V entre 80-50 a.n.e., el nivell IV entre 50-30 a.n.e., mentre que el nivell III s'ha de datar a l'entorn de l'any 20 a.n.e. (Sanmartí *et al.* 1996: 67-69). La forma Lamb. 5 i 5/7 es veu reduïda percentualment en el sector de la muralla oest on tal vegada es varen excavar nivells més antics (Sanmartí *et al.* 1996: 13). El diàmetre de l'exemplar n.p. 975, de 250 mm, s'adiu amb bona part del exemplars de *Pollentia* i de diversos jaciments de la Gàl·lia meridional (Sanmartí *et al.* 1996: 15). A l'altre extrem de l'illa, al campament romà de la badia de Palma, precursor de la ciutat romana de Palma, excavat en extensió a rel de la construcció de l'Hospital Universitari de Son Espases, se n'ha localitzat en els horitzons A i B, datats ambdós vers el 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451).<sup>12</sup>

En els contextos de les comunitats locals no és un plat freqüent. N'apareix un possible exemplar en el petit establiment del Turó de ses Abelles (Calvià), en el nivell II del sector 7, que sembla que es data de la primera meitat del s. II a.n.e. (Camps, Vallespir 1998: 186). Al santuari de Son Mas (Valldemossa) hi ha un individu publicat de Lamb. 5/7 (De Mulder *et al.* 2007: 354, fig. 6, 1), sense context estratigràfic, i un possible individu d'aquesta variant s'ha detectat a Son Fornés (Montuïri).<sup>13</sup> A Menorca, n'existeixen uns pocs més als poblats de Trepucó (Maó) (8) i de Son Catlar (Ciutadella de Menorca) (4), a l'ancoratge de Cales Coves (Alaior) (3) (Pons, Salvà 2015: 340) i al santuari de Torralba d'en Salort (Alaior) (1) (Fernández-Miranda 2009: 49, fig. 7,15), aquest darrer reinterpretat per nosaltres com a variant 5b/F 2257, el qual presenta una datació entre 150 i 90 a.n.e.

Plat **Lamb. 6** (2). Aquesta forma és relativament escassa a *Pollentia*: dels 12 exemplars recuperats, sis provenen del nivell VI de Sa Portella, datat a l'entorn l'any 100 a.n.e. (Sanmartí *et al.* 1996: 16). A Trepucó, on se n'han identificat sis,<sup>14</sup> tampoc és freqüent (Castrillo 2005: 808), mentre que a Son Catlar i a l'ancoratge de Cales Coves es redueix a dos i un, respectivament (Pons, Salvà 2015: 340).

Copa/Escudella **Lamb. 27B**. Presenta les variants **a** (4[8]) i **b** (1[3]).<sup>15</sup> És una forma de la que se n'han recuperat 11 exemplars a Trepucó (Castrillo 2005: 809), 16 afegint-hi els individus de les excavacions antigues (Pons, Salvà 2015: 342). Està també ben representat a l'ancoratge de Cales Coves (13 exemplars) i al derelict de Llatzaret (Maó), però és pràcticament absent de Son Catlar (un individu) (Pons, Salvà 2015: 342) i de Son Fornés (un possible individu).<sup>16</sup>

Els exemplars (n.p. 972, 977 i 2+1824), amb un diàmetre de 230 mm, pel

12. No ha estat publicat el NMI per tipus, si bé el nombre total de Campanianes de la classe A és 39.

13. Documentació inèdita. Volem agrair als doctors Vicente Lull, Rafael Micó, Roberto Risch i Cristina Rihuete, codirectors del jaciment de Son Fornés, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris de materials de les campanyes dutes a terme entre els anys 1975 i 1990, els quals, i pel que fa a les produccions a torn, vam contribuir a revisar entre els anys 2010 i 2012. L'estimació de la cronologia dels contextos i de les fàcies ceràmiques representades és una proposta pròpia.

14. Set individus afegint un exemplar trobat a les excavacions de M. Murray (Pons, Salvà 2015: 30).

15. S'indica entre parèntesi el NMI i entre claudàtors el nombre de formes (usualment vora) que no casen, tot i que s'opina que són de les mateixes peces.

16. Documentació inèdita.

primer, i 250 mm, per a la resta, estan al voltant de les mides més sovintejades d'aquesta copa/escudella de mida gran.

Copa/Escudella **Lamb. 28a-b** (1). Producció hereva de la ceràmica de vernís negre àtica, és present ja a la fase antiga de la Campaniana A. La forma deixà de produir-se a mitjan s. II a.n.e. És escassíssima a *Pollentia*, on existeixen dos exemplars que podrien provenir dels nivells preromans (Sanmartí *et al.* 1996: 17). També són dos els exemplars documentats a Trepucó (Castrillo 2005: 809),<sup>17</sup> a Son Catlar i a l'ancoratge de Cales Coves, mentre que és present al derelict del Llatzeret (Pons, Salvà 2015: 342). Apareixen a Na Guardis en el segon quart del s. II a.n.e (Guerrero 1997: 79). En aquest jaciment se'n documenten tan sols quatre exemplars, en nivells posteriors d'enderroc o superficials, llevat d'un cas, que podria estar ben estratificat (estrat IV del sector A3, tall extern) (Guerrero 1997: 48, 102, 105, 140, 156, 170 i 174).

Bol **Lamb. 31b** (2[7]), als quals s'han d'afegir fragments petits que podrien correspondre probablement a Lamb. 31b o, tal vegada, a Lamb. 33a (2[7]). Suma 22 fragments a Trepucó pertanyents a models petits (Castrillo 2005: 810), xifra que es duplica (44 exemplars), si es tenen en compte els exemplars de les excavacions més antigues (Pons, Salvà 2015: 341), i que la situa com a la forma de Campanina A més representada en el jaciment. En canvi, és rar a Son Catlar (un individu) i a l'ancoratge de Cales Coves (4), si bé aquest bol és part del carregament del Llatzeret, de finals s. III a.n.e. (Pons, Salvà 2015: 341). Apareix a Torralba d'en Salort (dos individus) en el nivell 5 Unitat E III (Fernández-Miranda 2009: 79, fig. 25,20), que es pot datar de la segona meitat del s. II a.n.e., i en el nivell 6 Unitat M IV ("fora del cubicle") (Fernández-Miranda 2009: 104, fig. 37,3) dins un estrat datat en els dos quarts centrals del s. I a.n.e.<sup>18</sup> A Mallorca és abundant a *Pollentia* en els nivells de finals del s. II a.n.e. fins a la fi del s. I a.n.e. (Sanmartí *et al.* 1996: 20-21). En tot cas, en aquest jaciment dos fragments decorats amb garlanda de fulles d'heura esquemàtiques emmarcades entre dues bandes blanques poden atribuir-se a la producció mitjana de la Campaniana A i correspondre a les primeres importacions arribades o d'elements residuals de l'ocupació indígena preromana (Sanmartí *et al.* 1996: 21). La forma Lamb. 31 apareix, en la variant b, a Son Espases en contextos del 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451). A Na Guardis (Colònia de Sant Jordi) també són freqüents els exemplars de Lamb. 31 de la producció mitjana (14 exemplars), que quan estan ben estratificats provenen dels nivells d'enderroc que marquen l'abandonament de la factoria, vers el 130/120 a.n.e. (Guerrero 1997: 51, 83, 103, 130-131, 143, 151, 160, 165 i 171; 1998: 190). És la forma més representada en el Turó de ses Abelles amb set exemplars i nou fragments en un nivell anterior de la primera meitat del s. II a.n.e. i en estrat datats entre l'any 150 i l'any 75 a.n.e., molt especialment entre 100-75 a.n.e. (Camps, Vallespir

17. Sis individus en el còmput global (Pons, Salvà 2015: 342).

18. Documentació inèdita. Respecte del santuari de Torralba d'en Salort ens hem basat en la recent publicació dels esborranys del malaguanyat Dr. Manuel Fernández-Miranda (2009) per, a partir de les descripcions de les peces i els dibuixos, assajar una classificació actual i establir, d'aquesta manera, una seqüència cronoestratigràfica pel recinte de taula posada al dia.

1998: 57, 84, 108, 137, 186 i 212). Finalment a Son Fornés apareix un individu en un context de ca. 100 a.n.e. (Amengual *et al.* 2012: 74) i un altre en context de ca. 150 a.n.e. (Amengual *et al.* 2013: 105). El tipus estava ja ben documentat a les excavacions antigues de Son Fornés amb 10 o 13 individus, com sigui que alguna atribució ofereix dubtes.<sup>19</sup>

Copes/Escudelles **Lamb. 33a** (1) i **Lamb. 33b** (0). Destaca la pràctica absència d'aquesta forma, fins i tot tenint en compte els fragments anteriorment esmentats que podrien correspondre a Lamb. 33a (2[7]). Aquestes variants es daten a la Mediterrània Occidental i la Península Ibèrica dels tres primers quarts del s. II a.n.e. o fins i tot, en el cas del tipus Lamb. 33a, de la primera meitat de s. II a.n.e. (Castrillo 2005: 809; Vivar 2005: 33), per tant en el moment més intens d'arribada de vernissos negres al jaciment de Son Ferrer. Són relativament freqüents a Trepucó on se'n compten set exemplars de la primera variant i nou de la segona (Castrillo 2005: 809).<sup>20</sup> En canvi, estan poc representades Cales Coves (quatre i set individus, respectivament) (Pons, Salvà 2015: 342), i a *Pollentia*, en consonància amb les dates recents dels nivells estudiats en els diferents sectors de la ciutat, en total 11 individus. És possible que la majoria de peces arribessin en els primers temps d'existència de la ciutat i fins i tot que alguns provinquin de l'ocupació de segona edat del ferro detectada a la base del Carrer Porticat del sector de Sa Portella (Sanmartí *et al.* 1996: 19). A Son Espases està present en la variant b en els contextos de construcció i primer ús vers el 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451). A Son Catlar, en canvi, està absent (Pons, Salvà 2015: 342) i a Na Guardis, els exemplars de Lamb. 33b tampoc són massa freqüents. Sumen en total cinc individus, dos dels quals provenen del nivells d'abandonament datats del 130/120 a.n.e. És present a les excavacions antigues de Son Fornés (entre un i quatre exemplars, atès que alguns ofereixen dubtes sobre la seva identitat).<sup>21</sup>

L'exemplar n.p. 683 presenta un diàmetre de 170 mm, en la mitjana d'aquesta forma vascular.

Plat **Lamb. 36** (4). És una forma poc representada a *Pollentia*, on se n'han localitzat sis fragments de vora (Sanmartí *et al.* 1996: 17), els mateixos que a Trepucó (Castrillo 2005: 808), si bé en el recompte que inclou els materials de les excavacions publicades per M. Murray l'any 1932 s'enfila a 22 individus (Pons, Salvà 2015: 340). A Son Catlar també és freqüentíssim (34 individus) i a l'ancoratge de Cales Coves està ben representat (14 individus), essent part de la vaixela transportada en el derelict del Llatzeret, datat a les acaballes de la Segona Guerra Púnica (Pons, Salvà 2015: 340).

Els exemplar n.p. 53 i 694 corresponen peces de mida mitjana (240 i 270 mm, respectivament), que és també la mida de l'únic exemplar que ha pogut ser mesurat a *Pollentia*. Són també escassos a Na Guardis on només se'n comptabilitzen dos exemplars, un dels quals en nivell d'enderroc (Guerrero 1997: 40-41, 131 i 135) del darrer terç

19. Documentació inèdita.

20. Quatre i 18 segons Pons i Salvà (2015: 342).

21. Documentació inèdita.

del s. II a.n.e. Al Turó de ses Abelles n'hi ha tres exemplars procedents de nivell datats a tant a la primera meitat del s. II a.n.e., com a partir de mitjan centúria i en el primer quart del s. I a.n.e. (Camps, Vallespir 1998: 57, 137, 186 i 212).

Plat **Lamb. 55** (9[26]). Aquesta forma és absent de *Pollentia*, tant dels nivells romans, com dels nivells d'època balear. Existeixen dos exemplars a Trepucó (Castrillo 2005: 808), que es dupliquen en l'estudi de conjunt recentment publicat (Pons, Salvà 2015: 340). A Son Catlar també és escàs (dos individus), mentre que a l'ancoratge de Cales Coves és el tipus vascular més representat (24 exemplars) (Pons, Salvà 2015: 340).

Els exemplars n.p. 1526 i 996, de 220 i 260 mm de diàmetre, són variants de mida mitjana. La seva presència és notable a Na Guardis (Guerrero 1998: 190), on es comptabilitzen set fragments de vora i cinc de base de diferents àmbits i nivells, alguns dels quals del moment d'abandonament, vers el 130/120 a.n.e., mentre que un altre pertany a la preparació del trespòl de l'àmbit "D", datat del segon quart del s. II a.n.e. (Guerrero 1997: 48, 51, 111, 131, 135, 140, 143, 160 i 177). La resta d'exemplars (n.p. 15, 54 i 1827) es troba entre les produccions de mida major (280, per al primer, i 290 mm per als dos restants).

Cal notar l'absència de bols o copes del tipus **Lamb. 27a-b**, del qual a Trepucó se'n conserven nou vores<sup>22</sup> i dues bases decorades amb roseta impresa en el fons intern i que molt probablement calgui datar de la primera meitat del s. II a.n.e. (Castrillo 2005: 810). És el bol més representat a Son Catlar (18 individus) i a l'ancoratge de Cales Coves (17) i present al derelict del Llatzeret, de finals s. III a.n.e. Aquesta forma també es documenta a Na Guardis en un nombre important (12 exemplars, alguns dels quals en nivells d'abandonament del jaciment, al voltant del 125 a.n.e.) (Guerrero 1997: 48, 79, 83, 85, 131, 140, 160, 165 i 166), i a Son Fornés se'n conserva un exemplar en un context de ca. 150 a.n.e. (Amengual *et al.* 2013: 105). El tipus **Lamb. 27c** de la producció mitjana de la Campaniana A es documenta a Son Fornés amb dos exemplars<sup>23</sup> i a Son Espases és present en contextos del 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451).

Altres formes coetànies a les detectades a Son Ferrer s'han trobat, en quantitats reduïdes, en jaciments de les Balears.

Així, del tipus **Lamb. 23/F 1122a**, un plat de peix d'origen àtic que traspassa a la producció Campaniana A antiga (Morel 1981: 85), se'n documenten dos exemplars a Na Guardis (Guerrero 1997: 69, 79, 151 i 160) i, de manera residual també, als assentaments menorquins de Son Catlar i Trepucó, amb un individu a cadascun (Pons, Salvà 2015: 340). A més, un fragment de bol **Lamb. 25** prové de l'ancoratge de Cales Coves i un altre de les excavacions antigues de Son Fornés.<sup>24</sup> Tres fragments de bol del tipus **Lamb. 34** i tres més del vas amb nanses **Lamb. 42** es documenten a Trepucó. Altres vasos amb nanses de les formes **Lamb. 49** i **M. 68** i els *gutti* de la **Lamb. 45** apareixen

22. 14 individus segons el còmput global de Pons i Salvà (2015: 341).

23. Documentació inèdita.

24. Documentació inèdita.

també a Trepucó (amb tres, tres i un exemplars, respectivament) i a l'ancoratge de Cales Coves (dos, un i un exemplars, respectivament), si bé estan absents d'un poblat tan important com poc excavat com és Son Catlar (Pons, Salvà 2015: 341 i 343). Es documenta un fragment de peu de M. 68 de la variant antiga de la producció, datada entre 220 i 180 a.n.e., procedent de les excavacions antigues de Son Fornés.<sup>25</sup> Les formes Lamb. 42, 49 i M. 68 es troben als nivells de destrucció de Cartago i al campament numantí de Renieblas III, però no en contextos posteriors (Pons, Salvà 2015: 343), per la qual cosa se'ls atorga una cronologia fins a mitjan s. II a.n.e. Pel que fa als *gutti* és una forma antiga, de s. III a.n.e., present al derelict de Llatzeret, que tampoc ultrapassa el segon quart del s. II a.n.e. (Pons, Salvà 2015: 341 i 343). A Son Fornés també apareixen dos individus de la **F 2632**, datada entre el 150 i 50 a.n.e. (Morel 1981), i un exemplar de la **F 2974**, d'entre el 150 i el 125 a.n.e.<sup>26</sup>

### 3.4.2. Campaniana B d'Etrúria i de Cales (o del Cercle de la B)

Plat **Lamb. 6**, en producció etrusca (2[5]) i calena (2). Les produccions donades a conèixer a Balears són d'origen calè. Està representat a Trepucó per un únic exemplar (Castrillo 2005: 810). També és escàs a *Pollentia*, on se n'ha recuperat entre nou i dotze espècimens (Sanmartí *et al.* 1996: 29), en consonància amb les dates relativament tardanes dels nivells analitzats. A l'establiment del Turó de ses Abelles només n'hi ha un exemplar procedent del nivell del darrer ús i abandonament, datat entre 100-75 a.n.e. (Camps, Vallespir 1998: 137) i se'n comptabilitza un possible exemplar a les campanyes antigues de Son Fornés.<sup>27</sup>

Copa àpoda **F 2153** (1[2]). A *Pollentia* està representada la F 2150 amb dos únics exemplars (Sanmartí *et al.* 1996: 33-34), essent desconeguda a d'altres contextos consultats.

Els plats **Lamb. 5/7** són absents de Son Ferrer, però representats a Trepucó, on se'n compten 10 exemplars (Castrillo 2005: 811), a Son Mas (De Mulder *et al.* 2007: 354 i fig. 6, 2) i a les campanyes antigues de Son Fornés amb un individu.<sup>28</sup> Tanmateix, la seva incidència en la fase tardana de la producció, sobretot a partir del segon quart del s. I a.n.e., en jaciments de la Mediterrània Occidental semblen explicar aquesta absència. Així, a *Pollentia*, els plats de la forma 5 i 7 són els més abundantament representats en tots els conjunts (179 individus) (Sanmartí *et al.* 1996: 24). El plat **Lamb. 5** és present a la nau romanorepublicana de la Colònia de Sant Jordi, on és la forma més representada amb sis exemplars d'un conjunt reduït de 28 peces i molt heterogeni, format per tretze tipus (Cerdà 1980: 17) i datat en el darrer quart del s. II a.n.e. Es documenta també en els nivells de construcció i ús del campament romà de Son Espases, datats entre 120/110

25. Documentació inèdita.

26. Documentació inèdita.

27. Documentació inèdita.

28. Documentació inèdita.



a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451) i a les campanyes antigues de Son Fornés amb tres exemplars, on també hi és representat el plat **Lamb. 7** amb quatre exemplars.<sup>29</sup>

La cronologia relativament antiga dins el s. II a.n.e. dels materials de Son Ferrer és segurament el motiu de l'absència de les copes del Cercle de la B de la forma **Lamb. 1**, presents a Trepucó amb sis exemplars (Castrillo 2005: 811) i a Torralba d'en Salort amb dos exemplars (Fernández-Miranda 2009: 45, fig. 5,4 i 60; fig. 13,19), el darrer dels quals trobat en un estrat (nivell 3 III) de darrer quart del s. I a.n.e. Estan ben representades a *Pollentia*, on atenyen els 82 individus (Sanmartí *et al.* 1996: 31), o al derelict de la Colònia de Sant Jordi – Jaciment A (Cerdà 1980: 17). El mateix es pot adduir en relació a la forma **Pasq. 127** representada a Trepucó per dos exemplars i a Torralba d'en Salort per un, en el nivell 6 Unitat M IV (“fora del cubicle”) (Fernández-Miranda 2009: 104, fig. 37, 3), estrat que cal datar entre el 75 i el 25 a.n.e. Ateny, en canvi, importants percentatges a *Pollentia* (55 exemplars) i està present al jaciment A de la Colònia de Sant Jordi (Cerdà 1980: 17), a Son Espases en contextos del 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451), a Son Mas (De Mulder *et al.* 2007: 354, fig. 6, 3) i a Son Fornés amb dos exemplars en un context de ca. 100 a.n.e. (Amengual *et al.* 2012: 74). Provenint de les campanyes antigues de Son Fornés es documenten també quatre o cinc individus de la copeta **Lamb. 2** i dos exemplars de píxide o **Lamb. 3**.<sup>30</sup>

En canvi, hi ha produccions calenes antigues també absents de Son Ferrer, les quals tenen una tímida incidència en el context balear. Així, la **F 2615**, datada entre 200/130 i 120 a.n.e., apareix a les excavacions antigues de Son Fornés amb un exemplar.<sup>31</sup>

### 3.4.3. *Campaniana C*

Copa Lamb. 1. (1). Amb cinc individus és la forma, juntament amb els plats Lamb. 5 i Lamb. 7, més representada a *Pollentia*. No s'ha localitzat en els contextos indígenes consultats.

## 4. Conclusions. La interpretació cronològica i funcional dels contextos amb presència de vernís negre

La UE 62 és el context que ha proporcionat més material i l'únic que permet una quantificació significativa. Per a la resta no s'ha assajat, atesa l'escassetat de les mostres.

Com s'ha vist per a la UE 62 (Fig. 5), predominen per NMI (74%) els exemplars de Campaniana A de la producció mitjana, tot i que davallen considerablement per

29. Documentació inèdita.

30. Documentació inèdita.

31. Documentació inèdita.



NR (52%). Les produccions antigues del tipus B calè (16%) o etrusc (10%) sumen un 26%, tot i que s'apropen al 50% per NR. Aquestes disparitats entre NMI i NR s'han argumentat anteriorment, com a resultat d'una recollida altíssima i de la fragmentació del material.

A nivell cronològic, aquestes produccions ens situen en els primers tres quarts del s. II per a les produccions etrusques i en els darrers tres quarts de la mateixa centúria per a les produccions calenes. Les formes representades permeten ulteriors precisions, atès que existeixen exemplars (Lamb. 28a-b/F 2648) que acaben la producció vers el 150 a.n.e., d'altres (Lamb. 6/F 1442, 1443) que comencen la seva producció al voltant d'aquesta data, i encara d'altres (Lamb. 31b/F 2950, 2978) que tenen el seu *floruit* a partir de mitjan s. II a.n.e. o al seu voltant (com és el cas del tipus Lamb. 55/F 2234).

Aquests elements situen el conjunt al voltant del 150 a.n.e. Tanmateix, l'aspecte gastat dels exemplars, que presenten sovint vernís després, així com l'existència de forats de reparació indiquen un ús de la vaixela abans de la seva deposició, la qual cosa podria indicar una formació de l'estrat en el tercer quart del s. II a.n.e. L'absència d'espècimens del Cercle de la B de la producció mitjana (130/120-90/80 a.n.e.) s'adiu amb aquesta proposta. Finalment, cal notar que ni les produccions amfòriques itàliques i tarraconenses que se'ns han comunicat ni les parets fines segurament d'època augustal o tiberiana concorden amb aquesta cronologia.

El fet que es tracti d'exemplars usats o fins i tot reparats indica a més, com ja s'ha notat en treballs precedents (García Rosselló 2010), el seu valor social, però també el seu ús en contextos socials no funeraris. No sembla que es pugui argumentar la importació de recipients ja usats o reparats, com sigui que els forats de reparació es troben en contextos indígenes tant en vaixela fina de vernís negre, com en d'altres de ceràmica comuna ebusitana (Lull *et al.* 2001: 107) o, fins i tot, en ceràmica a mà (Aramburu-Zabala, Hernández-Gasch 2005). Un altre indicatiu que apunta a una reparació local és l'existència ben contrastada per a aquestes cronologies d'una metal·lúrgia del plom (Waldren, Grimalt 1995).

Així, una vaixela emprada en contextos domèstics o rituals, probablement de caire no funerari, passaren a tenir un darrer ús en el sepeli o el culte funerari, després del qual es destruïa. La variabilitat formal i els pocs exemplars, quan no són únics, dins de cada tipus semblen assenyalar poca discriminació. És a dir, s'emprava el que es posseïa i es volia amortitzar dins d'unes categories funcionals genèriques.

El caràcter d'aquests rituals probablement siguin comensals, presumiblement àpats funeraris.

Això és el que es dedueix dels tipus conservats, atès que, per a la UE 62, set individus corresponen a la classe plat o plata i set a la classe copa/escudella o bol. Prenent el segon context més nombrós per NMI (UE 36), s'observa el mateixa una proporció semblant.

És interessant constatar que mentre que el tipus plat o plata són aptes per al consum de sòlids o semisòlids, el tipus copa, escudella o bol són aptes tant per al consum de líquid com de sòlids o semisòlids i més tenint en compte que els exemplars documentats no estan mai dins les mides petites dels tipus.

Plat	CA	CB	Total
Lamb. 6/F 1442-1443	1	2	3
Lamb. 5/F 2252	1		1
Lamb. 36	2		2
<b>Plata</b>			
Lamb. 55	1		1
<b>Plat/ Plata</b>	<b>5</b>	<b>2</b>	<b>7</b>
Copa / Escudella			
F. 2153		2	2
Lamb. 28 a-b/f. 2648	1		1
<b>Copa</b>			
Lamb. 27 Ba/F 2843	2		2
<b>Copa / Bol</b>	1		1
Lamb. 31			
Lamb. 31 b	1		1
<b>Copa / Escudella/ Bol</b>	<b>5</b>	<b>2</b>	<b>7</b>
<b>Plat</b>	CA		
Lamb. 6/F 1442, 1443	1		
Lamb. 36	2		
<b>Plata</b>			
Lamb. 55	1		
<b>Plat/ Plata</b>			
<b>Copa</b>			
Lamb. 27 Ba/F 2843	1		
Lamb. 27 Bb/F 2812, 2823, 2825	1		
<b>Copa/ Bol</b>			
Lamb. 31 b/33 a	1		
<b>Copa / Escudella/ Bol</b>	<b>3</b>		

Fig. 6. Taula resum dels tipus conservats de Campaniana A i B a la UE 62 (meitat superior) i a la UE 36 (meitat inferior) per NMI i segons les denominacions genèriques.

Les dades fornides pels vernissos negres es complementen amb les d'altres produccions, com les ceràmiques grises ibèriques de la costa catalana, la ceràmica comuna ebusitana i la comuna romana oxidada, entre les quals hi figuren nombroses gerres. Si bé algunes podrien haver estat emprades també per al consum individual com a tasses, en d'altres la funció de servir confirma el consum de begudes. Aquests indicadors han estat notats en el santuari de la Punta des Patró (Santa Margalida), lligats a un consum probablement de vi en un context funerari (Hernández-Gasch, Ramis 2010).

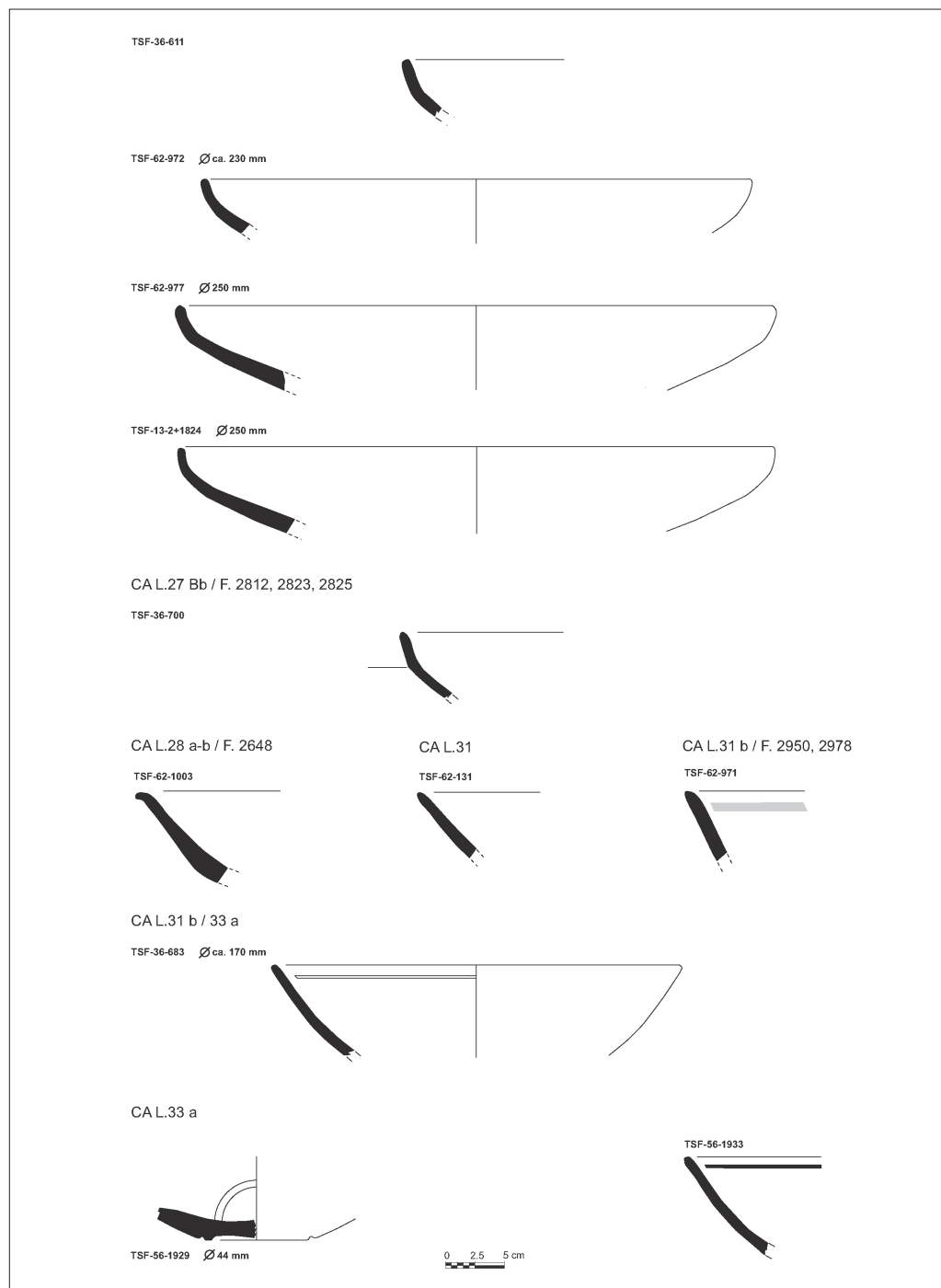


Fig. 7. Campanianes A del Tùmul de Son Ferrer per formes i sigla (UE i número de peça).

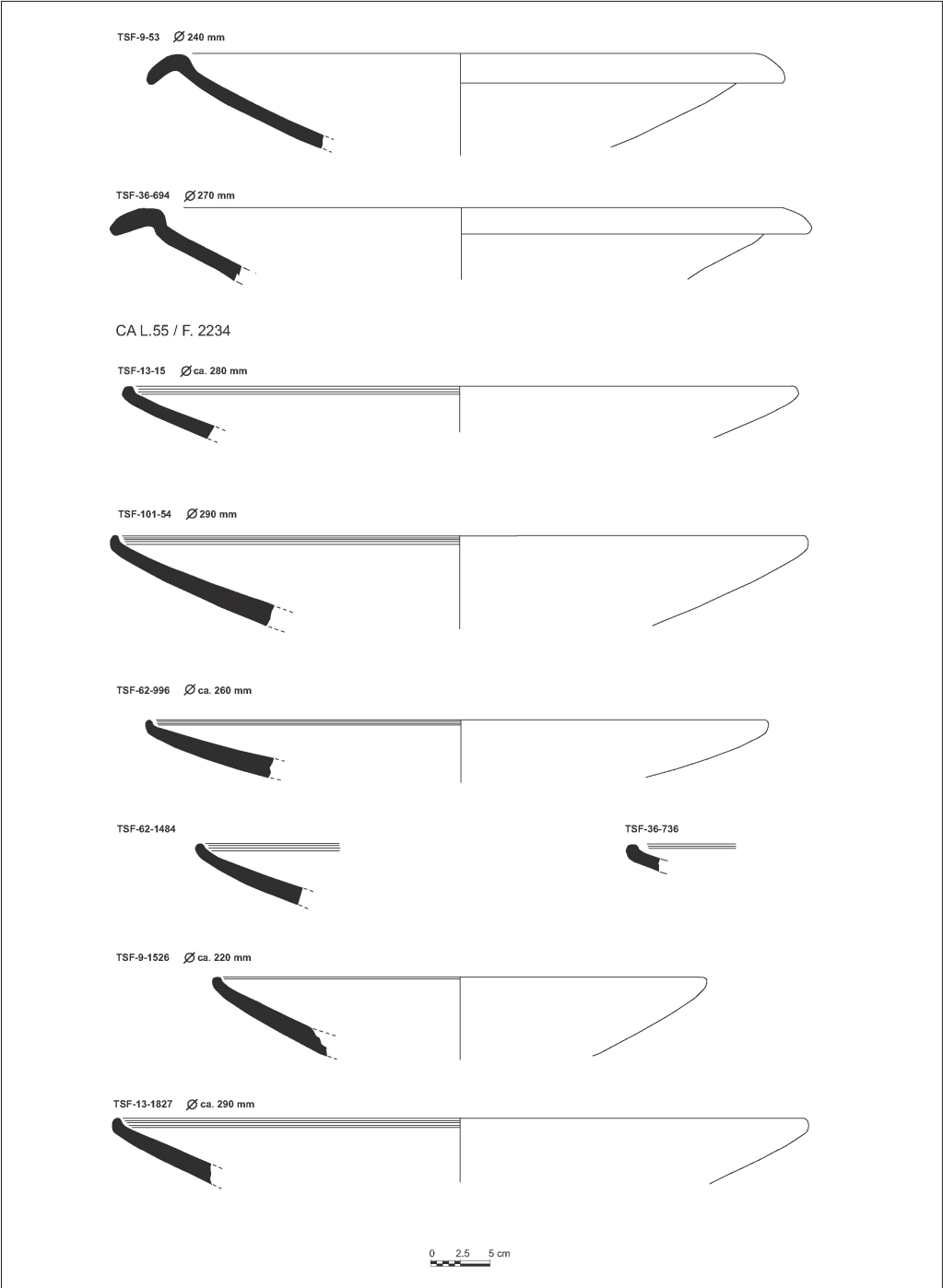


Fig. 8. Campanianes A del Túmul de Son Ferrer per formes i sigla (UE i número de peça).

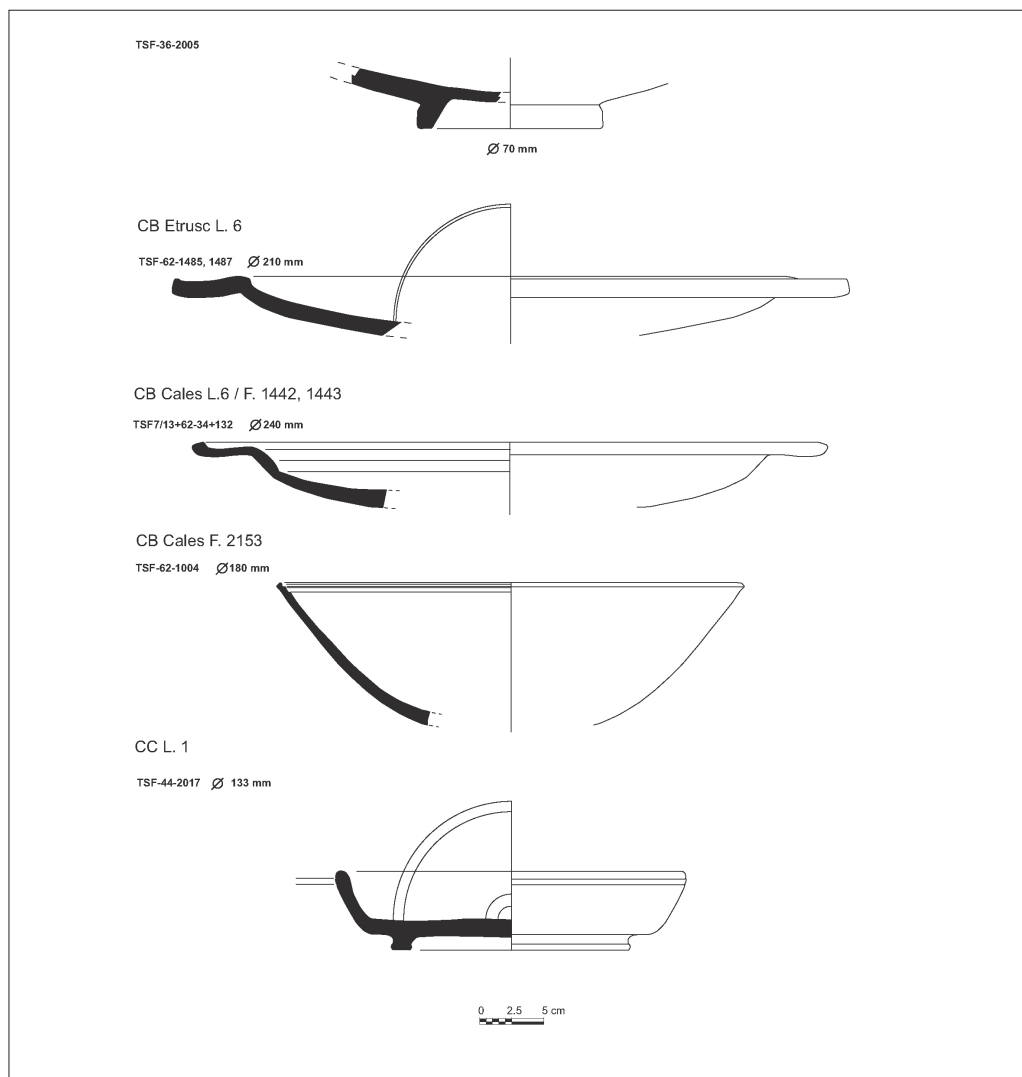


Fig. 9. Campanianes B i C del Tùmul de Son Ferrer per formes i sigla (UE i número de peça).

## Bibliografia

- ALBERO, D. 2011, *Caracterización tecnológica, social y adaptación funcional de cerámicas prehistóricas en el Oeste y Sureste de Mallorca (1700-50 BC): Aproximación sincrónica y diacrónica a partir del estudio arqueométrico de pastas*, Universidad de Granada. Tesis doctoral <<http://hdl.handle.net/10481/18426>> (Consulta: 30-06-2016).
- ALESÁN, A. 2007, *Estudi del material antropològic del Turriforme de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.
- ALESÁN, A., MALGOSA, A. 2005, Les inhumacions perinatals del túmul de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): un estudi antropològic, *Mayurqa* 30, 511-522.
- AMENGUAL, P.M., FORÉS GÓMEZ, A., GELABERT BATLLORI, L., GILI, S., HERNÁNDEZ-GASCH, J., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. 2012, S1. Un edifici singular en el Son Fornés d'època clàssica (segles III a.n.e – I de n.e.), in Riera, M. (coord.), *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Eivissa 2010)*, Palma, Vessants Arqueologia i Cultura SL, 71-81.
- AMENGUAL, P.M., FORÉS GÓMEZ, A., GELABERT BATLLORI, L., GILI, S., HERNÁNDEZ-GASCH, J., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. 2013, 14<sup>a</sup> campanya d'excavacions a Son Fornés (Montuiri, any 2011): el Santuari 2, in Riera, M., Cardell, J. (coords.), *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Palma 2012)*, Palma, Documenta, 101-107.
- AQUILUÉ, X., GARCÍA, J., GUITART, J. (dirs.) 2000, *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Mataró, Museu de Mataró.
- ARAMBURU-ZABALA, J., HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2005, *Memoria de las excavaciones arqueológicas en el poblado talayótico de Ses Païsses (Artà, Mallorca). Campañas 1999-2000 y Estudio de los materiales de las campañas de la Misión Hispano-Italiana 1959-1963*. Memòria inèdita <[https://www.academia.edu/20196674/Memoria\\_de\\_las\\_excavaciones\\_en\\_el\\_poblado\\_talay%C3%B3tico\\_de\\_Ses\\_PA%C3%AFsses\\_Art%C3%A0\\_Mallorca\\_Campa%C3%B1as\\_1999-2000.Estudio\\_de\\_los\\_materiales\\_de\\_las\\_campa%C3%B1as\\_de\\_la\\_Misi%C3%B3n\\_Italiana\\_1959-1963](https://www.academia.edu/20196674/Memoria_de_las_excavaciones_en_el_poblado_talay%C3%B3tico_de_Ses_PA%C3%AFsses_Art%C3%A0_Mallorca_Campa%C3%B1as_1999-2000.Estudio_de_los_materiales_de_las_campa%C3%B1as_de_la_Misi%C3%B3n_Italiana_1959-1963)> (Consulta: 10-10-2016).
- ASENSIO, D., SANMARTÍ, J. 1998, Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica, in *XI Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1997)*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 7-32.
- CALVO, M., FORNÉS, J., GARCÍA, J., IGLESIAS, M.A., JUNCOSA, E. 2005, Condicionantes espaciales en la construcción del Turriforme escalonado de Son Ferrer (Calvià, Mallorca), *Mayurqa* 30, 487-510.
- CALVO, M., GARCÍA, J., ALBERO, D., JAVAYOLAS, D. 2014a, Prácticas híbridas y espacios intermedios: Los contextos cerámicos de la bahía de Santa Ponça (Calvià, Mallorca) (s. II a.C.), in Ferrando, C., Costa, B. (eds.), *In amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*, Eivissa, Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera; 72, 113-132.
- CALVO, M., GARCÍA, J., JAVALOYAS, D., ALBERO, D. 2014b, Matching data: analysing

the chronological use sequence in the Iron Age necropolis of the staggered turriform of Son Ferrer (Balearic Islands, Spain), *Radiocarbon* 56-2, 361-374.

CALVO, M., GARCÍA, J., ALBERO, D. 2015, Análisis de distribución de cerámica en la cueva funeraria del Turriforme escalonado de Son Ferrer (c. 500-75 a.C.), in Martínez, A., Graziani, G. (coords.), *VI Jornades d' Arqueologia de les Illes Balears (Formentera 2014)*, Formentera, Consell Insular de Formentera, 63-72.

CALVO, M., GARCÍA, J., IGLESIAS, M.A., JUNCOSA, E. 2006, La necrópolis del Bronce Antiguo de Can Vairet/Son Ferrer (Calvià Mallorca), *Mayurqa* 31, 57-82.

CAMPS, J., VALLESPÍR, A. 1998, *Excavacions a Santa Ponça, Mallorca: el Turó de les Abelles*, Palma, Consell Insular de Mallorca, Monografies de Patrimoni Històric, Col·lecció La Deixa; 1.

CASTRILLO VILLA, M. 2005, Les ceràmiques de vernís negre del poblat talaiòtic de Trepuçó (Maó, Menorca), *Mayurqa* 30, 801-826.

CERDÀ, D. 1980, *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi, Ses Salines-Mallorca*, Palma, Cort.

DE MULDER, G., DESCHIETER, J., VAN STRYDONCK, M. 2007, La céramique romaine du site culturel de Son Mas (Majorque, Espagne), in *Actes du Congrès de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (Langres 2007)*, Marsella, SFECAG, 353-366.

ESTRADA, A., LLOVERA, LL., NADAL, J. et al. 2007, *Estudio de los restos arqueofaunísticos del túmulo de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.

FERNÁNDEZ-MIRANDA FERNÁNDEZ, M. 2009, *El poblado de Torralba d'en Salort*, (Alaior, Menorca), Palma, Fundació Illes Balears.

GALMÉS, A. 2016, El turriforme escalonado de Son Ferrer, un hito de referencia en el paisaje, *Materialidades: Perspectivas en cultura material* 4, 2-18.

GARCÍA, J. 2010, *Análisis traceológico de la cerámica: Modelado y espacio social durante el postalayótico (V-I a.C.) en la península de Santa Ponça (Calvià, Mallorca)*, Universitat de les Illes Balears. Tesis doctoral inèdita. Tesis Doctorals en Xarxa <<http://www.tdx.cat/handle/10803/291944>> (Consulta: 10-10-2016).

GARCÍA, J., CALVO, M., JAVALOYAS, D., ALBERO, D. 2015, La secuencia cronológica de uso del turriforme escalonado de Son Ferrer: Persistencia de uso e identidad simbólica, in Andreu, C., Ferrando, C., Pons, O. (eds.), *L'entretèixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*, Palma, Govern de les Illes Balears, 188-208.

GARCÍAS, M. DEL P., GLOAGUEN, E. 2003, Los enterramientos infantiles en el túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Una primera aproximación, *Mayurqa* 29, 269-280.

GELABERT, M., HERNÁNDEZ-GASCH, J., PALERM, A. e.p., Updating knowledge: architecture, use and chronology of the Late Bronze Age staggered monuments in Mallorca, *Trabajos de Prehistoria* 75-2.

GUERRERO, V. M. 1997, *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*, Palma, El Tall/Universitat de les Illes Balears.

GUERRERO, V. M. 1998, Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca, in Ramon, J., Sanmartí, J., Asensio, D., Principal, J. (eds.), *Les fàcies ceràmiques d'importa-*

ció a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC, Barcelona, Universitat de Barcelona, *Arqueomediterrània*; 4, 175-192.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2016, *Estudi de la vaixel·la fina i de les ceràmiques comunes i de cuina trobades en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., 2017, Ceràmiques comunes, de cuina i vaixel·la fina de producció punicoebusitana en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca), *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 73, 15-79.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., RAMIS, D. 2010, Economia funerària a l'edat del ferro de les illes Balears. L'ús diacrític del sacrifici de bòvids en el santuari i les necròpolis de l'àrea de Son Real (Mallorca, Illes Balears), *Saguntum* 42, 71-86.

LÓPEZ MULLOR, A. 1989, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

LÓPEZ MULLOR, A. 2007, *La cerámica romana de paredes finas del turriforme escalonado de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.

LÓPEZ MULLOR, A. 2008, Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares", in Bernal, D., Ribera, A. (coords.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 343-384.

LÓPEZ MULLOR, A., MARTÍN, A., ESTARELLAS, M.M., MERINO, J., TORRES, F. 2011, La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque), Ile-ler siècles avant J.-C., in *Actes du Congrès de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (Arlés 2011)*, Marsella, SFECAG, 449-466.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. 2001, *La prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuiri, Mallorca)*, Palma, Fundació Son Fornés.

MOREL, J.P. 1980, *La céramique campanienne: acquis et problèmes*, *Céramiques Hellénistiques et Romaines*, in *Céramiques hellénistiques et romaines 1*, Besançon, Université de Franche-Comté, Annales Littéraires de l'Université de Besançon; 242, 85-122.

MOREL, J.P. 1991, *Céramique campanienne: les formes*, Roma, École Française de Rome.

PICORNELL, L. 2012, *Paisaje vegetal y comunidades prehistóricas y protohistóricas en las Illes Balears (Mallorca y Menorca): Una aproximación desde la antracología*, Universitat de Barcelona. Tesis doctoral inèdita. Tesis Doctorals en Xarxa, <<http://www.tdx.cat/handle/10803/85874>> (Consulta: 10-10-2016).

PICORNELL, L., SERVERA, G., RIERA, S., ALLUÉ, E. 2012, The study of prehistoric sacred sites and sacred plants. A case study of the funerary mound of Son Ferrer (Majorca, Balearic Islands), in Pungetti, G., Oviedo, G., Hooke, D. (eds.). *Sacred species and sites. Advances in Bicultural Conservation*, Cambridge, Cambridge University Press, 428-433.

PICORNELL, L., SERVERA, G., RIERA, S., ALLUÉ, E. e.p., Towards and archaeological analysis of the social meanings of the biotic component of the environment: the use of plants and animals at the Son Ferrer prehistoric funerary mound (Mallorca, Balearic Islands), in Livarda, A., Madgwick, R., Riera, S. (eds.). *The Bioarchaeology of Ritual and Religion*, Oxford, Oxbow.

PONS, O., SALVÀ, B. 2015, La ceràmica campaniana A del fondejador de Calescoves i



- els poblats talaiòtics de Trepucó i Son Catlar, in Andreu, C., Fernando, C., Pons, O. (eds.), *L'entretèxit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*, Palma, Govern de les Illes Balears, 337-348.
- PRINCIPAL, J. 1998, *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III aC. Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, Oxford, Archaeopress, BAR; S729.
- PRINCIPAL, J. 2005, Las cerámicas del círculo de la Campaniense B, in Roca, M., Fernández, M. I. (coords.), *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, Universidad de Málaga, 49-61.
- PY, M., ADROHER, A. M. 1991, Principes d'enregistrement du mobilier archéologique, *Lattara* 4, 81-100.
- QUINTANA, C. 2012, *Las ánforas en el túmulo de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.
- QUINTANA, C. 2015, El túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Centro receptor secundario. Estudio de las ánforas, *Materialidades: Perspectivas en cultura material* 3, 1-33.
- RIERA, M. 2009, *Materials ceràmics de l'antiguitat Tardana en el Túmul de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.
- RIERA, M. 2016, *Arqueologia d'una instal·lació monacal primerenca a l'arxipèlag de Cabrera (Illes Balears) (segles V-VIII dC). Restes arquitectòniques, de producció, ceràmica i altres materials arqueològics*, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral inèdita. <<http://www.tdr.cesca.es/handle/10803/381078>> (Consulta: 10-10-2016).
- SANMARTÍ, J., PRINCIPAL, J., TRIAS, M.G., ORFILA, M. 1996, *Les ceràmiques de vernís negres de Pollentia*, Barcelona, Universitat de Barcleona.
- SPARKES, B. A., TALCOTT, Lamb. 1970, *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, Princeton, American School of Classical Studies at Athens.
- VIVAR, G. 2005, La cerámica campaniense A, in Roca, M., Fernández, M. I. (coords.), *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, Universidad de Málaga, 25-45.
- WALDREN, W. H., GRIMALT CUBÍ, C. 1995, A case History: the function and origin of Mallorcan cast lead votive funerary jewelry, in Waldren, W., Ensenyat, J., Kennard, R. (eds.), *Ritual, rites and religion in Prehistory*, Oxford, Archaeopress, BAR; S611, 122-129.

## Autor

### Jordi Hernández-Gasch

Investigador adscrit a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica  
Plaça d'en Rovellat, s/n  
43003 Tarragona  
jhernandezgasch@gmail.com

---

# El jaciment tardoantic del Camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)<sup>1</sup>

Empúries 57  
Pàg. 53-83  
ISSN: 0213-9278

*Late antique site of Camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)*

**Josep M. Nolla**  
**Josep Casas**  
**Marc Prat**

---

## Resum

A redós del vell camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat) unes excavacions preventives van exhumar un establiment rural tardoantic. Malgrat l'estat de les restes s'han posat al descobert diverses sitges i fosses difícils d'interpretar i una cabana semisoterrada amb dues llars. El material arqueològic, amb moltes importacions, permet datar l'hàbitat entre inicis del segle VI i inicis del VIII.

### **Paraules clau**

Món rural, importacions ceràmiques, cabanes semisoterrades.

---

## Abstract

*During the development of some preventive archaeological works carried out next to the old way of Sant Feliu de la Garriga (Viladamat) a late antique rural establishment was unearthed. Despite the state of preservation of the remains, several storage pits and holes of difficult interpretation, as well as a partially buried hut with two fireplaces were discovered. The archaeological material, mainly imported pottery allows to assign a chronology from early AD 6th to early AD 8th century.*

### **Keywords**

*Rural world, imported pottery, partially buried huts.*

---

1. Aquest treball s'ha realitzat dins del marc del projecte del Ministerio de Economía y Competitividad *Del oppidum a la ciuitas (III). La transformación de la ciuitas y la transición hacia nuevos modelos de estructuración territorial* (HAR-2013-400778-P).

## 1. El lloc, la descoberta i l'excavació

Sant Feliu de la Garriga és avui dia un veïnat del poble de Viladamat que es localitza a un parell de quilòmetres del nucli urbà, en direcció a ponent, als peus dels primers contraforts que defineixen la plana al·luvial a redós d'Empúries (Fig. 1). Cal, però, recordar que aquell lloc dedicat al màrtir gironí fou, en origen, l'estatge del primer nucli parroquial. Una sèrie de notícies d'època carolíngia, que reblarien la dedicatòria del temple, permeten verificar l'antiguitat del lloc que excavacions ben recents semblen, lentament, anar confirmant (Agustí 2010, 451-454; 2011). Sigui com sigui, el camí que portava d'Empúries cap als turons, muntanyes i planes de més enllà, és molt antic, com posaria de manifest l'existència de la Vinya del Fuster, la necròpolis de Tolegassos, l'establiment rural d'època altimperial romana, que se situava uns cinc-cents metres cap a migdia (Casas, Soler 2003; Burch *et al.* 2013: 279-284, núm. 32; Nolla *et al.* 2012).

Geològicament parlant, es tracta d'una plana al·luvial que ofereix possibilitats agrícoles per al conreu de secà, ben ubicada en relació al mar i a la ciutat d'Empúries, que d'ençà el segle VI aC, actuà de pol central d'atracció de tot aquest territori. Dos importants rius definien, a una certa distància, la llenca de terra on es localitzà el jaciment: el Fluvià, a tramuntana, i el Ter, a migdia i parcialment a llevant. Més enllà, devers orient, sovintejaven les zones humides. La presència ben documentada de nombrosos jaciments posen de manifest l'atractiu continuat d'aquesta contrada.

Amb les dades que tenim a la mà, entorn d'Empúries, en un radi de poc menys de deu quilòmetres a ponent de la ciutat, apareixen una vintena de jaciments d'època romana d'una certa entitat i un nombre semblant d'inclassificables. Una part d'ells s'han considerat com a vil·les rurals de tipus mitjà o petit. La resta, mal explorats o coneguts tan sols per la troballa de ceràmica en superfície, no admeten una classificació precisa. Potser eren estacions per al treball del camp, cabanes, petites cases de pagès, etc. Tan sols en el terme municipal de Viladamat comptem amb una quinzena de jaciments de diversa entitat (quasi tots molt petits), que abasten un ventall cronològic de gairebé un mil·lenni, des del segle V aC fins l'antiguitat tardana.

Els antecedents més antics els trobem a quatre passes de Tolegassos, al Camp de l'Ylla, on es van explorar dues sitges ibèriques associades a una estructura probablement de fusta que calia datar a les darreries del segle V aC (Casas *et al.* 2010a: 223-242). A la serralada de Palau Borrell i Sant Feliu de la Garriga, l'aparició de ceràmica ibèrica i tardorepublicana és constant, posant de manifest l'existència de petits jaciments tan interessant com el de la Muntanyeta, excavat pocs anys enrere (Casas *et al.* 2010b: 145-175).

Entre les vil·les d'època romana dins el radi que assenyalàvem abans, cal destacar, a part de Tolegassos, les situades a la plana de Torroella de Montgrí i l'Estartit, la *statio* de Mas Gusó i la vil·la, a llevant del turó de Bellcaire, molt pròximes unes de les altres, la de Mas Notari i el magatzem de l'Olivet d'en Pujol, a Viladamat, o les de Palau Borrell, amb alguna moneda del segle III i una continuïtat mal coneguda fins a l'edat mitjana. Cap el nord, en el terme de Ventalló, hi ha constància de troballes de mal classificar.

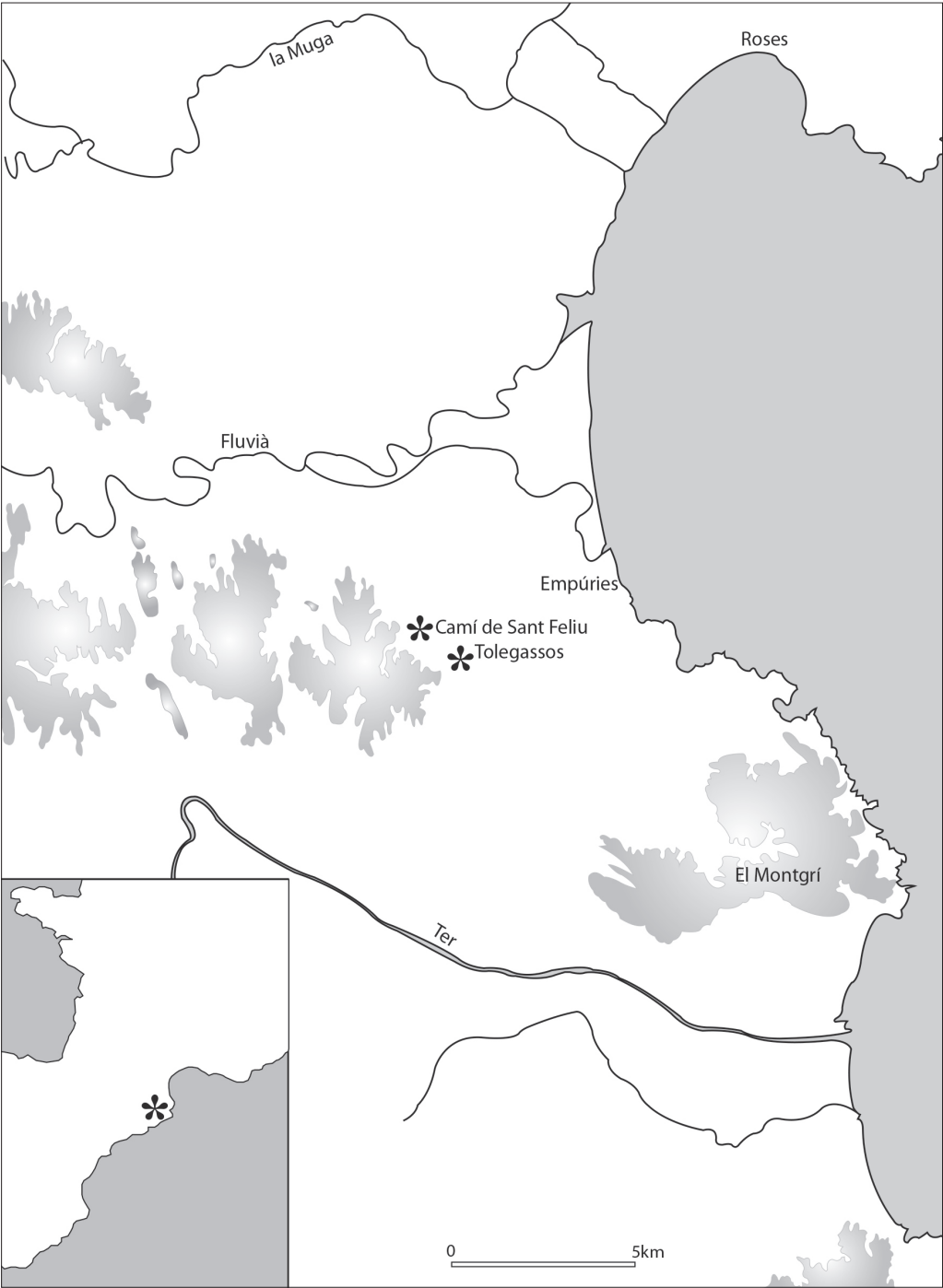


Fig. 1. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Situació general del jaciment.

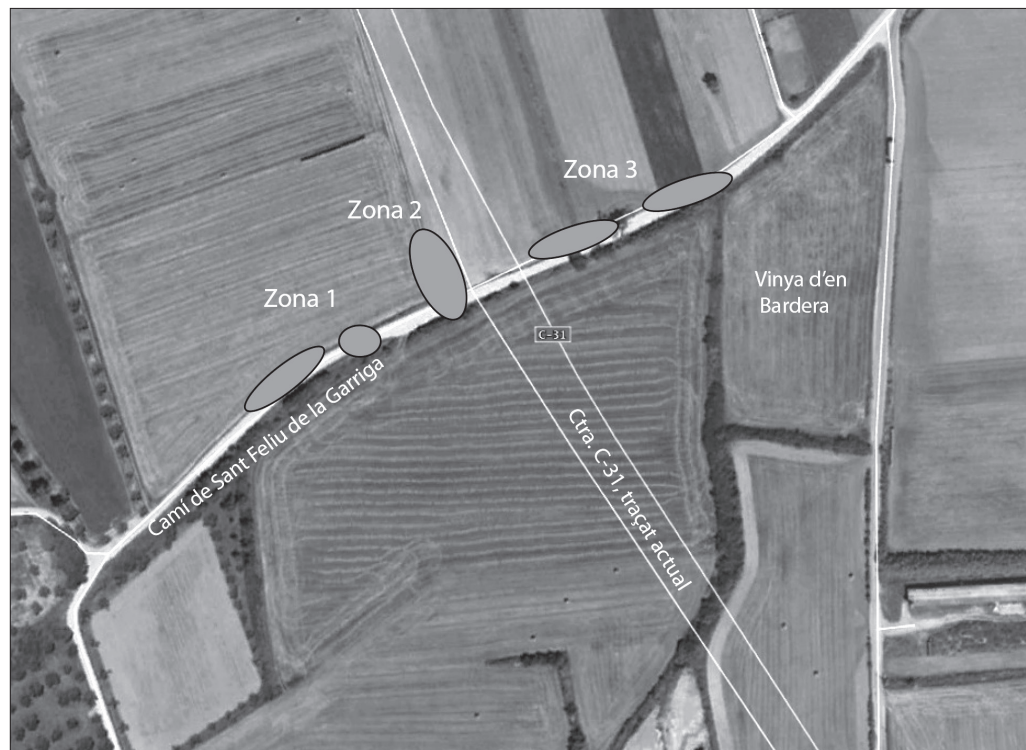


Fig. 2. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Situació de les zones (1, 2 i 3) explorades en les excavacions preventives (segons Grau, Freixa i Ibáñez, 2012b, modificat).

La construcció de la nova carretera C-31, de Figueres a la Bisbal, una obra de gran envergadura, va exigir la prospecció preventiva i, quan s'identificaren restes arqueològiques, l'excavació exhaustiva de tots aquells jaciments localitzats. Arran d'uns indicis significatius observats en el punt de contacte entre el nou traçat viari i l'antic camí, hom decidí efectuar una excavació en extensió i l'àrea fou dividida, per fer més operativa la intervenció, en tres sectors: la zona 1, a l'oest de la carretera, en direcció a muntanya, la zona 2, espai central afectat pel vial de servei de l'obra, i la zona 3, a llevant, en direcció al mar. Els treballs s'iniciaren a les darreries del mes de novembre de l'any 2008 i finalitzaren el 21 de maig de l'any següent<sup>2</sup> (Fig. 2).

L'operació va permetre explorar un conjunt de jaciments d'escassa entitat i, generalment, molt mal conservat com a conseqüència, sobretot, de l'acció dels treballs agrícoles que han afectat de manera reiterada aquell indret. Es tractava genèricament de

2. L'excavació va anar a càrrec de l'empresa Àtics, S.A., de Mataró i els treballs de camp foren dirigits per J. Grau, M. Freixa i S. Ibáñez, (2012a).

rases, sitges, fosses i/o fons de cabana que perforaven el subsòl geològic. Poques vegades es conservaven restes amb suficient entitat i amb una estratigrafia coherent i d'una certa potència. En moltes ocasions va ser impossible relacionar uns estrats amb els altres i moltes vegades no ha estat possible datar les estructures. En canvi, un xic arreu, es va recuperar una quantitat notable de material arqueològic, amb molta ceràmica, algunes eines i claus de ferro, molins giratoris de pedra, restes òssies i malacològiques que analitzarem detalladament (Grau *et al.* 2012a; Grau *et al.* 2012b: 351-356) (Fig. 2).

A la zona 1, tram del camí a l'oest de la via de servei perpendicular a la C-31, es van identificar un gran nombre d'estructures negatives retallades al sòl natural de gresos al·luvials, de funció ben difícil de definir, cinc sitges i un mur (UE 1003) orientat d'est a oest, de pedruscall lligat amb fang, d'uns 0'40 m d'amplada i 12 m de llargària conservada que no es va poder datar però que sembla que feia de límit entre l'antic camí de Sant Feliu i els conreus. S'individualitzà, també, una llar (UE 1008) d'uns 1'10 m de diàmetre que tampoc no ha pogut ser datada. La sitja S-08, farcida amb els estrats 3010 i 3011, s'havia fet servir, en deixar d'utilitzar-se, per sebollir-hi acuradament un infant d'uns dos anys (UE 3012), disposat decúbit supí, orientat de sud-oest a nord-est, amb el cap girat a llevant, braços sobre el tòrax i cames estirades. Al damunt, els estrats 3011 i 3010 colgaven l'enterrament i la fossa. La sitja S-09 era colgada per 3021, la S-10 per 3031, la S-11 per 3041 i la S-12 per 3051 (Fig. 2).

La zona 2 corresponia al sector que es trobava directament sota el vial de servei, pocs metres a l'oest del nou traçat de la C-31. Es van identificar unes quantes sitges: S-01 colgada per 4005, 4006 i 4009; S-13 farcida per 4028; S-14 obliterated per 4032; S-15 colgada per 4041; S-16 coberta amb 4051; sitja S-17; S-18, farcida amb 4064; sitja-19 i S-20, colgada per 4062 i 4069. Hom localitzà, també, una estructura de combustió (4026) i un gran fons de cabana, Fs-5, dins de la qual s'individualitzaren dues llars, 01, feta de fragments de *dolium* d'1'15 m per 1'35 m (UE 4054, 4055, 4056, 4057, 4058) i 02, de fragments de tègula (4068, 4072, 4073, 4074, 4075, 4076, 4083) (Fig. 2).

La zona 3, d'uns 1200 m<sup>2</sup>, amb moltes estructures negatives, correspon al tram del camí, a l'est de la nova carretera. Es van individualitzar les sitges S-02, farcida per 5015, 5016, 5037; S-03, colgada per 5009; S-04, omplerta per 5024; S-05, S-06, colgada per 5036, 5040, 5045 i S-07, farcida amb 5039. També dos retalls, un dels quals, Rs04, mesurava uns 4'5 m per 0'70 m de nord-oest, i era colgat per l'estrat 5029 (Fig. 2).

## 2. El material arqueològic a partir del lloc de procedència

Primerament analitzarem el material arqueològic recuperat, sobretot ceràmic, en funció del lloc de procedència:

**UE 1001**, superficial. Fragment d'àmfora Keay 62.

**UE 1004**, farciment de la rasa Z1. Fragment de nansa de ceràmica grollera reduïda tar-

doantiga. Vora de terra sigil·lada *lucente* similar a la forma *Luisante* 24 (Raynaud 1993: 506) (Fig. 3,14).

**UE 1006**, terra fosca. Base de terra sigil·lada sud-gàl·lica. Vora d'una urna (o olla) de perfil en essa i llavi de secció triangular, de ceràmica grollera reduïda obrada a torn lent, amb paral·lels al *castellum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2006: 84, fig. 77,1) (Fig. 3,1).

**UE 1010**. Base de ceràmica africana D (forma indeterminada). Vora d'àmfora africana Keay 62. A, possiblement (Fig. 3,2).

**UE 1011**. Fragment de ceràmica campaniana B de Cales; fragment de terra sigil·lada sud-gàl·lica.

**UE 1036**. Vora d'àmfora africana Keay 62Q (Fig. 3,15).

**UE 2211**. Fragment d'una peça robusta de ceràmica oxidada amb decoració d'ondes dibuixades *ante cocturam*. De procedència eivissenca i cronologia tardana (*infra*) (Fig. 3,4).

**UE 2231**. Vora d'àmfora Keay 62A (Fig. 3,5). Dues vores de ceràmica grollera tardana, amb presència ben visible de desgreixant de calç, de color castany fosc i paret externa negra. Una correspondria, probablement, a una olla-urna, de llavi triangular amb encaix per rebre la tapadora, amb paral·lels pròxims al *castellum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2006: 81, figs. 75,2 i 76,7), (Castanyer, Tremoleda 1999: 268, làm. 94,7) o Roses (Puig 1998: 191, làm. 4,2) (Fig. 3,6). L'altra podria correspondre a un plat o cassola de vora bisellada amb paral·lels a Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 90, fig. 80,4) i Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 276, làm. 111,3) (Fig. 3,7).

**UE 2281**, farciment del retall RA-10. Dues vores i una base plana de ceràmica grollera reduïda tardana, de pasta grisa, dura i molt granelluda, amb nombrosos puntets de color blancs. Han de correspondre a olles-urna preparades per anar al foc, amb paral·lels a Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 256, làm. 86,2), Roses (Puig 1998: 191, làm. 4,4), Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 14, figs. 3,2 i 3), Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2006: 82, fig. 76,2) (Figs. 3,8 i 9) i a Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 255, làm. 88,6 i 274, làm. 106,1), Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 14, figs. 3,1 i 3) i Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 82, fig. 76,6), respectivament (Fig. 3,10).

**UE 3011**, colgament de la sitja S-08. Fragment d'àmfora Keay 62; fragment d'olla amb arrencament de nansa i dues vores de ceràmica grollera reduïda molt fosca i desgreixant visible, amb paral·lels a Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 18, fig. 7,7) (Figs. 3,12 i 13).

**UE 3031**, colgament de la sitja S-10. Vora de forma indeterminada de terra sigil·lada africana D.

**UE 3041**, farciment de la sitja S-11. Vora de ceràmica grollera reduïda molt negra, de pasta granelluda i amb molt desgreixant, que ofereix un subtil encaix interior per rebre una tapadora. Peces semblants a Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 274, làm. 106,8), Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 14, figs. 3,1 i 15, fig. 4,1) o Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 81, figs. 75,3 i 7) (Fig. 3,11).

**UE 4001**. Dos peus d'àmfora africana tardana, versemblantment Keay 62 (Figs. 4,4 i 5). Vora de ceràmica grollera reduïda, de color negre que podria correspondre a un plat o cassola amb peces similars a Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 88, fig. 79,3) i Roses (Puig 1998: 191, làm. 4,1) (Fig. 4,11).



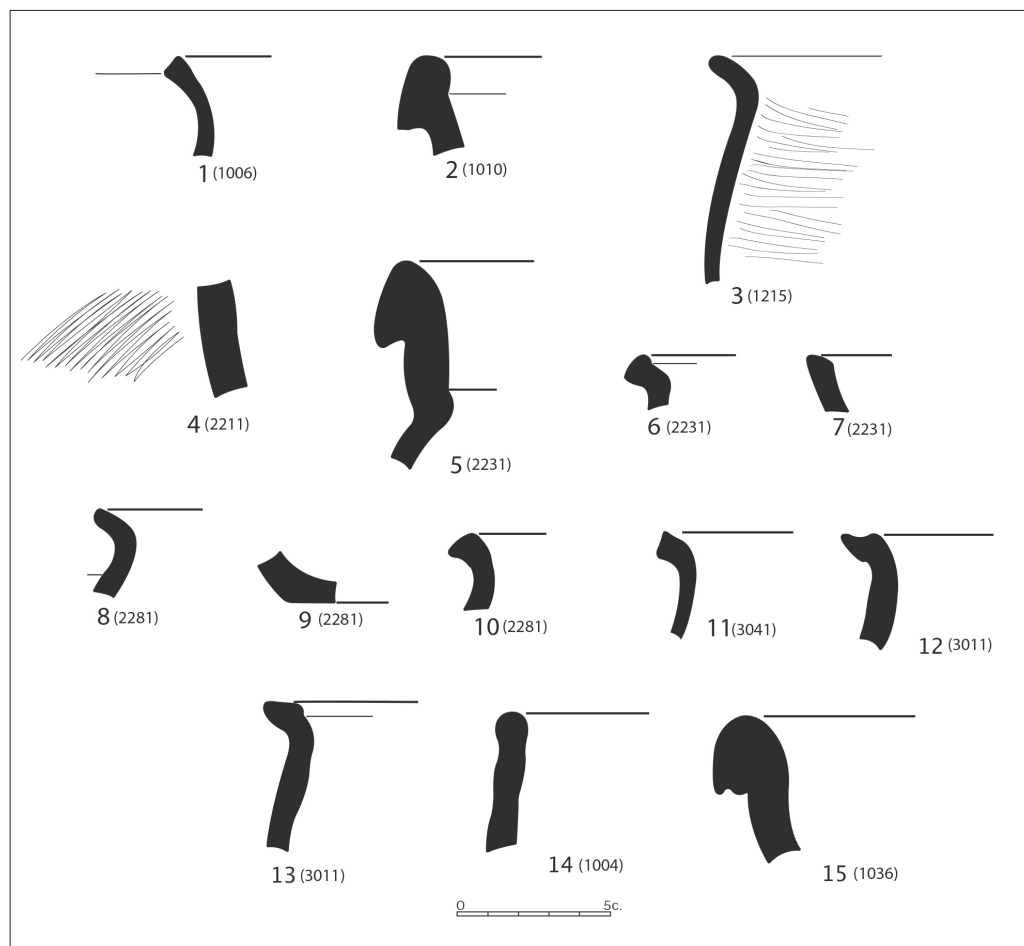


Fig. 3. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Material ceràmic. 1: UE 1006, 2: UE 1010, 3: UE 1215, 4: UE 2211, 5-7: UE 2231, 8-10: UE 2281, 11: UE 3041, 12-13: UE 3011, 14: UE 1004 i 15: UE 1036.

**UE 4005**, farciment de la sitja S-01. Base d'un *spatheion* (Fig. 4,15). Dues vores de ceràmica reduïda grollera, de color negre, d'una olla-urna de vora triangular, ben definida, amb encaix interior per rebre la tapadora, amb paral·lels a Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 82, fig. 76,6) i Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 255, làms. 87,13 i 270, làms. 95,8 i 9) (Fig. 4,16) i a Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 15, làm. 4,2) o Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 81, fig. 75,1, 2 i 4), respectivament (Fig. 4,17).

**UE 4006**, colgament de la sitja S-01. Nòdul de vidre verd.

**UE 4009**, colgament de la sitja S-01. Fragment de tapadora de ceràmica grollera reduïda tardana, amb paral·lels a Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 92, fig. 81,1 a 6) (Fig. 6,18).

**UE 4011**, colgament de la fossa Fs-01. Quatre vores de ceràmica grollera reduïda tardana,



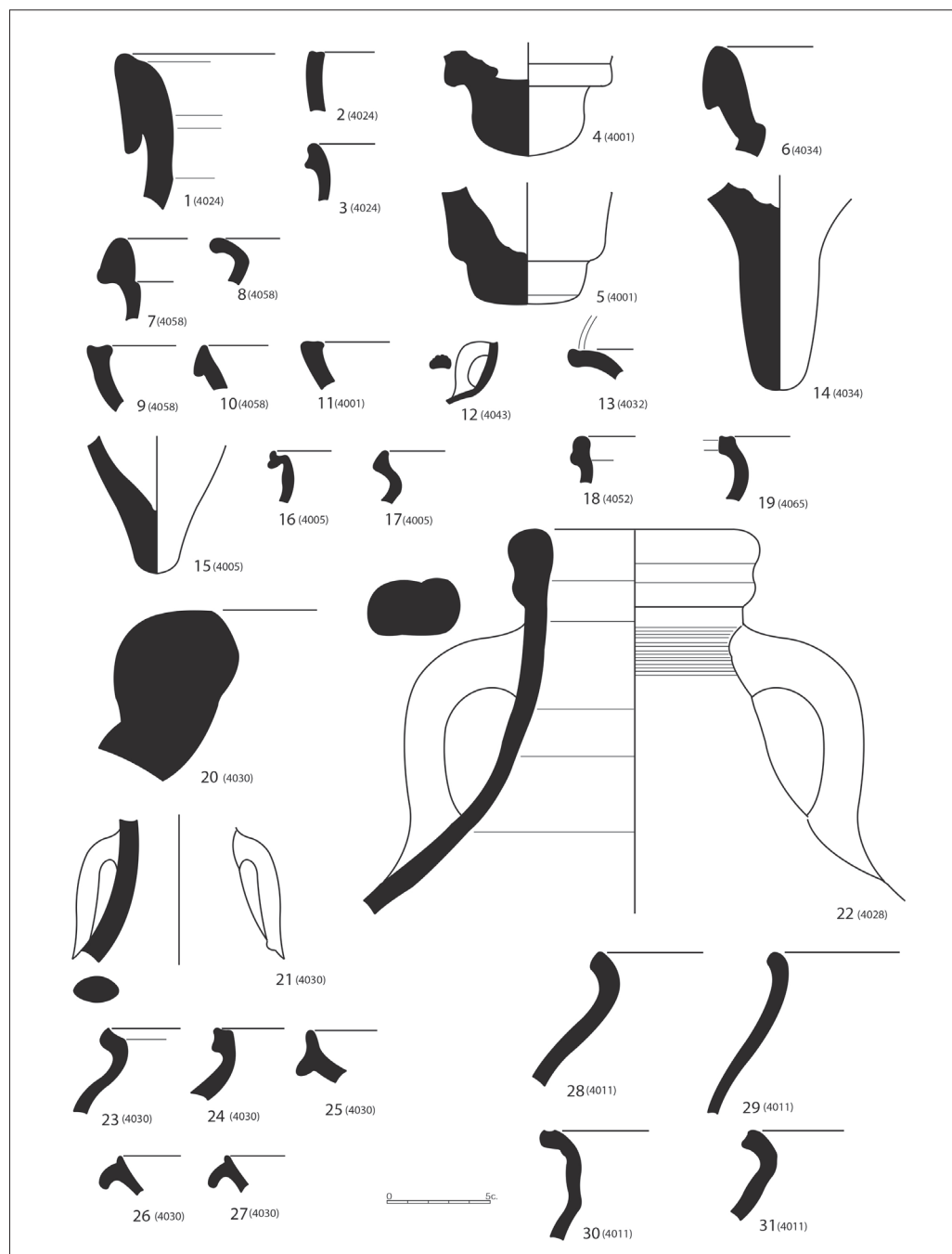


Fig. 4. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Material ceràmic. 1: UE 4024, 2-3: UE 4024, 4-5 i 11: UE 4001, 6 i 14: UE 4034, 7-10: UE 4058, 12: UE 4043, 13: UE 4032, 15-17: UE 4005, 18: UE 4052, 19: UE 4065, 20-21 i 23-27: UE 4030, 22: UE 4028, 28-31: UE 4011.

tres vores d'olles-urna de perfil en essa (Fig. 4,28, 29 i 31), o amb coll desenvolupat que, en aquest cas marca l'encaix d'una tapadora (Fig. 4,30), unes i altres ben semblants a peces ja comentades (*cf. supra*). Afegim-hi el fragment d'una gerra de boca trilobulada, amb nombrosos paral·lels a Sant Julià o a Puig Rom (Burch *et al.* 2006: 86, fig. 78,2; Nolla, Casas 1997: 15) (Fig. 4,1).

**UE 4021**, superficial. Terra sigil·lada africana D, forma Hayes 91C (Fig. 6,1) i 105 (Fig. 6,7), formes diverses de ceràmica grollera reduïda tardana, amb vores d'olla-urna de llavi triangular, ben semblants a peces ja descrites (*cf. supra*) (Fig. 6,4 i 5), i fragments de dues cassoles hemisfèriques, amb vores bifida per encaixar una tapadora (Fig. 6,2 i 3). Són atuells obrats a torn lent, d'argila grollera ataronjada i grisa, molt rugosa i amb molt desgreixant ben visible, i amb les parets exteriors notablement polides. Eren dotades d'uns agafadors massissos, més aviat petits que no són estranys en aquesta contextos com passa a Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 256, làm. 90,1). Vora de morter amb visera robusta amb peces semblants a Sant Julià (Burch *et al.* 2006: 90, fig. 80,7) (Fig. 6,6); tapadora (Fig. 6,8); vores d'àmfora Keay 62 (Fig. 6,9, 10 i 12), un peu d'àmfora africana tardana de forma no identificada (Fig. 6,11); *tegula*.

**UE 4022**. Fragment de ceràmica amb decoració ratllada a la paret externa. Fragments d'àmfora local Dressel 2-4. Dos molins giratoris.

**UE 4024**, farciment de la fossa Fs-04. Vora d'àmfora Keay 61A (Fig. 4,1). Vora triangular d'una olla-urna de ceràmica reduïda grollera, molt fosca, amb paral·lels a Roses (Puig 1998, 188, làm. 1,4) i Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 255, làm. 87,13 i 257, làm. 92,13) (Fig. 4,3) i una altra vora, idèntica, d'una cassola amb vora bifida amb paral·lels a Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 254, làm. 85,9) (Fig. 4,2). Possible agulla de bronze, vinclada, de cap rodó molt desenvolupat (Fig. 11,19).

**UE 4028**, farciment de la sitja S-13. Coll d'àmfora africana tardana que considerariem una possible variant de la forma Keay 62, amb una paral·lel pràcticament idèntic al Puig de les Muralles (Nolla, Casas 1997: 19, fig. 8,2) (Fig. 4,22); peça indeterminada de ferro (Fig. 11,5).

**UE 4030**, farciment de la fossa Fs-02. Fragments de terra sigil·lada sud-gàl·lica, 6 fragments de vora de la forma Hayes 91 de terra sigil·lada africana D (Fig. 4,26 i 27). Dues vores de recipients de ceràmica grollera reduïda de color negre, amb encaix per a la tapadora, amb paral·lels a Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 16, fig. 5) (Fig. 4,23 i 24). Fragment de *spatheion* (Fig. 4,21) i vora de *dolium*, molt arrodonida (Fig. 4,20).

**UE 4032**, farciment de la sitja S-14. Terra sigil·lada africana D, forma Hayes 67 (Fig. 4,13).

**UE 4034**, farciment de la fossa Fs-13. Vora d'àmfora Keay 62A (Fig. 4,6) i peu de forma indeterminada (Fig. 4,14).

**UE 4036**. Fragments de bases planes de ceràmica grollera reduïda tardana.

**UE 4037**, farciment de la sitja S-14. Dues fulles de ganivets de ferro (Fig. 11,14 i 15).

**UE 4043**, farciment de la fossa Fs-05. Dues vores d'olla-urna de llavis ben definits de ceràmica grollera reduïda molt ennegrida, amb paral·lels nombrosos en aquest mateix jaciment (*cf. supra* i *infra*) (Fig. 6,17), una altra vora molt oberta d'una olla de perfil en essa, amb paral·lels a Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 14, fig. 3,2 i 3) i Vilauba (Castanyer, Tremoleda

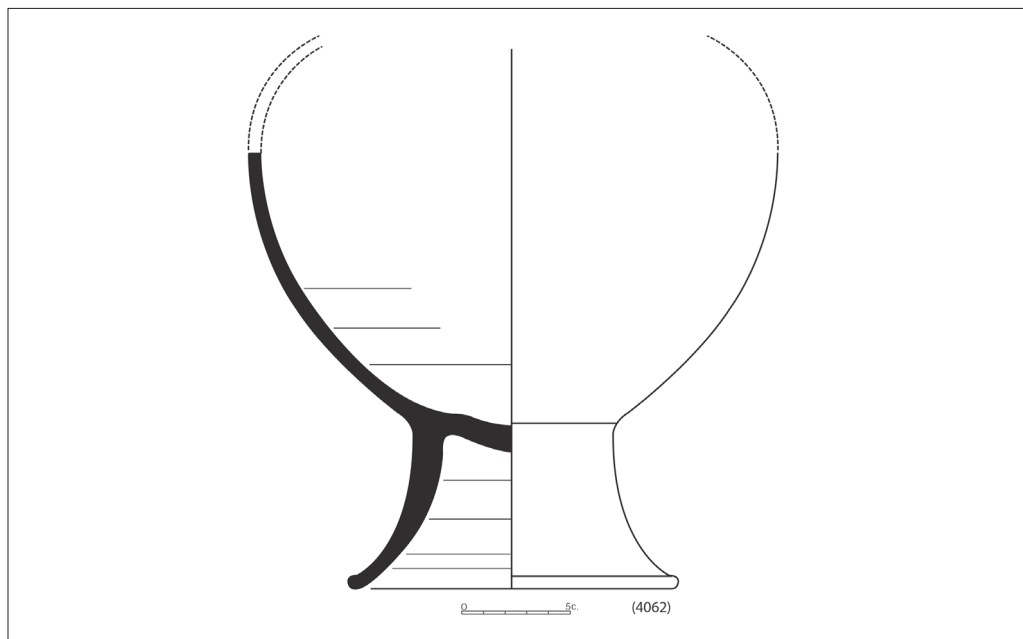


Fig. 5. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Material ceràmic (UE 4062).

1999: 254, làm. 86,11 i 255, làm. 87,18) i vora d'una cassola hemisfèrica de vora bifida, d'argila marronosa, granelluda i amb desgredant de quars i calç, amb l'exterior ennegrit, amb peces semblants a Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 274, làm. 107,2). Fragments d'una gerra exteriorment espatulada.

**UE 4058**, farciment de la fossa Fs-05. Fragments d'àmfora Keay 62A (Fig. 4,7), terra sigil·lada africana D, forma Hayes 99 (Fig. 4,10); fragment possible de DSP; vores de recipients de ceràmica reduïda grollera tardana (Fig. 4,8 i 9); fragment d'una gerra de bronze de boca trilobulada.

**UE 4062**, colgament de la sitja S-20. Fons de copa gran de ceràmica grisa monocroma, possiblement de fabricació local (Fig. 5).

**UE 4063**, farciment de la fossa Fs-04. Vora d'àmfora Keay 61A (Fig. 6, 14), peu d'àmfora Keay 62 (Fig. 6, 16); garfi de ferro (Fig. 11, 4).

**UE 4065**, farciment de la fossa Fs-04. Vora de recipient de ceràmica grollera reduïda tardana, molt fosca, de llavi rectangular i encaix per a la tapadora, amb unes quantes peces semblants en aquest jaciment (UE 4011, 4021, 4030, 4043) (Fig. 6, 15).

**UE 5004**. Clau (Fig. 11, 3) i sivella de ferro (Fig. 11, 2).

**UE 5005**, nivell de terra fosca sobre la roca. Terra sigil·lada africana D, dues vores de la forma Hayes 91 (Fig. 7, 17 i 18), una de la forma Hayes 93 (o 94) (Fig. 7, 8); vora i peu d'àmfora Keay 62 (Fig. 7, 2 i 1, respectivament); vora d'una copa de vidre Foy 27 (Fig. 11, 20) (*cfr. infra*). Entre les nombroses vores de ceràmica grollera reduïda i oxidada, assenyalarem

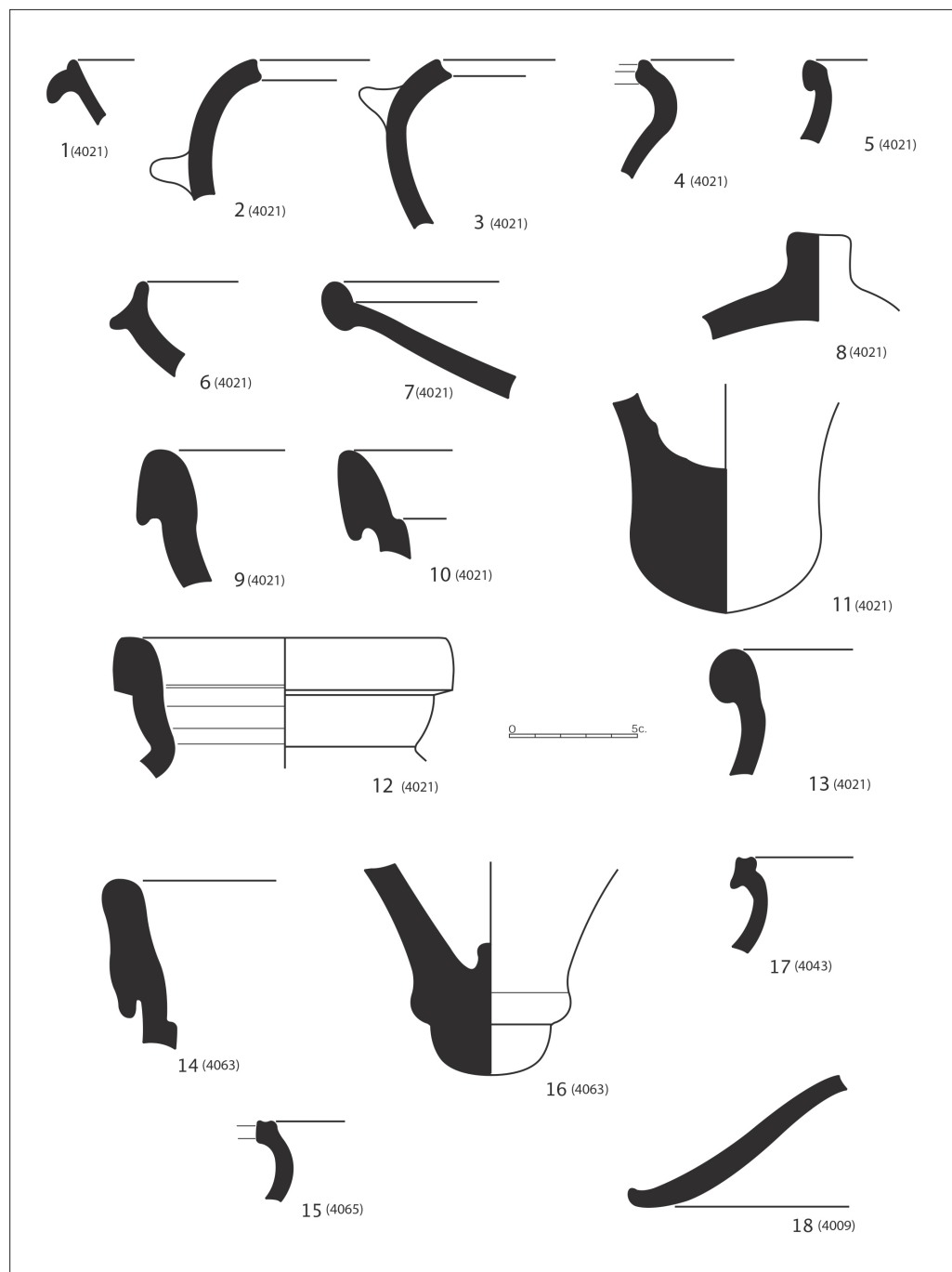


Fig. 6. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Material ceràmic. 1-13: UE 4021, 14-16: UE 4063, 15: UE 4065, 17: UE 4043, 18: UE 4009.

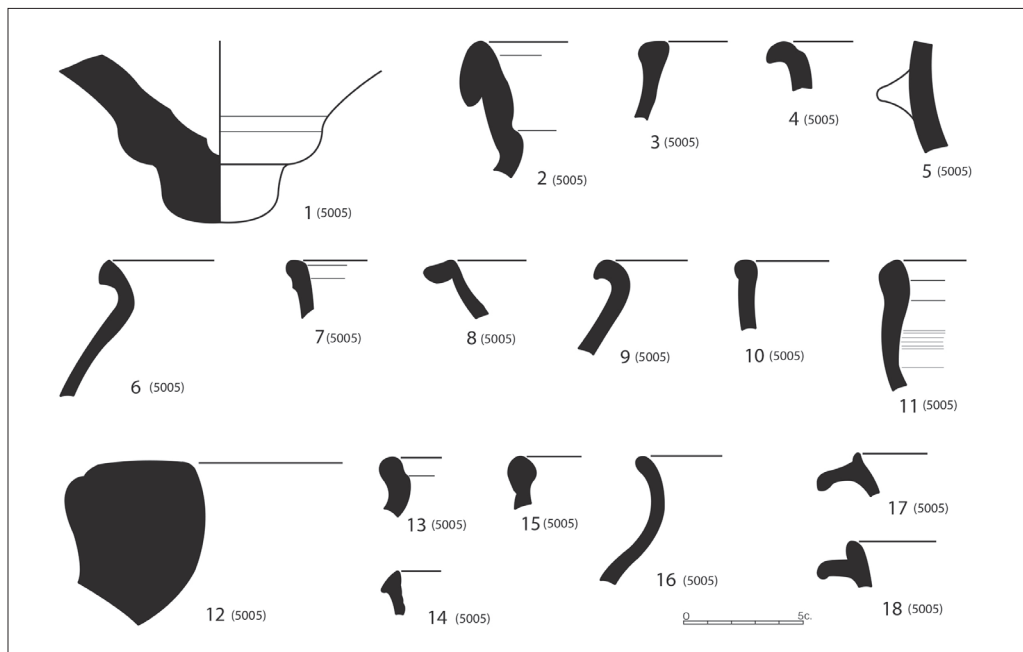


Fig. 7. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Material ceràmic. 1-18: UE 5005.

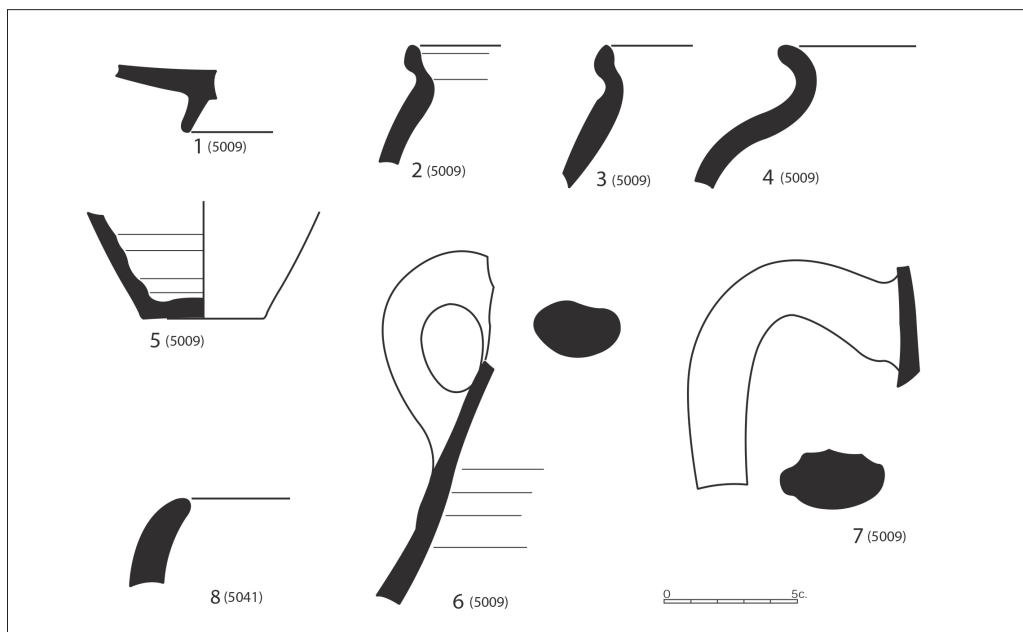


Fig. 8. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Material ceràmic 1-7: UE 5009 i 8: UE 5041.

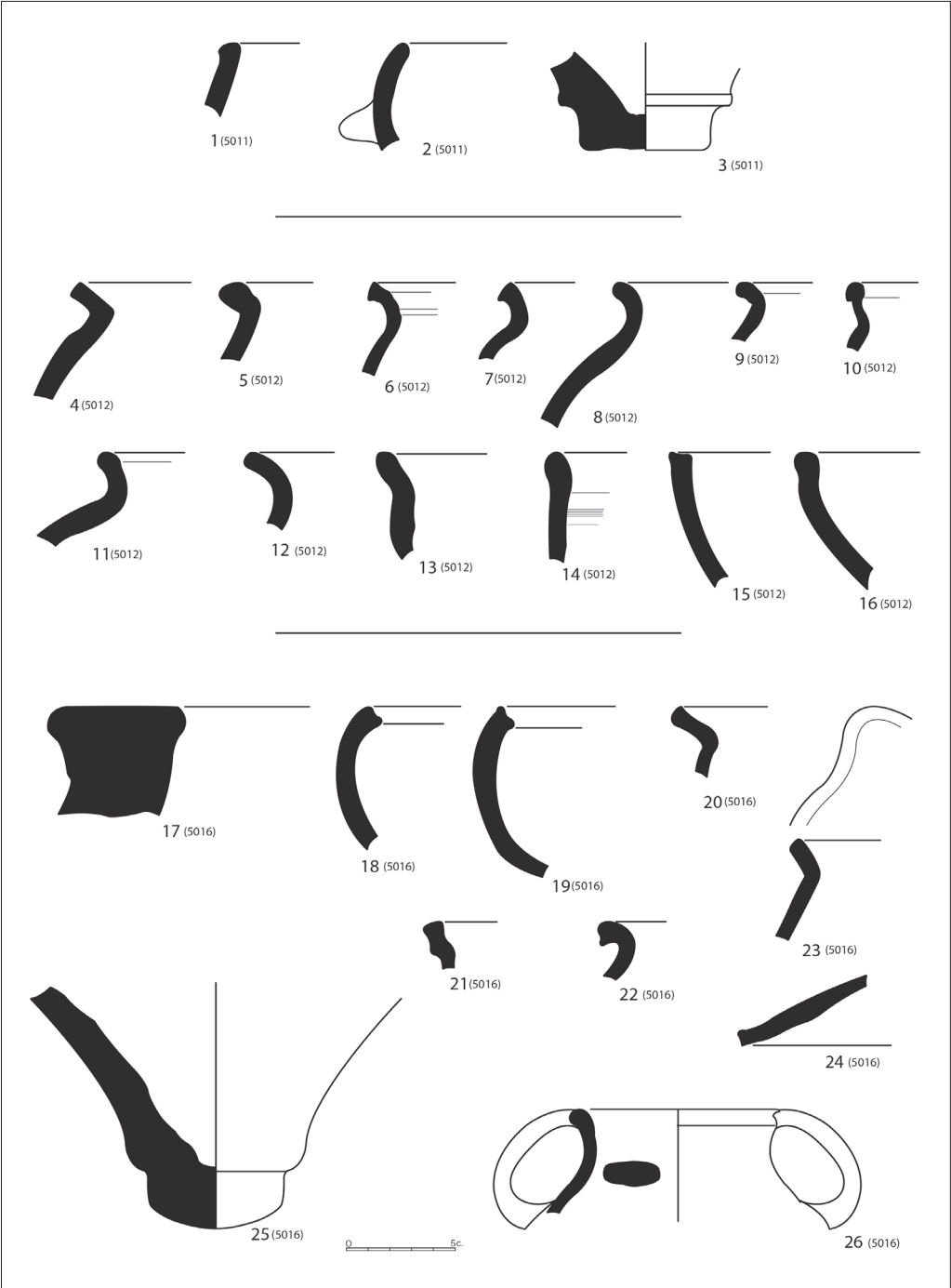


Fig. 9. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Material ceràmic. 1-3: UE 5011, 4-16: UE 5012, 17-26: UE 5016.

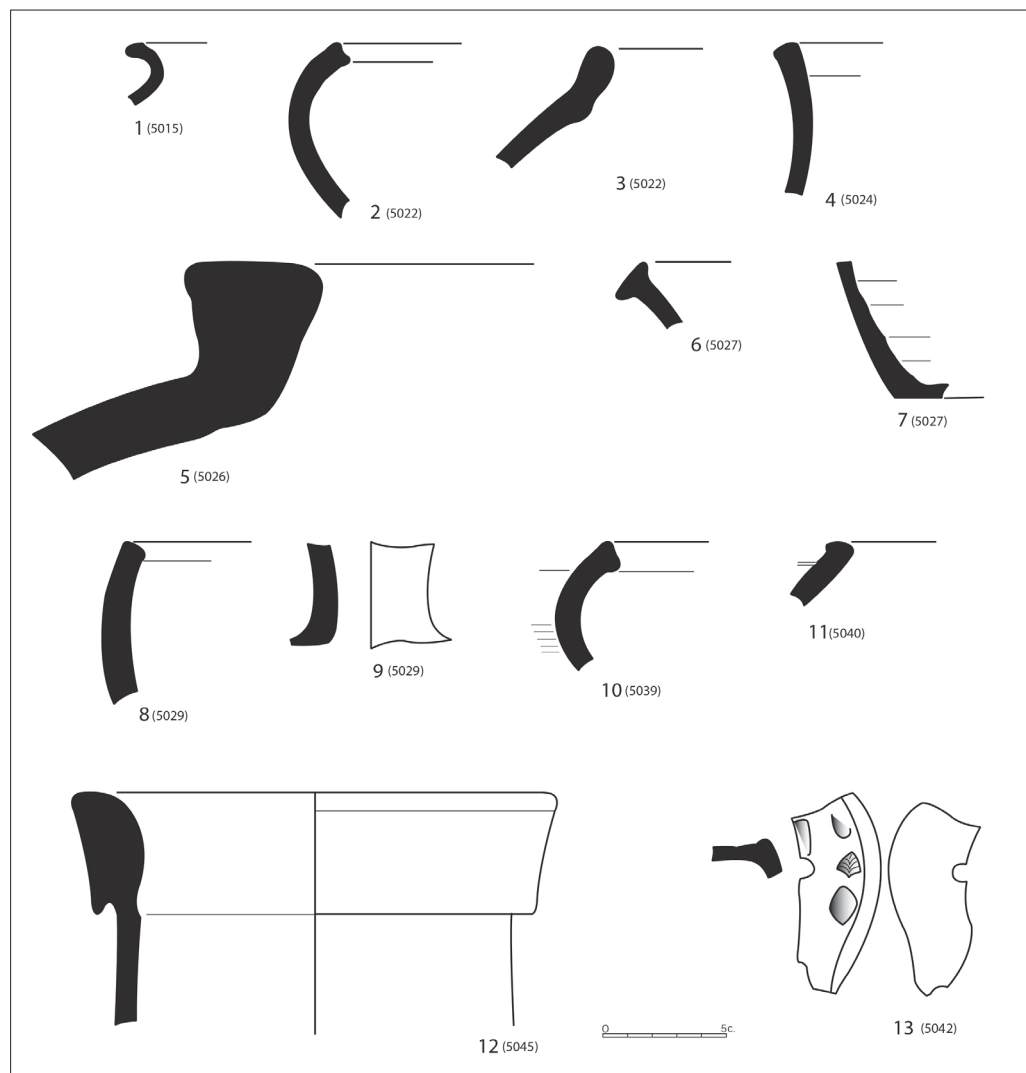


Fig. 10. Camí de Sant Feliu de la Garriga. 1: UE 5015, 2-3: UE 5022, 4: UE 5024, 5: UE 5026, 6-7, 5027, 8-9, UE 5029, 10: UE 5039, 11: UE 5040, 12: UE 5045, 13: UE 5042.

algunes olles-urnes de perfil en essa, amb paral·lels, en aquest mateix jaciment (UE 3041, 4011) (Fig. 7, 3, 4, 9, 13 i 16), olles de vora triangular arrodonida (UE 1006, 2281) (Fig. 7, 6, 7 i 14), escudelles i/o cassoles de llavi engruixit amb paral·lels a Roses (Puig 1998: 188, làm. 1,4), Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 252, làm. 81,10) i Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 16, figs. 5,1-2 i 18, 7, 10) (Fig. 7, 10-11 i 15). És interessant un fragment de cassola hemisfèrica amb agafador (UE 4021) (Fig. 7,5). Vora de *dolium* (Fig. 7,12). Clau de colze (Fig. 11,13) i fulla, potser, d'una falç, de ferro (Fig. 11, 16).

**UE 5007**, farciment de la sitja S-02. Fulla d'un ganivet de ferro (Fig. 11, 17).

**UE 5009**, farciment de la sitja S-03. Terra sigil·lada africana D, forma Hayes 105 (Fig. 8, 1); nansa d'àmfora Keay 54 (Fig. 8, 6), àmfora indeterminada (Fig. 8, 7). Vora d'olla-urna de perfil en essa, amb paral·lels a Vilauba (Castanyer, Tremoleda 1999: 275, làm. 109,8) (Fig. 8, 4), o de llavi triangular i encaix per la tapadora (Fig. 8,3 i 4) i bases planes de recipients de ceràmica grollera reduïda (Fig. 8, 5). Copa de vidre de la forma Foy 28 (*infra*) (Fig. 11, 23). Garfi (Fig. 11, 12), clau (Fig. 11, 11) i fragment de fulla d'una eina (Fig. 11, 8), de ferro.

**UE 5011**. Vora de cassola hemisfèrica amb agafador (Fig. 9, 2) i d'un recipient similar, de llavi molt ben definit (Vilauba) (Castanyer, Tremoleda 1999: 257, làm. 92,15), de ceràmica reduïda grollera (Fig. 9, 1). Peu d'àmfora Keay 62 (o, menys probable, 61) (Fig. 9, 3).

**UE 5012**, nivell de terra fosca. Base convexa de ceràmica africana engalbada; vores d'olles (o urnes) de perfil en essa (Fig. 9, 4-5, 8, 9, 11-13), en ocasions de llavi triangular (Fig. 9, 6, 7 i 10); d'escudelles de ceràmica grollera tardana (Fig. 9,13-16), amb perfils diferents; vores de copes de vidre de la forma Foy 27 o 28 (Fig. 11,25). Una aixada de ferro (Fig. 12).

**UE 5013**. Ganivet de ferro (Fig. 11, 6).

**UE 5015**, farciment de la sitja S-02. Vora de ceràmica reduïda grollera tardana (Fig. 10, 1). Afegim-hi dos molins rotatòris ben conservats.

**UE 5016**, farciment de la sitja S-02. Dues vores de cassola de llavi bífid (Fig 9,18 i 19), dues vores de gerra trilobulada (Fig. 9, 23) i de llavi definit (Fig. 9, 21), olla-urna de perfil en essa (Fig. 9,20) o de llavi triangular (Fig. 9,22); una tapadora (Fig. 9,24), de ceràmica grollera tardana; olla de nanses contraposades (Fig. 9,26); dues cassoles de vora reentrant amb llavi amb encaix per disposar-hi una tapadora (Fig. 6,18 i 19); peu d'àmfora Keay 62 (o 61) (Fig. 9, 25); vora de *dolium* (Fig. 9, 17); vora de copa de vidre Foy 23 (o 27) (Fig. 11, 24).

**UE 5021**. Base d'un recipient de vidre, similar a la forma Foy 26 (Fig. 11, 28).

**UE 5026**. Vora de *dolium* (Fig. 10, 5).

**UE 5027**, nivell de terra superficial. Vora, probablement, de DSP (Fig. 10, 6); base d'una copa de vidre de la forma Foy 23 (Fig. 11, 27); base plana d'un recipient de ceràmica grollera tardana (Fig. 10, 7); clau de cap perforat, de ferro (Fig. 11, 10).

**UE 5028**. Vora d'una cassola de vora reentrant i encaix per tapadora de ceràmica grollera tardana (Fig. 10,2); vora d'àmfora Keay 54 (Fig. 10, 3).

**UE 5029**, farciment de la sitja S-05. Fragments de recipients de ceràmica grollera tardana (Fig. 10, 8 i 9).

**UE 5031**. Peu d'una copa de vidre assimilable a la forma Foy 23 (Fig. 11, 29).

**UE 5039**, farciment de la sitja S-07. Vora d'una cassola de vora reentrant i llavi triangular de ceràmica grollera tardana (Fig. 10, 10).

**UE 5040**, farciment de la sitja S-06. Vora de ceràmica grollera reduïda tardana (Fig. 10, 11); tija d'una copa de vidre Foy 27 (Fig. 11, 26).

**UE 5041**. Vora d'una cassola de vora reentrant de ceràmica grollera reduïda tardana (Fig. 8, 8) .

**UE 5042**, nivell superficial. Fragment de llàntia africana de la forma Atlante X (Fig. 10, 13).

**UE 5045**, farciment de la sitja S-06. Vora d'àmfora Keay 61A (Fig. 10, 12); vores de copes de vidre de la forma Foy 28 (Fig. 11, 21 i 22).



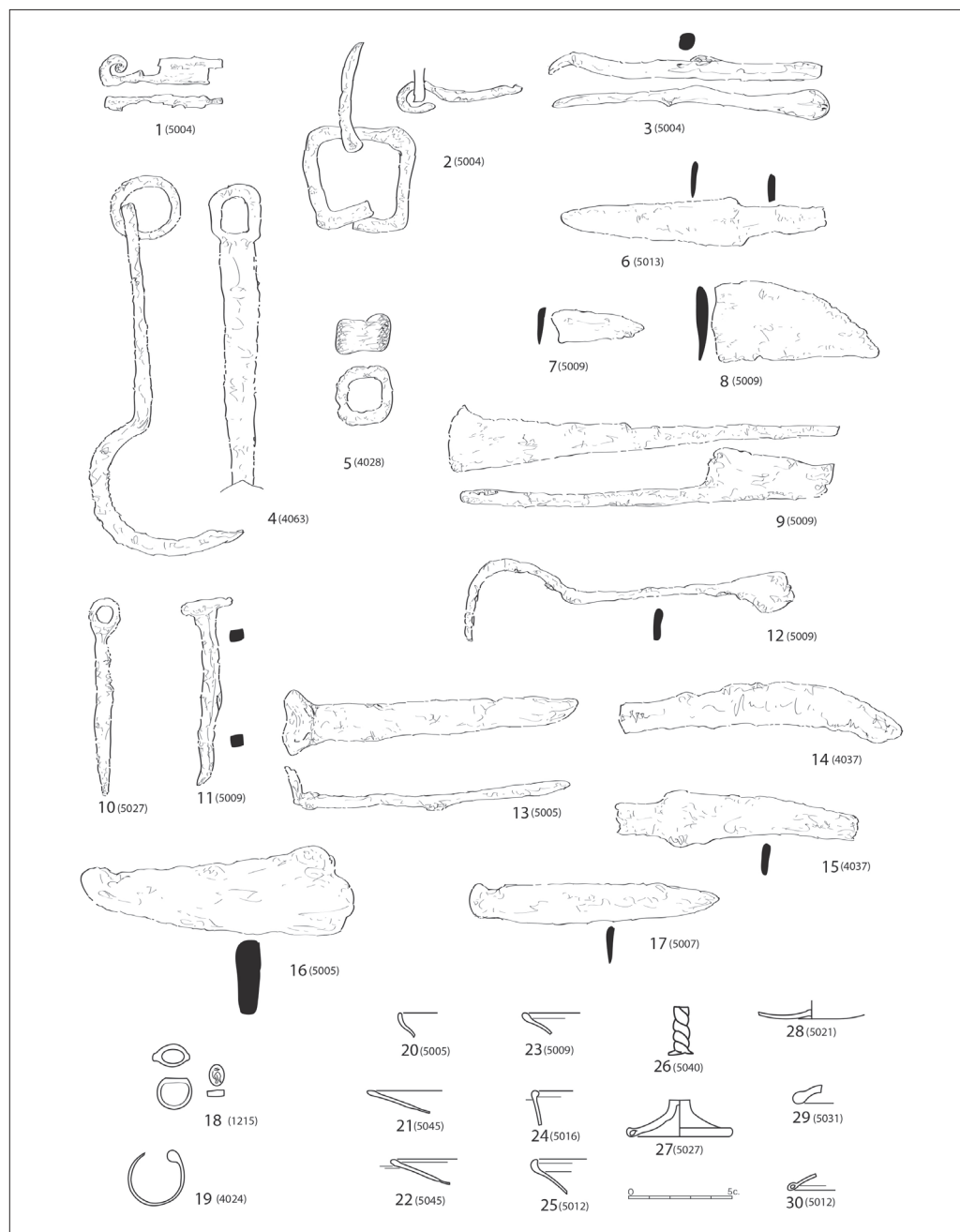


Fig. 11. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Objectes de ferro, bronze i vidre. 1-3: UE 5004, 4: UE 4063, 5: UE 4028, 6: UE 5013, 7-9 i 11-12: UE 5009, 10: UE 5027, 13-16: UE 5005, 14-15: UE 4037, 17: UE 5007, 18: UE 1215, 19: UE 4024, 20: UE 5005, 21-22: UE 5045, 23: UE 5009, 24: UE 5016, 25: UE 5012, 26: UE 5040, 27: UE 5027, 28: UE 5021, 29: UE 5031, 30: UE 5012.

### 3. Anàlisi del material arqueològic

#### 3.1. Les ceràmiques d'importació

Tal com hem vist en la llista anterior, les ceràmiques «internacionals», foranes, arribades a través del comerç transmarí i prou ben datades, són ben representades en el jaciment però amb moderació. Assenyalem, en primer lloc, uns pocs fragments de ceràmica de Cales envernissada de negre que trobem a bastament, en aquest territori entre mitjan/darrer terç del segle II i primera meitat de l'I aC (Nolla *et al.* 2010: 145-158). Més nombrosa però amb moderació és la terra sigil·lada sud-gàl·lica de la Graufesenque, que senyorejà els mercats d'aquestes contrades durant el segle I. Un llarg salt cronològic ens condueix a l'etapa central d'ocupació d'aquest jaciment. D'entre les ceràmiques fines d'origen nord-africà, només hi trobem representada la producció més moderna, la D. Entre les formes assenyalem la Hayes 67 (una), 91A, B i C (la més nombrosa, amb més de vuit exemplars), 93 (o 94) (una), 99 (una) i 105 (una vora i una base), amb una cronologia àmplia entre el segle V i el VII però amb una marcada concentració dins del segle VI *in extenso*. Afegim-hi un fragment de *margo* d'una llàntia, procedents dels mateixos forns, amb decoració aplicada de motius geomètrics i vegetals que assimilariem a la forma Atlante X, de cronologia avançada dins dels segles VI i VII. Recordem que aquesta mateixa forma és present a Puig Rom amb una cronologia ferma de segle VII fins a la segona dècada avançada del VIII (Casas, Soler 2006: 244-252; Nolla, Casas 1997: 11, fig. 8, 14). És curiosa, en canvi, la presència escadussera de DSP, amb una possible vora i un fragment indeterminat (*cfr. supra*).

Assenyalem, també, la recuperació, en modestes quantitats, de fragments de ceràmica comuna ebussitana pròpia de l'antiguitat tardana, decorada amb incisions geomètriques dibuixades *ante cocturam* (Ramon 1986; Ramon, Cau 1997; Vizcaino 2007: 656, fig. 98).

Més nombroses, però molt repetides, són les àmfores foranes recuperades, amb una immensa majoria de procedència nord-africana però amb algunes peces orientals. La forma més present, com passa sovint en tots els jaciments tardoantics d'aquest territori, és la Keay 62, amb diverses variants i predomini de la 62A i alguna 62Q. Afegim-hi uns quants peus que majoritàriament hauríem d'atribuir a aquesta forma, un gran recipient de l'àrea de *Carthago* amb una llarga cronologia, però que semblaria representatiu, sobretot, del segle VI, amb presència en el VII (Keay 1984: 309-350; Remolà 2000: 158-161; Vizcaino 2007: 612). Menys representada és la forma Keay 61, també africana, per a la qual es proposa, cada cop més, un predomini dins del segle VII (Keay 1984: 303-309; Remolà 2000: 158-159; Vizcaino 2007: 610, fig. 75). Molt tardans, també del segle VII, serien dos fragments de *spatheia* (forma Keay 26G), per a salaons sofisticades, que trobem puntualment un xic arreu (Remolà 2000: 144-145; Vizcaino 2007: 608-610, figs. 89 i 90). En ocasions (quatre vegades) no hem pogut identificar la forma amb seguretat tot i tractar-se d'àmfores de la mateixa procedència. Afegim-hi dues àmfores del reconegut vi de Gaza de la forma Keay 54 (Late Roman Amphora 4) amb datacions dins del segle V i VI (Keay 1984: 278-285; Remolà 2000: 226-228; Vizcaino 2007: 619).

### 3.2. Una peça aparentment sorprenent

Es va recuperar dins d'una sitja (*cfr. supra*) acompanyada de molt poc material absolutament mut des d'un punt de vista cronològic, un fragment notable del peu d'una gran copa de la forma 7c de la ceràmica grisa monocroma amb una cronologia de segona meitat del segle VI i primer quart del V aC (Py 1993, 449). Es tracta de la meitat inferior d'una gerra de peu alt i cos globular de ceràmica grisa monocroma amb pasta de color gris marronós i amb un recobriment quasi perdut del tot. És una forma que deriva d'urnes indígenes de la primera edat del ferro de l'àrea catalana i, especialment, rosellonesa i llenguadociana, amb exemplars a Gand Bassin I i la Cayla II i en altres jaciments de la zona (Taffanel, Taffanel 1967: fig. 10 i 16; Janin *et al.* 2002: fig. 7, N), presents en el període anterior a l'arribada de les primeres importacions colonials i, bàsicament, a partir de mitjan segle VII aC. Tampoc és massa diferent de les urnes de peu alt de can Bech de Baix, a Agullana (forma 18), de la fase corresponent a la segona meitat del segle VIII aC, si bé aquelles tenen el cos més carenat i baix (Toledo, Palol 2006: fig. 193, 233 i 239). Aquest recipient, en grisa monocroma, es començà a fabricar en diversos tallers de la Mediterrània occidental i, a casa nostra, a partir de la fundació d'*Emporion* cap al 580/570 aC, moment a partir del qual i de manera immediata, s'elaborà aquest tipus de ceràmica als tallers de la *Palaia Polis*. (Rouillard 1991: figs. 26, 5 i 28, 1-2; Castanyer *et al.* 1999: fig. 273, 1; Aquilué *et al.* 2000: figs. 35, 14-15 i 36, 2). La forma arcaica evolucionà de maneres diferents a partir del segle VI aC. El model en ceràmica grisa també es reproduí i perdurà fins a època ibèrica i el podem documentar encara en el decurs del segle V aC a Saus, al costat d'una versió en ceràmica ibèrica oxidada (Casas, Soler 2012: 221, fig. 167), que tornem a trobar a Mas Castellar de Pontós, Creixell, Sarrià i Ullastret (Martín 1994: 98 i fig. 3, 6). Malauradament, mancats d'un context clar per a la peça de Viladamat, ens és impossible datar-la amb precisió. Els altres fragments de ceràmica de la sitja són tan insignificants que no aporten cap informació. No podem saber, per tant, si es tracta d'una fossa aliena a l'assentament visigot o si la peça va anar a parar a una sitja realment d'aquest període més modern (almenys mil cent anys de «decalatge» cronològic), com a conseqüència de la destrucció d'un àmbit més antic.

### 3.3. Vidre

Com és habitual, el vidre esdevingué material omnipresent en contextos clarament tardoantics, a partir del segle VI i la seva fragilitat i l'evolució continuada i permanent de les formes el converteixen en un element absolutament eficaç per datar diferents contextos. Hauria de quedar clar que la multiplicat de centres de producció i un extraordinari abaratiment dels costos van fer possible la democratització d'un material sofisticat, bell i net que fins aleshores havia estat poc present en zones d'hàbitat. Hem identificat dos fragments de copa de la forma Foy 23 (Foy 1995: 207-209), tres de la forma Foy 27 (Foy 1995: 211, pl. 24) i dos de la 28 o d'escudelles de vora oberta (Foy 1995: 212-213, pl. 24), amb cronologies ben establertes entre els segles VI i VIII. No hi ha dubtes a l'hora de considerar que alguns d'aquests objectes ofereixen les datacions segures més avançades del conjunt amb paral·lels més immediats i directes al Puig de les Muralles (Nolla 1998:

237-249) o al *castellum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2006: 83, figs. 72,5 i 83,4; Burch *et al.* 2011: 155, fig. 5,7,3, 8-10).

### 3.4. Ceràmica comuna

Agrupa, com no podia ser de cap altra manera, el conjunt més nombrós en tractar-se de terrissa de fabricació local o regional a bastament utilitzada a la vida diària, a la cuina, al menjador i en l'emmagatzematge. No és, ni de bon tros, un grup uniforme sinó un conjunt de produccions que tenen característiques que les aproximen però variabilitats que van des de la cuita a la presència d'un determinat desgreixant o d'uns determinats acabats. Dominen, numèricament, les peces cuites a foc reductor però estan ben representades les oxidades i aquelles mixtes. En canvi, la tipologia de formes, amb molta personalitat i amb domini d'unes formes i/o acabats determinats, és general i, com hem tingut ocasió de veure, idèntica o molt igual a la d'altres jaciments de l'època d'aquest territori (*cfr. supra*). No podia ser de cap altra manera. Hi afegirem, ara, alguns paral·lels en jaciments de l'àrea de Barcelona i més enllà amb la voluntat de mostrar les similituds generals de formes i acabats però alhora les diferències territorials que posen de manifest l'atomització de centres de producció i l'abast local i/o comarcal, de la major part d'atuals.

Hem identificat, amb seguretat, un conjunt de formes no massa nombrós que passarem a descriure tot seguit. Cal recordar al lector que sovint hem quedat limitats en la identificació i descripció d'aquestes formes per la qualitat dels fragments que fan difícil i, de vegades impossible, saber-ne les dimensions, si portava nansa (o nanses) i altres consideracions valuoses. Tanmateix, les similituds amb els altres jaciments de la mateixa època d'aquest territori permeten recolzar algunes qüestions que a partir del material que hem treballat podrien semblar dubtoses o discutibles. En general, trobem les mateixes formes amb ceràmiques oxidades, reduïdes o mixtes, obrades majoritàriament a torn però també de vegades a torn lent.

#### 3.4.1. Tupins

Molt abundants, de mides mitjanes amb diàmetres de boca d'entre 15,2 cm i 10 cm, sempre amb una nansa que va del llavi a la panxa i molt sovint amb vessador. Hi ha grans varietats de perfil del llavi. Els fragments petits poden confondre's amb olles o urnes. Igual servien a la cuina com a taula, per servir líquids. És una forma ben representada en contextos de segle VII i, com a mínim inicis del VIII, tal com posa de manifest la seva presència a Puig Rom (Nolla, Casas 1997: 9-11, figs. 4,1 i 7,6) o a la fase més avançada del *castellum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2006: 89). Trobem peces semblants a l'Aiguacuit (Roig, Coll 2013: fig. 15,1), en contextos del segle VI o a Vilaclara, ja dins del segle VII (Enrich, Enrich 1999: 362-363).

#### 3.4.2. Olles i/o urnes

Una altra de les formes ben representades en aquesta mena de contextos. Són obrades per anar al foc, tot i que poden acomplir altres funcions a la cuina. La diferen-

cia entre l'olla i l'urna la trobaríem amb la presència o no de nanses. Les olles en porten sempre dues i contraposades i les urnes cap. En aquests contextos tenen el mateix ús. Entre el material ceràmic d'aquesta mena recuperat en aquest jaciment, convé recordar que els fragments de nansa no eren freqüents. Es devien fer servir més les urnes que les olles. Els perfils són ben característics, en essa i sense coll, amb bases preferentment planes i sense peu. Els llavis són molt variats i moltes vegades, de secció triangular i amb encaix per disposar-hi una tapadora. En trobem a tots els jaciments d'aquesta època, com a can Gambús, fase 1 dels segle VI (Roig, Coll 2012: Fig. 1,29-36 ), a l'Aiguacuit en contextos del segle VI i VII (Roig, Coll 2013: figs. 15, 4-5, 8-9 i 16, respectivament) o a Vilaclara, dins del segle VII (Enrich, Enrich 1999: 362-363). Tal com hem vist, són molt semblants (o idèntics) als nostres (*cfr. supra*).

### 3.4.3. Cassoles i/o escudelles (*reduïdes*)

Constitueixen, en aquest jaciment, una forma amb molta personalitat i molt ben representada. Són, sempre, peces d'una certa qualitat, amb l'argila i els acabats exteriors de color negre. Hi ha, com a mínim, dues mides, una de més gran, que definiria les cassoles a l'entorn dels 30 cm de diàmetre de boca, i una de més petita d'uns 15/16 cm, que s'acosten molt més a la definició d'escudella. Es tracta sempre de recipients hemisfèrics amb dos agafadors massissos, no gaire desenvolupats, disposats simètricament i, majoritàriament, amb llavi amb encaix. No tenim peces senceres però alguns indicis fan pensar amb una base bombada, convexa. Entre les peces més grans (i potser també en les altres) es dibuixaria una carena ben marcada que definiria el pas de la base al cos. Eren atuells per a cuinar. En trobem paral·lels a Tarragona en contextos del segle VI (Macias 1999: 361-362) o a can Gambús, dins de la fase 1 (segle VI) (Roig, Coll 2012: fig. 1,24).

### 3.4.4. Cassoles i/o escudelles (*oxidades*)

Aquest altre grup, també ben nodrit, deu correspondre a peces més pròpies de taula que de cuina. Són plats (o cassoles) alts i fondos, de perfils més o menys arrodonits i amb els llavis més o menys definits. Són peces ben presents en altres contextos de la mateixa cronologia, tal com a can Gambús, fase 1 (Roig, Coll 2012: fig. 1, 21-22) o a l'Aiguacuit, dins de la sisena centúria (Roig, Coll 2013: fig. 15, 11-12).

### 3.4.5. Morters

En general són peces molt representades com a can Gambús (fase 1) (Roig, Coll 2012: fig. 1, 11), Tarragona (Macias 1999: 361-362), a la Solana (Barrasetas, Jàrraga 1997: 137-138, fig. 6, 6). Al Camí de Sant Feliu n'hem identificat només una vora ben característica cosa que no deixa de sorprendre.

### 3.4.6. Tapadores

Nombrosos fragments i perfils convencionals, sovint amb poms massissos. Tal com s'observa tot estudiant aquesta ceràmica, la cuina del moment exigia tapar olles i cassoles durant el procés. Caldria imaginar la ingestió de molts bullits i sopes. Són ben

representades en la major part de jaciments amb aquestes cronologies: can Gambús (fase 1) (Roig, Coll 2012: fig. 1, 20), Vilaclara (Enrich, Enrich 1999: 362-363) i la Solana (Barrasetas, Járrega 2007: 152, làm. 29,4).

Hi ha molts altres fragments que definirien altres formes indubtablement menys representades. Nogensmenys, les característiques dels fragments no fan possible anar més enllà. Cal però convenir que la major part de les vegades són recipients de perfils coneguts en altres contextos tardoantics.

### 3.4.7. *Dolia*

Contenidors d'emmagatzematge a la cuina o al rebost. En ocasions repeteixen els perfils de peces més antigues; altres vegades, són puntualment diferents i de perfils menys acurats. En tot cas, un fet que és general és que són recipients de mida considerablement més petita que els de l'etapa anterior. Eren, però, molt més manejables. La presència d'aquesta mena de recipient és constant en estacions tardoantigues. En trobem al *castellum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2006: 93, fig. 81,7-10) a can Gambús (Roig, Coll 2012: fig. 2, 48-54), la Solana (Barrasetas, Járrega 2007: 124, làm. I,11, per exemple), el Bovalar (Cau 1999: 363)...

Si donem un cop d'ull a jaciments encara més allunyats, observarem certament algunes diferències però també moltes similituds pel que fa a formes, acabats, perfils i decoracions, com constatem a *Valentia* (Pascual *et al.* 1997: 179-202), *Carthago Spartaria* (Ramallo *et al.* 1997: 203-228), Tolmo de Minateda (Gutiérrez *et al.* 2003: 119-168, especialment les fases I i II), entre altres.

## 3.5. *Metall*

Els objectes de ferro són bastant més ben representats que els de bronze (*cfr. supra*). Claus de diferents formes, ganivets simples, de cuina i/o de cacera, garfis per a penjar objectes i eines agrícoles entre les quals destacariem un possible fragment d'una falç i, sobretot, una petita aixada perfectament adequada pel treball d'una vinya amb un bon paral·lel a Puig Rom, amb la mateixa cronologia (Casas, Nolla 2011: 73, fig. 40, 10-11) (Fig. 12). El suposat fragment d'un *scramasax* (Grau *et al.* 2012b: 351-356) és massa petit per assegurar-ne la identificació amb l'arma característica dels franc i d'altres pobles germànics<sup>3</sup>. El bronze és escàs. Assenyallem dues monedes minúscules, inclassificables en trobar-se en un molt mal estat de conservació, convertides en denes d'un collaret i un petit fragment, insuficient, d'una gerra de boca trilobulada que semblaria d'una peça tardana i no de recuperació.

## 3.6. *Molins de mà rotatoris*

Se'n van recuperar sis fragments procedents de dues sitges (tres i tres),

3. Fins ara mateix no s'ha identificat, en aquest territori, amb tota seguretat cap *scramasax* (Casas, Nolla 2011: 145-157) cosa que inicialment aniria en contra de la identificació proposada.



Fig. 12. Camí de Sant Feliu de la Garriga.  
UE 5012, aixada.

S-20 i S-02, el contingut de les quals *cfr. supra*), molt pobre ofereix poca informació. Es tracta de peces d'un diàmetre mitjà de 34'5 cm (41 cm, el més gran, i 32, el més petit), ben semblant als que mostren el conjunt d'estris semblants localitzats en els *territoria* de les *ciuitates* d'Empúries i Girona entre el segle VI i el VIII (Nolla *et al.* 2016: 148-151), ben iguals, també, als de *Ruscino*, de la mateixa època, en idèntics contextos cronològics (Longuepierre, Savarese 2014, 179-200). La meitat de les peces, tal com passa a *Ruscino*, l'Aubert i Puig Rom mostraven un orifici central, que servia per anar abocant més cereal conforme s'avançava en la mòlta. En els altres tres, l'orifici només era l'encaix de la maneta de fusta. Aquestes moles havien estat obrades amb un mateix tipus de pedra arenosa més aviat tova, de color beix. No sabem d'on procedeix, però la uniformitat d'aquests objectes faria pensar en un punt de producció no gaire allunyat. En els altres jaciments es van fer servir pedres d'altres menes. Com passa sempre (Nolla *et al.* 2016: 148-151), només s'han recuperat, fragmentats o senceres, la part mòbil del molí (*catillus*) que es malmetien sovint (Fig. 13). Les *metae*, més sòlides i efectuant una funció menys dinàmica durarien molt més.

#### 4. Restes estructurals

L'excavació va permetre constatar la pràctica inexistència de nivells de circulació i de restes d'estructures conservades en alçat. Diverses raons, entre les quals el



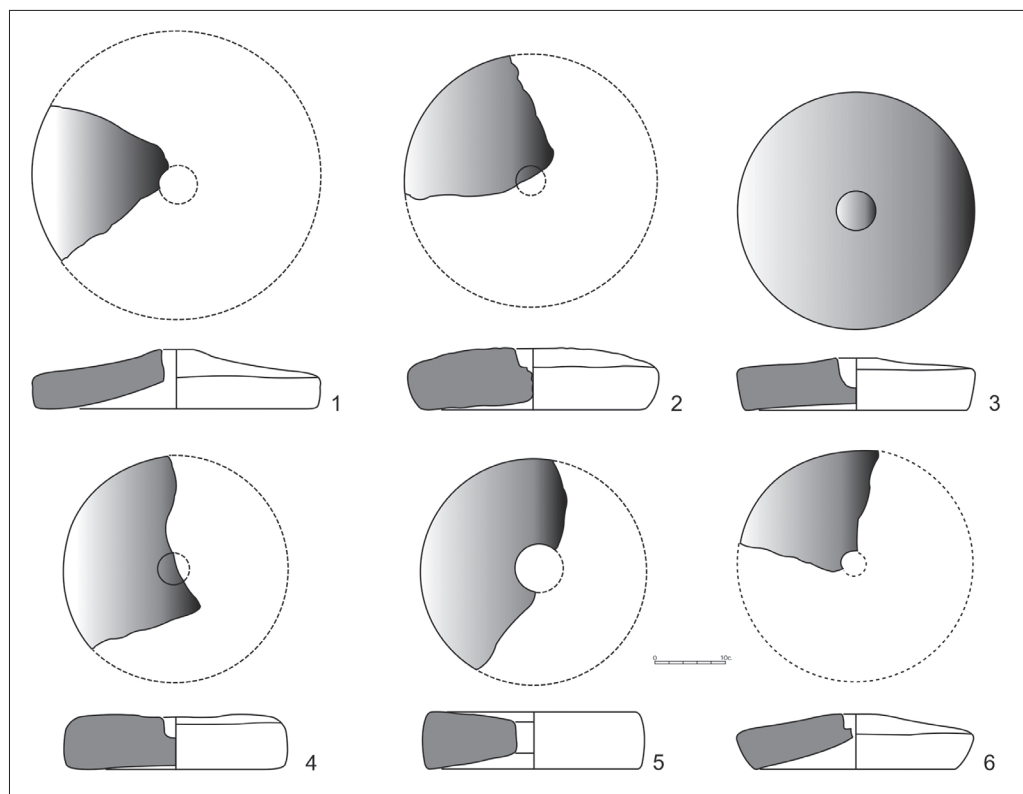


Fig. 13. Camí de Sant Feliu de la Garriga. Molins de mà rotatoris.

conreu intensiu dels camps, les havien fet desaparèixer, deixant de banda un mur de cronologia incerta que havia servit per definir el camí de Sant Feliu. En canvi es van recuperar abundantment i quasi sempre capolades nombroses estructures negatives, rases, forats, sitges i indicis de, com a mínim, una cabana semisoterrada només parcialment explorada. Uns quants d'aquests elements no poden ni ser datats ni ser interpretats; altres s'han de considerar sitges amb, probablement, diverses cronologies però amb un *floruit* que fixàriem durant l'antiguitat tardana quan, a partir de les relacions estratigràfiques i del material recuperat, semblaria que caldria situar el moment d'ocupació més intens i més important.

Les sitges explorades són ben característiques obrades al subsòl, de mides ben diverses i, sempre, només parcialment conservades.

S'hi associaria una cabana semisoterrada només parcialment coneguda, d'uns 50 m<sup>2</sup> conservats que continuaria, no sabem quant, més enllà de l'àrea explorada. En el seu interior es van identificar dues llars de més d'1 m<sup>2</sup>, a una mateixa cota, que no es va poder determinar si havien funcionat al mateix temps, que permetien considerar que en un moment determinat havien funcionat com a zona d'hàbitat. Es tractava d'un retall al



subsòl per sota del nivell antic de circulació. No es van recuperar vestigis ni de *tegulae* ni d'*imbrices* cosa que podria fer pensar en un trespol de branques, palla i fang. Les parets de la cabana que hauríem d'imaginar no gaire gran, serien també de terra, potser amb ús intern de fusta com element de cohesió.

En un altre lloc es van recuperar un seguit de fosses idèntiques obrades a distàncies predeterminades i que dibuixaven, fins on va ser possible resseguir-ho, un gran espai de forma arrodonida de, com a mínim, 60 m de llargària documentada. Ha de quedar clar que ens trobàvem per sota dels sòls d'aquell espai cosa que dificulta extraordinàriament qualsevol intent de reconstrucció. Les dimensions albirades són tan grans que en compliquen la seva correcta interpretació. Podria ser un tancat per al bestiar? És una possibilitat raonable que convindrà tenir present.

## 5. Algunes consideracions

Malgrat l'estat fragmentari i incomplet de les troballes convé insistir en l'enorme interès d'aquest jaciment que hauria tingut la fase més important d'ocupació durant l'antiguitat tardana, entre principis del segle VI i principis del VIII si la documentació aplegada no ens enganya.

El lloc posa de manifest unes llargues freqüentacions condicionades per uns bons camps agrícoles, per la gran proximitat a Empúries, dins del seu *suburbium*, i per l'existència d'un important camí que comunicava el nucli urbà i el mar amb les terres de l'interior (*cfr. supra*). Proposar cronologies a un vial és una qüestió delicada. Nogensmenys, el sender existia a època baixrepublicana però és més que possible que fos molt més antic.

La peça quasi sencera de ceràmica grisa monocroma podria fer-nos pensar en l'existència d'una (o unes) sitja en funcionament devers el 500 aC, lligada, potser, a una cabana a la manera de la de l'Olivet d'en Pujol o el conjunt del Camp de l'Ylla (*cfr. supra*).

Altres indicis poc nombrosos però continuats permeten constatar freqüentacions significatives des del segle II-I aC en endavant, potser indicis dels conreus del camp i de l'ús continuat del camí. Des d'aquests moments, aquelles terres formarien part del *fundus* que era explotat des de Tolegassos que establí, a redós del camí i a poca distància del jaciment que estudiem, l'espai funerari de la vil·la.

Devers el 500, aquell sector hauria estat ocupat per un establiment rural senzill, un llogarret on habitarien unes poques famílies que explotaven aquell territori després de l'enfonsament del sistema agrari de les vil·les entre mitjan i final del segle V. El material d'època tardoantiga recuperat (*cfr. supra*) confirmaria aquesta proposta que s'avé perfectament amb l'evolució d'aquest territori després del col·lapse d'aquell sistema d'explotar el camp. La parcialitat de l'àrea explorada condicionada per les normes que defineixen les excavacions preventives i, potser encara més, per l'estat de conservació d'un conjunt molt afectat, limiten les possibilitats d'anàlisi d'un hàbitat d'un gran interès que només

podem arribar a conèixer de manera insuficient amb buits massa grans que en dificulten l'estudi global i la possibilitat d'arribar a bastir determinades hipòtesis. Tanmateix, allò conservat i l'existència de paral·lels relativament pròxims i ben excavats permeten, fins a cert punt, aproximar-nos-hi.

A partir de les dades controlades proposaríem acceptar una llarga continuïtat de l'hàbitat d'uns dos segles i escaig, entre el 500 i, com a mínim, el primer quart del segle VIII, tal com confirmarien alguns objectes de vidre d'aquella cronologia i que confirmen les ceràmiques comunes més abundants. El registre estratigràfic, incomplet, ens indueix a proposar un abandonament «pacífic» d'aquella petita comunitat rural en el benentès que el registre arqueològic no fa possible copsar determinades actituds. No és, però, un cas únic. En contextos cronològics coincidents, en aquestes mateixes terres, observem, aquí i allí, en jaciments semblants més ben conservats, un mateix comportament, amb un abandonament sense violència aparent a l'entorn del 700-720 (el Serradar, a Sant Pere Pescador (Fuentes, Montalbán 2007: 291-299) o Vilauba, entre els més ben coneguts (Castanyer *et al.* 2011: 9-21; Castanyer, Tremoleda, 2012: 307-321)).

L'extensió de les troballes disseminades entre uns quants centenars de metres quadrats i la seguretat de què més enllà, poc o molt, continuarien, semblaria donar suport a la proposta d'un petit llogarret de tres o quatre cabanes unifamiliars. L'abundància de sitges, la major part de les quals colgades amb materials d'aquest moment, defineix clarament l'activitat pagesa de la comunitat i la dedicació al conreu de cereals de secà que s'adequa perfectament bé als camps de l'entorn del jaciment. En altres llocs on les circumstàncies han estat més favorables s'han posat de manifest altres activitats com el conreu de la vinya i l'obtenció de vi i la cria de bestiar (Roig 2009: 207-251). Són possibilitats que queden obertes. L'existència de rases i fosses difícils d'interpretar són fets ben establerts en altres jaciments de característiques semblants.

Una de les novetats més valuoses d'aquesta excavació ha estat la identificació parcial d'una cabana semisoterrada per primera vegada en els territoris més septentrionals de l'antiga *Provincia Tarraconensis* on, fins ara, els models d'ocupació rural seguien altres paràmetres, també ben coneguts un xic arreu (un resum global a Palahí, Nolla 2010: 122-129<sup>4</sup>). Caldria deduir que no ha estat sinó conseqüència de les circumstàncies i del fet que, fins fa relativament poc, aquestes restes no eren conegudes i de què és fàcil que passessin per alt en èpoques on el treball de camp era menys sofisticat. En tenim un esplèndid paral·lel sencer a can Gambus-1, a Sabadell, amb una llar i un forn-llar (Roig, Coll 2013: 249, fig. 14)

També és important la localització d'una gran estructura de formes arrodonides, parcialment coneguda, que podria haver format part d'un clos ben definit dedicat a tancar-hi el bestiar de la comunitat.

Tot el conjunt es distribuïria a l'entorn del camí de Sant Feliu de la Garriga que

4. Afegim-hi ara les troballes notabilíssimes de Vilauba (Castanyer *et al.* 2011: 9-21; Castanyer, Tremoleda 2012: 307-321).

posava en contacte directe amb la ciutat d'Empúries i el seu port, des d'on arribarien les importacions ben documentades en el jaciment i on aniria a parar l'excedent, poc o molt, produït en aquella petita comunitat. No seria estrany que els propietaris d'aquelles terres residirien a l'antiga ciutat.

La recerca actual sobre el món camperol tardoantic i altmedieval, a partir de l'exploració de nombroses cabanes semisoterrades en llogarrets i petites hàbitats, s'ha plantejat, amb bon criteri la funció última d'aquelles estructures. En general s'accepta que només de manera extraordinària i potser puntualment eren llocs d'habitació (Brogiolo, Chavarria 2004: 106; López Quiroga, Benito 2009: 303; Quirós 2011: 63-82). Majoritàriament serien magatzems, dipòsits, llocs de transformació i que els habitants del lloc viurien en estructures més complexes amb sòcols de pedra i fang i paret de tàpia per sobre, sempre bastides per damunt del nivell de circulació amb petites rases de fonamentació on encaixar els modestos fonaments d'uns habitatges d'una sola planta. Només quan es documenta l'existència d'una (o unes) llar, es planteja la possibilitat d'un ús residencial. És una llàstima només haver recuperat parcialment la seva planta, cosa que fa difícil aprofundir en les propostes d'ús i funció. Tampoc permet comparar-la amb altres edificis semblants localitzats arreu de la Península (Vigil-Escalera 2000: 223-252) o a la Gàl·lia (Peytremann 2009: 364-379).

És més que possible que el nostre jaciment hagués posseït cases més complexes i altres espais de treball i comunals que han desaparegut sense deixar rastre, tal com posen de manifest la major part de jaciments d'aquesta cronologia bastits *ex nouo*, sense estar condicionats per estructures preexistents com quan s'ocuparen les velles vil·les abandonades. També confirmaria els models més reconeguts, l'existència en la proximitat del conjunt d'un petit espai funerari on eren sebollits els membres de la comunitat que, en cap cas, disposava d'un edifici cultural que l'ordenés. Les circumstàncies de la descoberta i de l'excavació no han permès localitzar-lo però és segura la seva existència<sup>5</sup>. Recordem l'ús puntual d'una sitja per aprofitar-la, en deixar de funcionar, per disposar-hi la sepultura, ben agençada, d'un infant (*cf. supra*). Tota comunitat aïllada, gran o petita, ha de posseir el seu propi cementiri (Vigil-Escalera 2013: 259-288; Roig 2011: 121).

A principis del segle VIII, aquell modest establiment rural fou abandonat. Estem convençuts que les causes poc o gens tingueren a veure amb l'arribada dels agarens. Altres circumstàncies lligades a l'explotació del territori ho haurien aconsellat. Però podem estar segurs que aquells camps continuaren essent conreats, ara des d'altres llocs en la proximitat immediata, des de Sant Feliu de la Garriga, des d'Empúries o des de Viladamat.

5. Recordem que al Serradar (Sant Pere Pescador) (Fuentes, Montalbán 2007: 291-299), un establiment rural de la mateixa època però estructuralment diferent, es va localitzar i excavar a una vuitantena de metres de l'hàbitat, el cementiri que s'hi associava, ben arreglerat, amb infants i adults, homes i dones.

## Bibliografia

AGUSTÍ, B. 2010, Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà), in *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Arbúcies 2010)*, Girona, Universitat de Girona, 451-454.

AGUSTÍ, B. 2011, *Església de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà). Projecte de consolidació. Memòria d'intervenció arqueològica 2010*, Amer, Generalitat de Catalunya, document inèdit.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2000, Les ceràmiques gregues arcaïques de la "Palaià Polis" d'Empòrion, in Cabrera, P., Santos, M. (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies Emporitanes; 11, 285-346.

BARRASETAS, M.E., JÁRREGA, R. 1997, La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf), in *Taula Rodona Contextos d'Època Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles V-X) (Badalona 1996)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Arqueomediterrània; 2, 131-152.

BARRASETAS, M.E., JÁRREGA, R. 2007, *La Solana. Memòria d'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya; 18.

BROGIOLO, G. P., CHAVARRÍA, A. 2004, *Aristocrazia e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno*, Florència, All'Insegna del Giglio, Metodi e teme dell'archeologia medievale; 1.

BURCH, J., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2011, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'oppidum de Kerunta*, Girona-Sant Julià de Ramis, Universitat de Girona.

BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., MIQUEL, I. 2006, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 2, El castellum*, Girona-Sant Julià de Ramis, Universitat de Girona.

BURCH, J., CASAS, J., CASTANYER, P., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SIMON, J., TREMOLEDA, J., VARENNA, A., VIVÓ, D., VIVO, J. (eds.) 2013, *L'alt imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis. Una visió de conjunt*, Girona, Universitat de Girona.

CASAS, J., NOLLA, J. M. 2011, *Instrumental de hierro de época romana y de la Antigüedad Tardía en el N. E. de la Península Ibérica*, Oxford, Archaeopress, BAR; S2217.

CASAS, J., NOLLA, J. M., SOLER, V. 2010a, Les sitges ibèriques del Camp de l'Ylla (Viladamat, Alt Empordà), *Cypsela* 18, 223-242.

CASAS, J., NOLLA, J. M., SOLER, V. 2010b, La Muntanyeta (Viladamat). Un establiment tardorepublicà en el territori d'Empúries, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 20, 145-175.

CASAS, J., SOLER, V. 2003, La villa de Tolegassos. Una explotació agrícola de època romana en el territori de Ampúries, Oxford, Archaeopress, BAR; S1101.

CASAS, J., SOLER, V. 2012, *El asentamiento rural ibérico de Saus (Girona). Un ejemplo*

- de explotación agrícola en el territorio de Emporion*, Oxford, Archaeopress, BAR; S2390.
- CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 1999, L'assentament d'època arcaica: Fase III, in Aquilué, X. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies Emporitanes; 9, 217-330.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2012, El establecimiento rural de época visigoda de Vilauba. Algunas reflexiones sobre el final de las villas romanas en el nordeste de la Tarraconense, in Fiches, J.-L., Plana, R., Revilla, V. (eds.), *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain. Gallia et Hispania. Actes du Colloque International A.G.E.R. IX (Barcelona 2010)*, Montpellier, Presses universitaires de la Méditerranée, 307- 321.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., DEHESA, R. 2011, De Vilauba a Villa Alba. L'hàbitat dels segles VI-VII dC de la vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), *Tribuna d'Arqueologia* 2010-2011, 9-21.
- CAU, M.A. 1999, El Bovalar, in Palol, P. de, Pladevall, A. (dirs.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 363.
- ENRICH, J., ENRICH, J. 1999, Vilaclara, in Palol, P. de, Pladevall, A., *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 362-363.
- FUERTES, M., MONTALBÁN, C. 2007, El Serradar: una necròpolis i un hàbitat de l'antiguitat tardana a Sant Pere Pescador, in *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa I*, Figueres, Insitut d'Estudis Empordanesos, 291-299.
- FOY, D. 1995, Le verre de la fin du IV<sup>e</sup>me au VIII<sup>e</sup>me siècle en France méditerranéenne, premier essai de typochronologie, in Foy, D. (ed.), *Le Verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge. Typologie-Chronologie-Difusion*, Val d'Oise, Musée archéologique départemental du Val d'Oise, 187-242.
- GRAU, J., FREIXA, M., IBÁÑEZ, S. 2012a, *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Camí de Sant Feliu de la Garriga*, Mataró, Generalitat de Catalunya, document inèdit.
- GRAU, J., FREIXA, M., IBÁÑEZ, S. 2012b, Seguiment i excavació arqueològica al camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà), in *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Girona 2012)*, Girona, Generalitat de Catalunya, 351-356.
- GUTIÉRREZ, S., GAMO, B., AMORÓS, V. 2003, Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica alomedieval en el Sudeste de la Península Ibérica, in Caballero, L., Retuerte, M., (ed.) *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad*, Madrid, CSIC, Anejos de Archivo Español de Arqueología; XXVIII, 119-168.
- JANIN, TH., GAILLARD, A., CALVET, C., LENORZER, S., MONTÉCINOS, A. 2002, La sépulture protohistorique de la Métairie Grande à Laure-Minervois (Aude) (VII<sup>e</sup> s. av. n. è.),

*Documents d'Archéologie Méridionale* 25, 123-128.

KEAY, S. J. 1984, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, Oxford, Archaeopress, BAR; S196.

LONGUEPIERRE, S., SAVARESE, L. 2014, Les meules rotatives du haut Moyen Âge, in Rébé, I., Raynaud, Cl., Ph. Sénac, Ph. (eds.), *Le premier Moyen Âge à Ruscino, (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales entre Septimanie et al-Andalus) VIIe-IXe s. Hommages à Remy Marichal*, Lattes, CNRS, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne; 35, 179-200.

LÓPEZ, J., BENITO, L. 2009, Entre la "villa" y la "aldea". Arqueología del hábitat rural en Hispania (siglos V-VI), in Morín, J., López Quiroga, J., Martínez-Tejera, A.M. (eds.), *El tiempo de los "Bárbaros". Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI d. C.)*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional de Madrid, Zona Arqueológica; 11, 272-309.

MACIAS, J.M. 1999, Ceràmica comuna de Tàrraco, in Palol, P. de, Pladevall, A. (ed.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 361-362.

MARTÍN, A. 1994, Els antecedents ibèrics de la ciutat de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 33, 89-108.

NOLLA, J.M. 1998, Els objectes de vidre del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), *Empúries* 51, 237-249.

NOLLA, J.M., CASAS, J. 1997, Material ceràmic del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), in *Taula Rodona Contextos d'Època Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles V-X) (Badalona 1996)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Arqueomediterrània; 2, 7-19.

NOLLA, J.M., BURCH, J., PALAHÍ, L., AMICH, N.M., CANAL, E., CASAS, J., CASTANYER, P., SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., COSTA, A., PRAT, M., SIMON, J., VARENNA, A. 2016, *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona, Documenta Universitaria.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVÓ, D. (eds.) 2010, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigència*, Girona, Universitat de Girona.

PALAHÍ, L., NOLLA, J. M. 2010, Felix Turissa. *La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona, ICAC, Documenta; 12.

PASCUAL, J., RIBERA, A., ROSSELLÓ, M., MAROT, T. 1997, València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031), in *Taula Rodona Contextos d'Època Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles V-X) (Badalona 1996)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Arqueomediterrània; 2, 179-202.

PEYREMAN, É. 2009, Archéologie de l'habitat rural en Gaule au VI<sup>ème</sup> siècle, in Morín, J., López Quiroga, J., Martínez-Tejera, A.M. (eds.), *El tiempo de los "Bárbaros". Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI d. C.)*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional de Madrid, Zona Arqueológica; 11, 364-379.

PUIG, A. M. 1998, El jaciment de Rhode a la fi de l'antiguitat tardana. Contextos del segle VII dC a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Pyrenae* 29, 171-192.



- QUIRÓS, J.A. 2011, La arquitectura doméstica de los yacimientos rurales en torno al año 711, in *711. Arqueología e historia entre dos mundos 1*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional de Madrid, Zona Arqueológica; 15, 63-82.
- RAMALLO, S.F., RUIZ, E., BERROCAL, M.C. 1997, Un contexto cerámico del primer cuarto del siglo VII en Cartagena, in *Taula Rodona Contextos d'Època Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles V-X) (Badalona 1996)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Arqueo-mediterrània; 2, 203-228.
- RAMON, J. 1986, *El baix imperi i l'època bizantina a les Illes Pitiüses*, Eivissa, Conselleria de Cultura.
- RAMON, J., CAU, M.A. 1997, Niveles de época vándala de Es Castell (Eivissa), in *Taula Rodona Contextos d'Època Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles V-X) (Badalona 1996)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Arqueo-mediterrània; 2, 269-311.
- RAYNAUD, Cl. 1993, Céramique luisante, *Lattara* 6, 504-510.
- REMOLÀ, J.A. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas de Tàrraco (Hispania Tarraconensis). Siglos V-VII d.C.*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Instrumenta; 7.
- ROIG, J. 2009, Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X), in Quirós, J.A. (dir.), *The Archaeology of Early Medieval villages in Europe*, Vitoria-Gasteiz, Universidad de País Vasco, Documentos de arqueología e historia; 1, 207-251.
- ROIG, J. 2011, Formas de poblamiento rural y producciones cerámicas en torno al 711: documentación arqueológica del área catalana, in *711. Arqueología e historia entre dos mundos 2*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional de Madrid, Zona Arqueológica; 15, 119-144.
- ROIG, J., COLL, J.M. 2012, El registro cerámico de una aldea modelo de la Antigüedad Tardía en Cataluña (siglos VI-VIII), Can Gambús 1 (Sabadell, Barcelona), in *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo (Venezia 2009)*, Florència, All'Insegna del Giglio, 195-198.
- ROIG, J., COLL, J.M. 2013, Los palatia altomedievales del Vallès (siglos IX-XI): la aportación de la arqueología, in Ballestín, X., Pastor, E. (eds.), *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR; S2525, 223-257.
- ROUILLARD, P. 1991, *Les grecs et la Péninsule Ibérique, du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Paris, De Boccard.
- TAFFANEL, O., TAFFANEL, J. 1967, Les poteries grises du Cayla II à Mailhac (Aude), *Rivista di Studi Liguri* 33, 245-276.
- TOLEDO, A., PALOL P. DE 2006, *La necròpolis d'incineració del Bronze final transició a l'edat del Ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona). Els resultats de la campanya d'excavació de 1974*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Sèrie Monogràfica; 24.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2000, Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión, *Archivo Español de Arqueología* 73, 223-252.

VIGIL-ESCALERA, A., 2013, Prácticas y ritos funerarios, in Quirós, J. A. (ed.), *El poblamiento rural en época visigoda en Hispania. Arqueología del campesinado en el interior peninsular*, Bilbao, Universidad del País Vasco, Documentos de Arqueología Medieval; 6, 259-288.

VIZCAINO, J. 2007, *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica, Antigüedad y Cristianismo*, Murcia, Universidad de Murcia, Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía; 24.

## **Autors**

### **Josep M. Nolla**

*Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria*  
*Institut de Recerca Històrica*  
*Universitat de Girona*  
Pl. Ferrater i Mora 1  
17071 Girona  
josep.nolla@udg.edu

### **Josep Casas**

*Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria*  
*Institut de Recerca Històrica*  
*Universitat de Girona*  
Pl. Ferrater i Mora 1  
17071 Girona  
josep.casas@udg.edu

### **Marc Prat**

*Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria*  
*Institut de Recerca Històrica*  
*Universitat de Girona*  
Pl. Ferrater i Mora 1  
17071 Girona  
marc.prat@udg.edu





---

# Via degli Augustali VII, 4, 28: una fosa singular de mediados del siglo II a.C. en Pompeya

*Via degli Augustali VII, 4, 28: a mid 2nd century  
BC singular pit from Pompeii*

Empúries 57  
Pàg. 85-118  
ISSN: 0213-9278

**Macarena Bustamante-Álvarez**  
**F. Javier Heras**  
**Esperança Huguet**  
**M. Pilar Iborra**  
**Adrien Malignas**  
**Jordi Principal**  
**Albert Ribera**

---

## Resumen

En la campaña de 2011 realizada en la *taberna* de la Via degli Augustali VII, 4, 28 (promovida por el Centre Jean Bérard -Institut Français de Naples, CNRS-, el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal -Ajuntament de València- y el Institut Valencià de Conservació i Restauració -Generalitat Valenciana), se excavó parte de una gran fosa, cuyo relleno data de mediados del siglo II a.C. No parecía responder a un basurero doméstico dada la notable repetición de ciertos tipos de vajillas de mesa y cerámica común itálicos, lo cual indicaría un uso/consumo específico y una selección cuidada. Además, la presencia reiterativa de algunos restos peculiares de fauna permitiría considerar el relleno como el resultado de un banquete ritual.

### Palabras Clave

Pompeya, Via degli Augustali, fosa, conjunto cerrado, mediados del siglo II a.C., banquete ritual

---

## Abstract

*In the 2011 campaign conducted in the taberna Via degli Augustali VII, 4, 28 (promoted by the Centre Jean Bérard -Institut Français de Naples CNRS-, the Servei d'Investigació Arqueològica Municipal -Ajuntament de València- and the Institut Valencià de Conservació i Restauració -Generalitat Valenciana), a part of a large pit, whose fill dated to the mid 2nd century BC, was discovered. It did not appear to be a domestic rubbish tip owing to the conspicuous repetition of certain Italic cooking and tableware types, indicating a specific use/consumption and selection. Besides, the reiterative presence of some peculiar faunal remains would point to a kind of ritual feast.*

### Key words

Pompeii, Via degli Augustali, pit, closed assemblage, mid 2nd century BC, ritual feast

## 1. Introducción

La Vía “degli Augustali” está situada muy cerca al foro de Pompeya, al norte del *macellum*. Fue desenterrada en la década de los 20 del siglo XIX, pero no hay información precisa de los hallazgos de esta zona, algo habitual atendiendo a la metodología empleada en ese periodo (Fig. 1).

No obstante, las inscripciones y las excavaciones practicadas desde el siglo XIX hasta la actualidad (Maiuri 1929: 517-518; Jashemski 1979: 276; Mattingly 1990; Brun 2007; Bustamante *et al.* 2014) indican que pudo ser una zona de producción y venta de perfumes. Los estudios llevados a cabo en el proyecto «Casa de Ariadna» y «Vía “degli Augustali”» por parte del Servei d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) del Ajuntament de València y el Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals (IVC+R) de la Generalitat Valenciana desde el año 2004 (Ribera *et al.* 2007; Albiach *et al.* 2008; Bustamante *et al.* 2010) y por el Centre Jean Berard (CJB) de Nápoles en el cercano conjunto productivo de los nº 24-25 de esa misma calle (Bogard *et al.* 2005; Brun, Monteix 2009) desembocaron en un proyecto conjunto en las *tabernae* 26, 27, 28 de la Vía “degli Augustali”. El resultado de estas intervenciones reafirmó el carácter productivo de la zona, especializada en la producción y, posiblemente venta de aceites perfumados desde la mitad del siglo II a.C. En el extremo de esta calle había una inscripción alusiva a la sede colegial de los *unguentarii* (Della Corte 1965: 181-182), apuntando al posible agrupamiento gremial de estos en la zona, análoga a la célebre vía *Seplasia* de Capua (Brun, Monteix 2009)..

Las excavaciones franco-valencianas en la zona, la desvelaron como un área de máximo interés para el estudio de la época arcaica de Pompeya, que es poco conocida. Recientemente se han registrado avances considerables sobre este período, que indicarían una densa ocupación del terreno, coincidente con los perímetros de los periodos samnita y romano (Geertmann 2001; 2007; Coarelli, Pesando 2011; Exposito *et al.* 2011). En el sur del atrio de la Casa de Ariadna, en las *tabernae* de la Vía “degli Augustali” y en la acera de esa calle, frente a la tienda 30 y a la Casa del “Forno a Riverbero”, se han encontrado claras evidencias de estructuras anteriores al siglo II a.C. Concretamente ha aparecido una fosa de perfil en “V” (Bustamante *et al.* 2014: 117), comparable a la detectada por debajo de la palestra de las Termas de “Stabia” y de la Casa “dei Postumii” (VIII, 4, 4), perteneciente muy posiblemente a la poco conocida fortificación de la *Altstadt* (Dickman, Pyronson 2005). Al sur de esta gran fosa se localizaron restos expoliados de la supuesta muralla y una serie de niveles horizontales superpuestos. Estos niveles podrían corresponder a los estratos interiores del *emplecton* de la muralla, con un relleno macizado interior, forrado a ambos lados por sillares, como se conoce en la cercana *Neapolis* (Vecchio 1985). También se podrían interpretar como un *agger*, como los bien atestiguados en la misma Pompeya (Maiuri 1929; De Caro 1985).

Estratigráficamente, la fosa singular (UE 8035), cuyo relleno presentamos aquí, se encontró por encima de la fase arcaica y su expolio. Pero por debajo de las es-

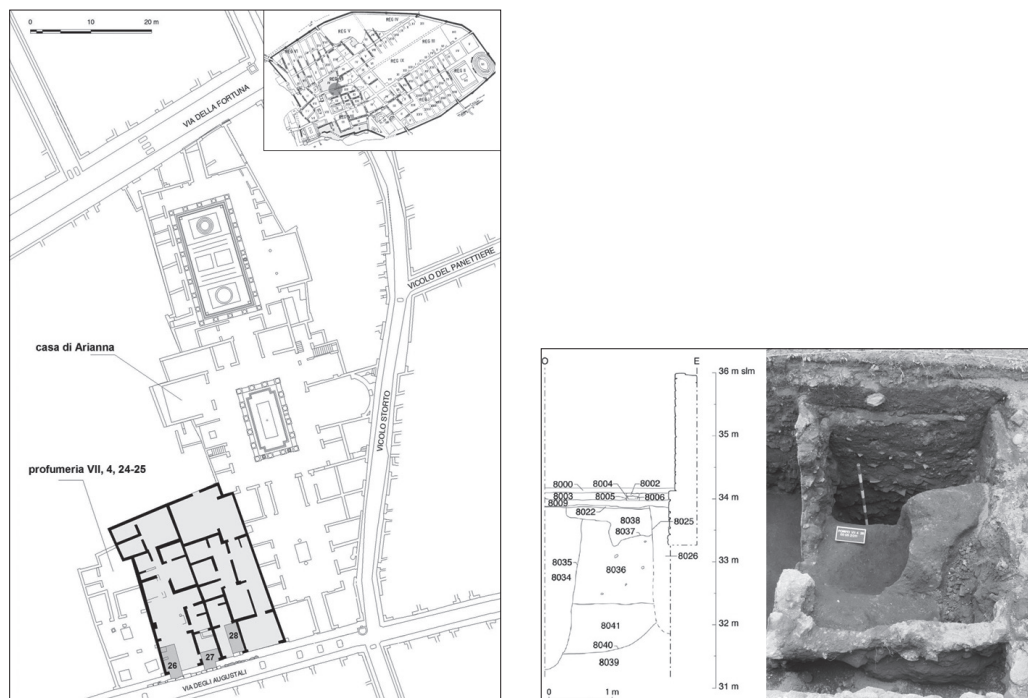


Fig. 1. Plano de situación de la taberna 28 de la via degli Augustali en Pompeya y sección y foto de la excavación de la fosa 8035 y su relleno 8034.

estructuras y niveles de las primeras perfumerías, que fueron amortizadas a fines del siglo II a.C. (Principal, Ribera e.p.).

## 2. La taberna 28, la fosa (UE 8035) y su relleno (UE 8034)

En la *taberna* 28, las labores arqueológicas se centraron en la excavación en extensión de su mitad oriental a partir de un sondeo de 2 m (este-oeste) por 4'84 m (norte-sur). Pese a que la fosa y su relleno están en la *taberna* 28 de la Vía “degli Augustali” (VII, 4, 28-29), esta no existiría durante la formación del depósito (Fig. 1).

Sobre los estratos geológicos, se documentó una serie de hallazgos relacionados con el posible foso de la muralla arcaica y unos potentes rellenos de nivelación que lo amortizaban. Sobre estos niveles, y cortando a varios de ellos, se practicó la fosa en cuestión.

En la zona occidental del centro del sondeo se localizó parte de una amplia fosa oblonga (UE 8035). El resto se encuentra bajo la parte norte del perfil oeste. La parte conservada y excavada ocupaba 85 cm norte-sur y 50 cm este-oeste, con una profundidad de 2'30 m (cota 2'12 -4'40/4'30 m). Estaba rellena de tierra (UE 8034) de textura

arenosa y color negruzco, muy suelta y con mucho material cerámico y aparentemente orgánico<sup>1</sup>. Todo conformaba un mismo paquete al no encontrarse ni estratos intermedios ni ningún indicio que permitiese pensar en algún tipo de secuencia deposicional. El relleno de la fosa se produjo en un mismo momento en que, de manera simultánea, se vertieron todos los restos materiales y residuos orgánicos.

La constante repetición de tipos cerámicos de cocina (tapaderas, sartenes y, sobre todo, la abundancia de cazuelas) y mesa (platos y cuencos de barniz negro de formato medio/grande) itálicos (*cf. infra*), descartan su posible función como basurero. Asimismo, la aparición de ciertos elementos claramente votivos (*cf. infra*), unidos a la peculiaridad de los restos faunísticos recuperados permite apuntar hacia una dinámica deposicional intencional y fruto de una concienzuda selección, que encaja perfectamente en los esquemas de una fosa ritual (Haynes 2013).

### 3. El conjunto cerámico (Fig. 2)

Del relleno de la fosa se han recuperado 4781 fragmentos cerámicos que representan un número mínimo de individuos de 1072, repartidos en diferentes clases cerámicas que comprenden, a grandes rasgos, vajilla fina de mesa, cerámica común y de cocina, cerámica votiva y contenedores anfóricos.

#### 3.1. La vajilla fina de barniz negro

Se han identificado tres tipos principales: barniz negro caleno, Campaniense A napolitana y la producción definida como “Grupo 2 de Valencia”.

El grupo cerámico mayoritario en el relleno de la fosa, en relación con la cerámica fina, es el barniz negro caleno, variante antigua (Pedroni 2001: 162-183; Principal, Ribera 2013: 89-93), con un índice de representatividad del 56%. El repertorio formal es bastante variado, con un claro dominio del grupo de las escudillas/cuencos (71,77% del total de los vasos calenos): la escudilla Lamb. 27B-27c/F 2821-2825 (Fig. 3.8034/13-15 y 18; Fig. 4.8034/17 y 19) es el vaso mayoritario (25,8% del total de los individuos calenos), seguida ya a más distancia de los cuencos Lamb. 9/F 2111, F 2110-2120 (Figs. 3.8034/9, 4.8034/7-8 y 10), Lamb. 25/F 2765-2766 (Fig. 4.8034/35), Lamb. 31a/F 2574 (Fig. 4.8034/5), Lamb. 31b/F 2950 (Figs. 3.8034/39, 4.8034/27) y San. 166 (Figs. 3.8034/28, 4.8034/6 y 36), así como de las escudillas F 2614 (Fig. 4.8034/23), F 2685 (Figs. 3.8034/31, 4.8034/30) y Lamb. 33b/F 2973 (Fig. 4.8034/20-21 y 24-25). Los platos significan el 22,58% de la vajilla de barniz negro de Cales, con la forma Lamb. 36/F 1312 (19,35%) (Fig. 4.8034/1-2) como vaso destacado, aunque también se constata el plato Lamb. 55/F 2233 (Figs. 3.8034/3, 4.8034/4) y la fíala Lamb. 63/F 2170 (Fig. 3.8034/40).

1. Por motivos de tipo técnico, no fue posible tomar muestras durante la excavación para realizar estudios arqueobotánicos.

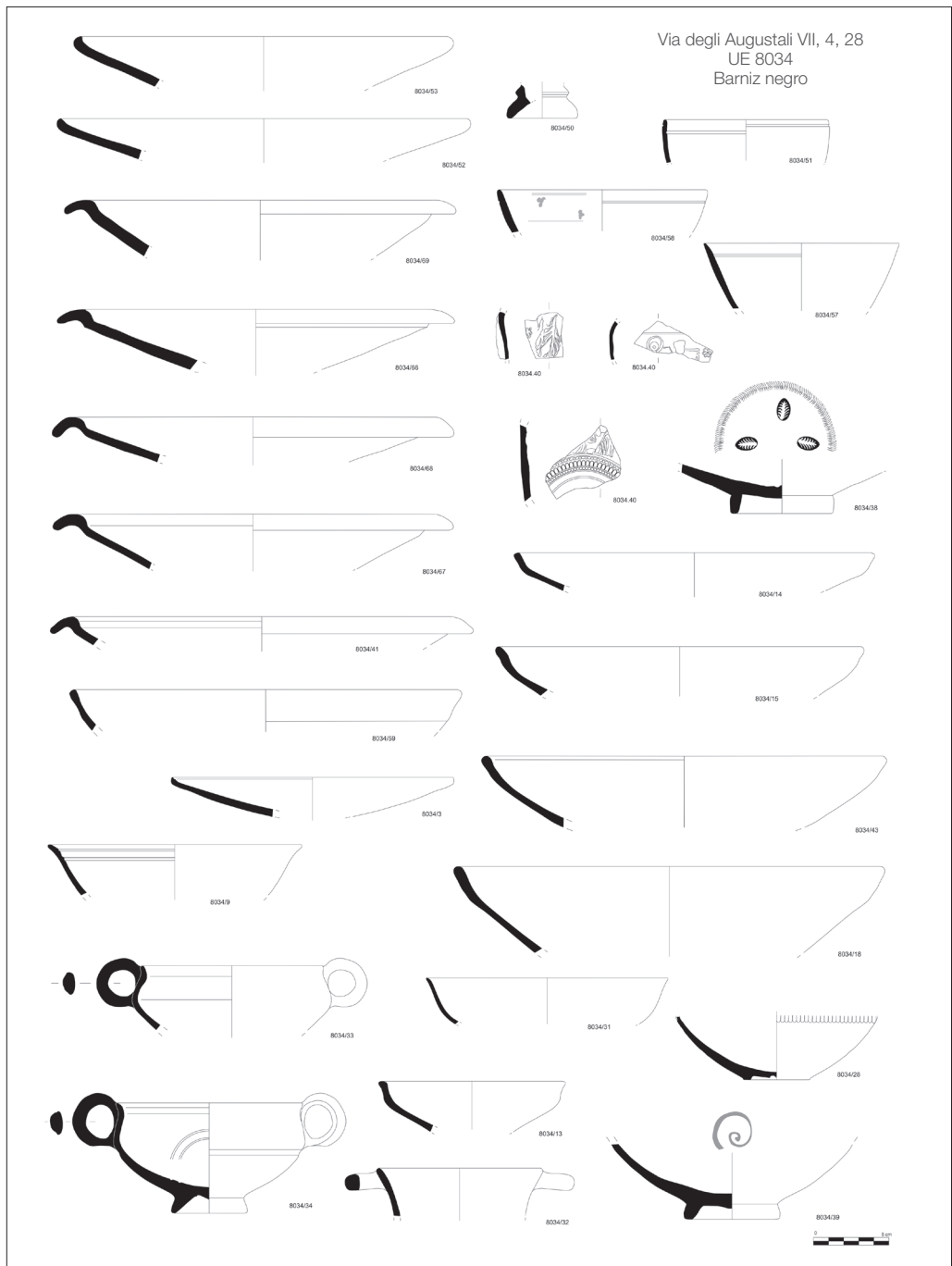
Pompei VII, 4, 28 UE 8034	FR	NMI
<b>Barniz negro Cales</b>	<b>231</b>	<b>124</b>
L9		16
L25		1
L27B		32
L31a/b		8
L33b		15
L36		24
L43		1
L49A		1
L55		4
L63		3
F2110-2120		2
F2614		2
F2685		3
S166		7
P127		3
Gobelete ind.		1
Jarra ind.		1
<b>Barniz negro ind.</b>	<b>7</b>	<b>6</b>
<b>Barniz negro, Valencia Grupo 2</b>	<b>15</b>	<b>11</b>
L27B		6
L33b		1
L36B		4
<b>Barniz negro, Campaniense A</b>	<b>241</b>	<b>80</b>
L27B		16
L31a/b		7
L33b		1
L36		33
L49A		1
L55		15
M68		1
Cuenco ind.		6
<b>Grecia oriental/etrusco-corintio</b>	<b>1</b>	<b>1</b>
Copa ind.		
<b>Bol helenístico decoración relieve</b>	<b>2</b>	<b>1</b>
<b>Paredes finas</b>	<b>35</b>	<b>9</b>
M2		3
Pompei 1		2
Gobelete ind.		4
<b>Cerámica ibérica pintada</b>	<b>1</b>	<b>1</b>
<b>Cerámica pintada</b>	<b>2</b>	<b>1</b>
<b>Cerámica engobada</b>	<b>4</b>	<b>1</b>

Pompei VII, 4, 28 UE 8034	FR	NMI
<b>Cerámica común pasta calcárea</b>	<b>76</b>	<b>9</b>
Tapadera		3
Jarra		6
<b>Cerámica común itálica</b>	<b>3792</b>	<b>792</b>
F2210.1		9
F2210.2/3		73
F2311		104
F2412		26
Com-it5		82
Com-it6d		306
Com-it7a		89
Com-it8		21
Jarra ind.		2
Cuenco ind.		9
Plato ind.		11
Caccabus		8
Tapadera ind.		17
Com-it1a		14
Olla ind.		18
Jarra ind.		2
Situla		1
<b>Tapadera ánfora</b>	<b>6</b>	<b>6</b>
<b>Ánfora ibérica</b>	<b>6</b>	<b>1</b>
<b>Ánfora adriática</b>	<b>12</b>	<b>1</b>
<b>Ánfora greco-itálica</b>	<b>153</b>	<b>4</b>
<b>Ánfora africana</b>	<b>96</b>	<b>4</b>
T-7.4.2.1.		1
MañáC2		3
<b>Ánfora oriental rodia</b>	<b>26</b>	<b>2</b>
<b>Ánfora oriental cnidia</b>	<b>1</b>	<b>1</b>
<b>Cerámica votiva (¿guttus?)</b>	<b>1</b>	<b>1</b>
<b>Plato votivo decoración molde (¿Sicilia?)</b>	<b>1</b>	<b>1</b>
<b>Vaso miniaturizado</b>	<b>6</b>	<b>2</b>
<b>Unguentaria</b>	<b>56</b>	<b>10</b>
Gran formato		1
Fusiforme-globular		8
Globular		1
<b>Lucernas</b>	<b>6</b>	<b>2</b>
Ricci E		1
Bicónica		1
<b>Timiaterio</b>	<b>1</b>	<b>1</b>
<b>Dolium</b>	<b>3</b>	<b>1</b>
<b>TOTAL</b>	<b>4781</b>	<b>1073</b>

Fig. 2. Quadro resumen de producciones y formas cerámicas.

Por lo que a las copas con asas se refiere, su proporción resulta mínima (4,03%), con ejemplos de tres formas: el escifo Lamb. 43/F 4300 (Fig. 3.8034/32), y las copas Lamb. 49A/F 3220 (Fig. 3.8034/33-34) y Pasq. 127/F 3120 (Fig. 4.8034/11-12).

Se documentan decoraciones tanto impresas como pintadas. De las impresas hay un caso de cuatro estampillas en disposición cruciforme, rodeadas por orla de estrías (Fig. 3.8034/38), del tipo bien conocido en la calena antigua (Pedroni 2001: 171). También hay orlas de estrías densas sobre fondos de escudillas F 2685. Las pintadas



son simples trazos de pigmento blanco en el interior de los cuencos Lamb. 31b, como el caso de una espiral (Fig. 3.8034/39), o composiciones más complejas en guirnalda de las Lamb. 31a (Fig. 4.8034/5).

La Campaniense A napolitana, correspondiente a la fase media de la producción, con algún individuo transicional (Principal, Ribera 2013: 113-115), es el segundo tipo mejor representado, con el 36,19% de los vasos de barniz negro del depósito. A diferencia de la cerámica calena, los platos son aquí las formas dominadoras (60% de los individuos de Campaniense A), que se reparten entre los tipos Lamb. 36/F 1312 (Fig. 3.8034/67-69) y Lamb. 55/F 2233 (Figs. 3.8034/52-53, 4.8034/54); de hecho, el plato Lamb. 36 en solitario alcanza el 41% de representatividad. El porcentaje de escudillas/cuencos es mucho más bajo (37,5%), también con la escudilla Lamb. 27B-27c/F 2821-2825 (Figs. 3.8034/59, 4.8034/48 y 60-61) como forma mayoritaria dentro del grupo (15%), acompañada también por los cuencos Lamb. 31a/F 2574 (Fig. 3.8034/58) y Lamb. 31b/F 2950 (Figs. 3.8034/57, 4.8034/55-56), y la escudilla Lamb. 33b/F 2973 (Fig. 4.8034/49). En último lugar, se encuentran de nuevo las copas con asas (Lamb. 49A/F 3220 y M. 68/F 3131 -Fig. 3.8034/50-51), cuya proporción es baja (2,5%). Asimismo, es interesante señalar la presencia de decoración impresa estampillada con orla de estrías: composiciones de cuatro estampillas en forma de hoja de hiedra (Fig. 4.8034/62), que caracterizan la producción napolitana en su fase media, con una datación de segundo tercio/mediados del siglo II a.C. (Sanmartí Grego, Principal 1998: 198-202). También existen ejemplos de rosetas simples impresas sobre fondo interno de cuencos (Fig. 4.8034/60 y 61). Igualmente, hay que mencionar decoraciones pintadas simples, en forma de bandas bajo borde interno (Figs. 3.8034/57, 4.8034/56), con alguna guirnalda (Fig. 3.8034/58), asociadas a las formas Lamb. 31a/b; también algún ejemplar transicional de copa M. 68 presenta decoración pintada de banda bajo borde interno (Fig. 3.8034/51).

Finalmente, en el relleno de la fosa también había una pequeña serie de vasos adscribibles, en principio, al “Grupo 2 de Valencia” (Escrivà *et al.* 1992; Principal, Ribera 2013: 128-130) (4,9%): platos Lamb. 36/F 1314-1315 (Fig. 3.8034/41), y escudillas Lamb. 27B/F 2812-2822 (Fig. 3.8034/43) y Lamb. 33b/F 2970 (Fig. 4.8034/44).

Respecto de la proporcionalidad de los tipos cerámicos, Cales se erige como la producción dominante, con más del 50% de los individuos. Aunque Cales sea un importante centro regional cuyos productos se distribuyen a lo largo de los siglos II-I a.C.<sup>2</sup>, generalmente no son mayoritarios en los contextos pompeyanos<sup>3</sup>. En cambio, la Campaniense A no alcanza el 40% de representatividad. Por otra parte, el hallazgo de una serie de vasos de barniz negro de características técnicas adscribibles al Grupo 2 de Valencia no desentonaría en un contexto pompeyano, pues se ha propuesto un origen campano

2. Estudios todavía en curso sobre una probable producción pompeyana de cerámica de barniz negro “*a pasta chiara*” (Grupo B) que sería morfológicamente similar a los ejemplares calenos, y con una cronología de siglo II a.C. (Cottica *et al.* 2010), podrían ofrecer interesantes puntos de reflexión sobre estos tipos cerámicos.

3. Esta discrepancia respecto de la distribución normal de este grupo cerámico podría ser debida aquí a la significación o carácter ritual del depósito; *cfr.* Principal, Ribera *et al.*



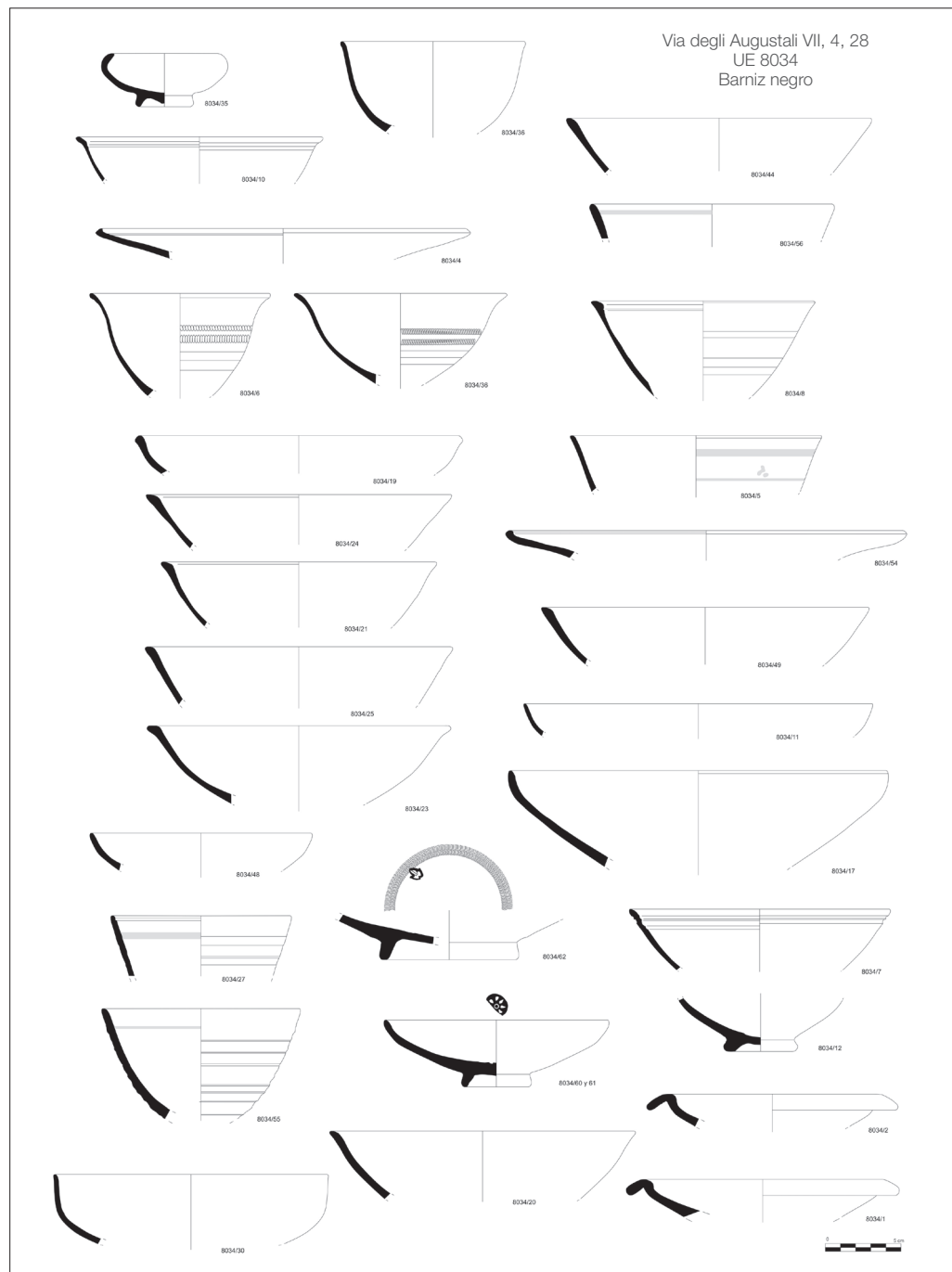


Fig. 4. Barniz negro de la UE 8034. Cerámica calena: 4, 6, 10, 19-21, 24-25, 27, 30, 35-36; Campaniense A: 48, 55, 60-62; Grupo 2 Valencia: 44

(o incluso calabrés) para esta producción (Principal, Ribera 2013: 128). A pesar de que su índice de representatividad resulta casi siempre bastante bajo (en Vía degli Augustali 8034 no significa ni el 5% del total de la vajilla de barniz negro), es un buen referente cronológico para contextos de segundo tercio del siglo II a.C. (Principal, Ribera 2013: 130).

Así pues, en función de las evidencias que proporciona la facies de barniz negro, se podría proponer una cronología de mediados de siglo II a.C. para la formación del depósito. Esta cronología se apoya en la ausencia de ejemplares de la fase media calena y de Campaniense A tardía, en la total coincidencia con los repertorios formales de las fases antigua de Cales<sup>4</sup> y antigua tardía/media de la producción napolitana así como por la presencia de ejemplares del Grupo 2 de Valencia.

Por otra parte, cuando se considera de manera global la agrupación funcional de los vasos en su conjunto, es posible constatar ciertos aspectos interesantes. Emergen claramente tres grupos de vasos: primero los platos, formas planas y abiertas, ligeramente profundas, usadas para consumir o servir alimentos sólidos<sup>5</sup>. En segundo lugar, las escudillas/cuencos, formas profundas y abiertas, usadas para consumir o servir productos semi-sólidos, pero también aptas para el consumo y servicio de porciones de formato pequeño/medio, de sólidos (especialmente alimentos ya procesados). Y, por último, los vasos con asas, formas profundas y abiertas provistas de dos asas laterales, usados para el consumo individual de bebidas.

Sin embargo, las escudillas/cuencos, mayoritariamente de formato medio/grande, son el grupo vascular mejor representado pues significan el 57% del total de los vasos de barniz negro (cerca del 70% corresponden a individuos de Cales). La escudilla Lamb. 27B es la forma dominante, pues significa el 22,62% de los vasos de barniz negro, con una clara mayoría de ejemplares calenos (casi el 65% de las Lamb. 27B). De hecho, las Lamb. 27B de Cales representan más de un cuarto de los vasos adscribibles a esta producción hallados en el depósito, pero también el 14% del total del barniz negro. Los platos, por su parte, alcanzan un índice global del 36,19%, con un claro predominio de los ejemplares de Campaniense A (60% del total del grupo vascular). La forma estrella es aquí el plato Lamb. 36/F 1312-1315, de formato medio, que en conjunto significa el 27,60% del total de vasos de barniz negro. Y finalmente los vasos con asas para beber, que no alcanzan el 4% global de representatividad.

La primera conclusión que se desprende de este análisis estadístico es que las escudillas/cuencos de formato medio/grande fueron el grupo vascular que tuvo el papel preponderante en la acción/actividad que originó el relleno del depósito. Así pues, en términos de dinámicas de consumo, parece lógico pensar en que fueron los alimentos semi-sólidos o sólidos procesados los que se sirvieron y consumieron mayoritariamente;

4. El repertorio de esta fase es bastante diversificado y hasta cierto punto ecléctico, dadas las tradiciones culturales de las que se nutre la producción de Cales, en un momento en que todavía no se ha adoptado el modelo de la cerámica etrusca; *cfr.* Principal 2006: 42-43.

5. En función de la talla y la capacidad del vaso; para los grupos de talla *cfr.* Bats 1988: 203.

las escudillas/cuencos son en gran medida de formato medio/grande (Lamb. 27B), con lo cual cabe pensar en un uso en calidad de “fuentes” o boles de servicio. Por su parte, los platos son de formato medio lo que sugiere también un uso en calidad de “fuentes” para el consumo colectivo, casi monopolizado por la forma Lamb. 36 (con una pequeña contribución complementaria de parte de la Lamb. 55). Las copas con asas para beber parecen haber tenido un papel más bien pobre, con lo cual se podría plantear que el consumo de líquidos se dio en otro tipo de vasos hechos de diferente material, o bien en otras clases cerámicas (*¿Paredes Finas? Cfr. infra*); sin embargo, algunos de los cuencos podrían haber sido usados como vasos para el consumo de líquidos dado que su morfología y formato así lo permitirían<sup>6</sup>. Tal podría ser el caso, por ejemplo, de los cuencos Lamb. 9, San. 166 (similares a la copa parabólica *-mastos-* o al cuenco ápodo de perfil hemisférico respectivamente, del barniz negro ático helenístico, *cfr.* Rotroff 1997: n. 328-330 y n. 357-375), Lamb. 31a/b o Lamb. 33b, a los que no resulta difícil atribuirles un carácter polivalente.

Por otra parte, es digno de mención el equilibrio o complementariedad entre los platos Lamb. 36 y las escudillas Lamb. 27B en el depósito: los porcentajes sumados de ambas formas representan el 50% del total de los vasos de barniz negro, con una sorprendente paridad pues las Lamb. 27B son el 22,26% y las Lamb. 36 el 27,60%. Quizá sea la expresión de algún tipo de servicio formado por un plato (Lamb. 36) y una escudilla (Lamb. 27B), complementado por otros cuencos polivalentes aptos para el consumo tanto de semi-sólidos o sólidos procesados como de bebidas (Lamb. 9, Lamb. 31a/b o Lamb. 33b, por ejemplo). Igualmente, parece reconocerse una cierta selección en el origen/producción de la vajilla en relación con los grupos vasculares: mientras que los platos son mayoritariamente napolitanos, de Campaniense A, las escudillas/cuencos son preferencialmente calenos. Se podría argüir que tal discrepancia sería de orden cronológico, y tendría su origen en una secuencia diferencial de adquisición de los vasos; sin embargo, ambas producciones disponen de los mismos vasos en sus repertorios formales, además de tratarse de artículos completamente coetáneos. Así pues, nos inclinamos más a considerar una razón ligada a las preferencias particulares respecto del origen de los productos.

Otro aspecto importante del conjunto es que los vasos fueron cuidadosamente seleccionados de acuerdo con sus roles específicos (de hecho, parecen responder mayoritariamente a vasos de un solo uso: índice de desgaste muy bajo, trazos y abrasiones prácticamente inexistentes, fracturas limpias y netas), y que después de su utilización fueron arrojados a la fosa con el resto de objetos, artículos y residuos involucrados en la acción. Así pues, se podría plantear, a manera de hipótesis, que la acción en que estos vasos de barniz negro fueron usados consistió principalmente en el consumo de productos semi-sólidos o sólidos procesados, la cual habría conllevado un componente ritual evidente.

6. O, como hipótesis alternativa, el consumo de bebidas podría haber tenido lugar de manera colectiva, comunitaria, en unos pocos vasos, que habrían pasado de comensal en comensal. En consecuencia, no habrían sido necesarios tantos vasos destinados exclusivamente a la bebida.

### 3.2. Otras cerámicas finas

Los cubiletes de paredes finas son el tipo predominante en esta producción. La forma más representada es el cubilete Marab. 2/My. 2 (Fig. 5.8034/176). La forma denominada “Pompei 1” está bien representada en los estratos de la primera mitad del siglo II a.C. en Pompeya y parece ser una forma local de cubilete alto de paredes rectas (Fig. 5.8034/183 y 184). Todos los fragmentos de paredes finas presentan, macroscópicamente, pastas con desgrasantes volcánicos muy similares a las de la cerámica común que indicarían un posible origen local o regional.

Los ungüentarios (10 individuos) son mayoritariamente de cuerpo fusiforme, cuello alto y pie elevado que es el tipo republicano más abundante (Fig. 5.8034/167 y 169-171). Estos ungüentarios, denominados tipo B por Cuadrado (López Mullor *et al.* 2013: 194), presentan un engobe oscuro en el borde y líneas paralelas pintadas en la parte inferior del cuello, aunque no siempre. Existen diversos formatos bien representados en esta fosa. También se documentó un ungüentario de gran formato, del tipo urna o tipo E (Fig. 5.8034/168), que datan del siglo II a.C. (López Mullor *et al.* 2013: 195).

Únicamente aparecieron dos lucernas, ambas de cronología republicana. Una responde a la forma Ricci E (Fig. 5.8034/172) y la otra se engloba en el grupo de las de cuerpo bicónico.

Además del barniz negro, entre la cerámica fina se documentaron otras producciones, algunas de ellas importadas, aunque siempre en cantidades menores. Cabe mencionar asimismo la existencia de diversos fragmentos de pasta y engobe gris, correspondientes a un bol hemisférico hecho a molde y decorado en relieve (Fig. 5.8034/65), de evidente procedencia itálica, con una cronología imprecisa, situada entre los siglos II y segundo tercio del I a.C. (López Mullor *et al.* 2013: 205). También aparece una copa cerámica griega oriental o etrusco-corintia de la que se conserva el borde con barniz anaranjado, que cubre la parte interior y una pasta dura, depurada, anaranjada/beige.

También aparecieron escasos fragmentos informes de cerámica pintada, recubrimiento engobado y cerámica ibérica con bandas de pintura en rojo.

### 3.3. Cerámica votiva

Entre la vajilla fina de mesa localizada en la fosa merece la pena mencionar la presencia de diversos vasos de carácter votivo: un fragmento de *guttus*, y dos copitas miniaturizadas (Fig. 5.8034/198) de pasta calcárea, del tipo cílca (Grasso 2005: 546), probablemente fabricadas en la misma Pompeya (*e.g.* Cottica *et al.* 2010: 168, Fig. 1.11). Asimismo, existen restos de tres fíalas Lamb. 63/F 2170 de barniz negro caleno, que podrían haber tenido un sentido ritual. Junto con estos elementos rituales apareció un fragmento de borde de timiaterio con asa (Fig. 5.8034/173).

Quizá el objeto más remarcable de todo el conjunto deba incluirse en este grupo: se trata de un pequeño plato (Fig. 5.8034/47), cuya tipología recuerda vagamente a los viejos platitos San. 165a, de la serie F 1153, de pasta marrón-roja y engobe rojizo. En el centro del plato se alza, a modo de medallón vertical, una decoración hecha a molde que representa un personaje recostado con el torso desnudo, probablemente la personifi-

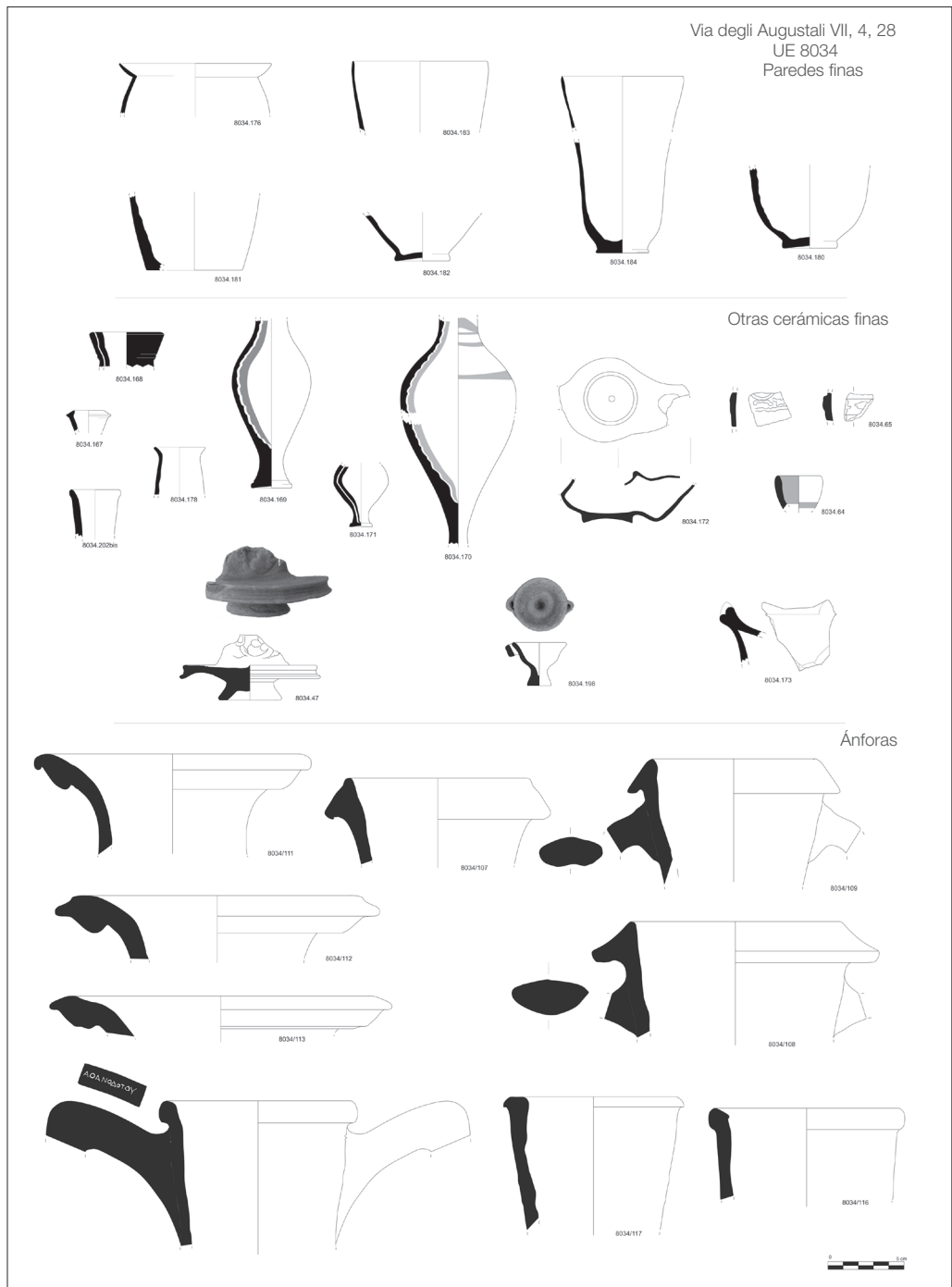


Fig. 5. Otras cerámicas finas, votivas y ánforas de la UE 8034.

cación de un río. De hecho, un vaso idéntico a éste fue hallado en la Casa de Marco Rufo, en las excavaciones de la *insula occidentalis*, siendo considerado de producción siciliana (Grimaldi *et al.* 2010, 6).

### 3.4. Ánforas

Visto el gran número de fragmentos recuperados en este conjunto, más de un millar, la proporción de las ánforas es, cuando menos, numéricamente ridícula. Tan solo se han contabilizado unos 288 fragmentos que corresponderían a un número mínimo de 11 individuos. Pese a su escasez, el grupo es bastante variado e interesante y, al menos, sería muy representativo de este momento. Por una parte, se han localizado recipientes de tres de las más importantes áreas de fabricación: las locales del entorno vesubiano, las del Egeo y las del Norte de África tunecino. Su representación es casi idéntica: cuatro, tres y cuatro ejemplares respectivamente. Los dos primeros grupos son contenedores de vino y el otro de productos piscícolas.

Las fechas de estas ánforas son homogéneas. Las greco-italicas, seguramente de sus variantes finales, serían de primera mitad o mediados del siglo II a.C. La africana T-7.4.2.1. es de inicios o de la primera mitad del s. II a.C. y, como las greco-italicas, presentan una amplia difusión (Ramon 1995: 209-210; 2008). Pero la que ofrece más interés por su precisión cronológica es un cuello con las asas y un sello de Rodas, en el que fácilmente se lee el nombre de ΑΦΑΝΟΔΟΤΟΥ, un epónimo datado entre 170-168 a.C. (Finkielsztein 2000: 192), lo que da una precisa referencia cronológica para la formación de este depósito<sup>7</sup>.

Las ánforas rodias son muy abundantes en Pompeya pero ya no lo son tanto las cnidias, de las que se ha identificado un labio. En todo caso, en este pequeño grupo de ánforas se revela, ya en periodo antiguo, la normal dicotomía entre el vino local y el griego, que seguirá hasta el final de la ciudad (Pascual, Ribera 2008; 2015).

En el inventario general también se han contabilizado seis fragmentos de supuestas ánforas ibéricas, hasta el momento desconocidas en Pompeya, aunque también cabe la posibilidad de que fueran de otro tipo de vasos, ya que los fragmentos de ánforas ibéricas no se diferencian de los trozos sin pintura de otras formas.

### 3.5. Cerámica común

Los utensilios de cocina agrupan un 73% del total cerámico (Malignas 2013: 463). Mayoritariamente abundan las cazuelas, ollas, tapaderas y sartenes. Las cazuelas son la forma predominante (306 individuos). Presentan un labio pendiente con ranura en su parte superior, correspondientes al tipo Com-it 6d y 13 de la cerámica del Languedoc (Fig. 6.8034/70-106). El perfil de ciertos labios es exvasado y sinuoso, cosa que podría corresponder con una variante arcaica (Fig. 6.8034/71, 88, 90, 104). Otros ejemplares, más clásicos, son más redondeados y asemejan a los objetos exportados a la Galia Me-

7. Agradecemos a G. Finkielsztein su siempre valiosa ayuda a la hora de clasificar los sellos de las ánforas rodias.

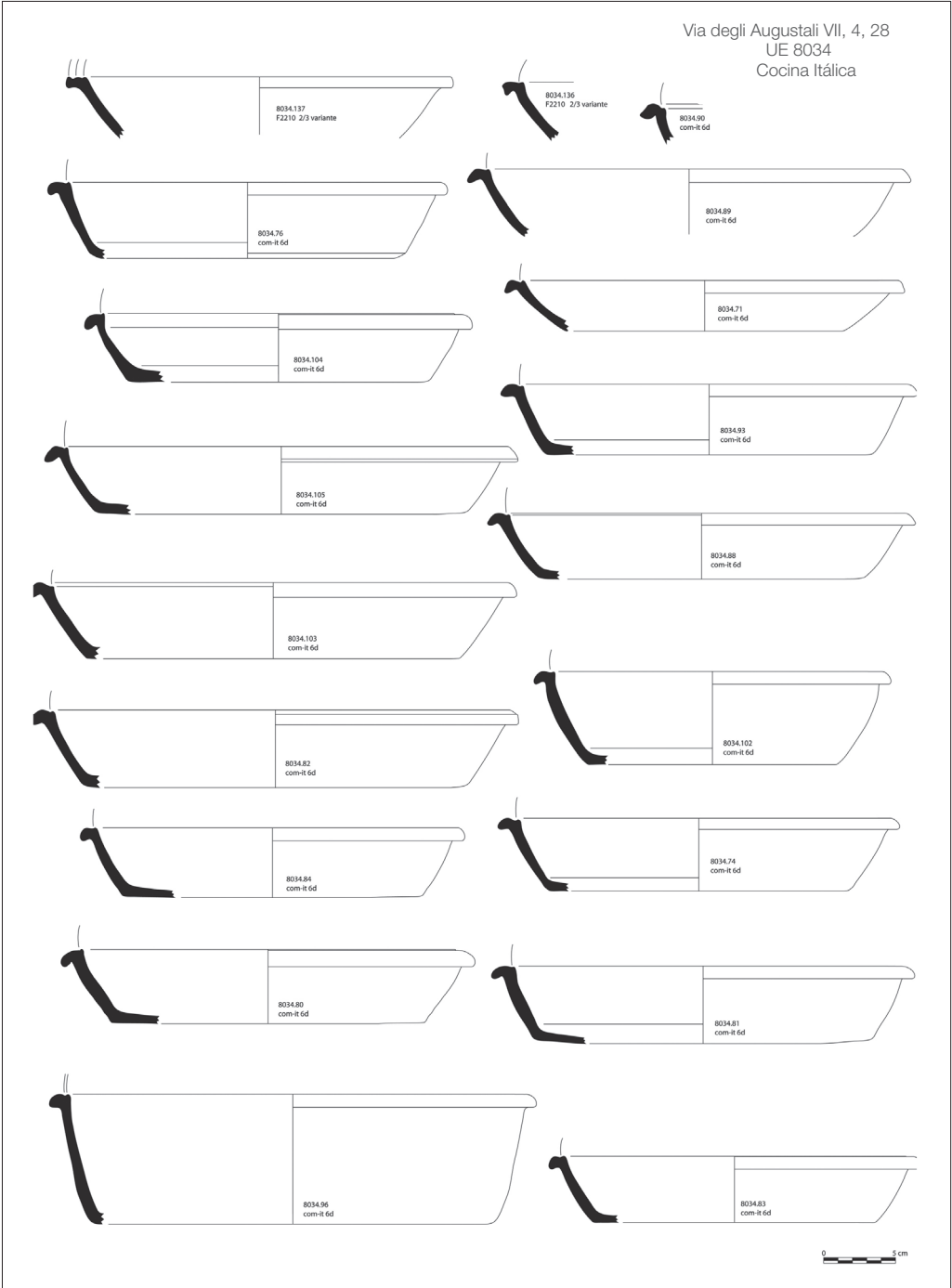


Fig. 6. Cerámica de cocina itálica de la UE 8034.

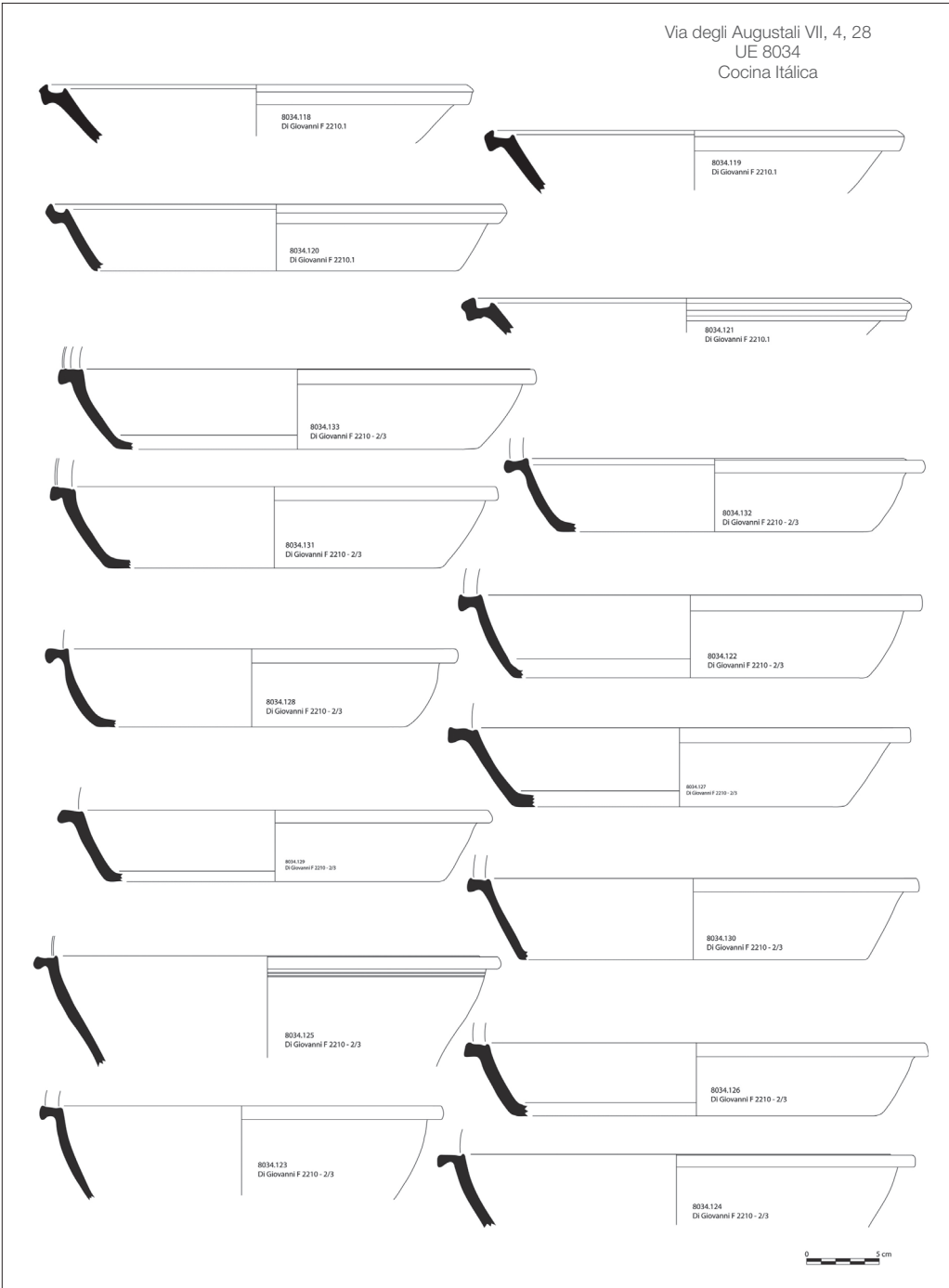


Fig. 7. Cerámica de cocina itálica de la UE 8034.



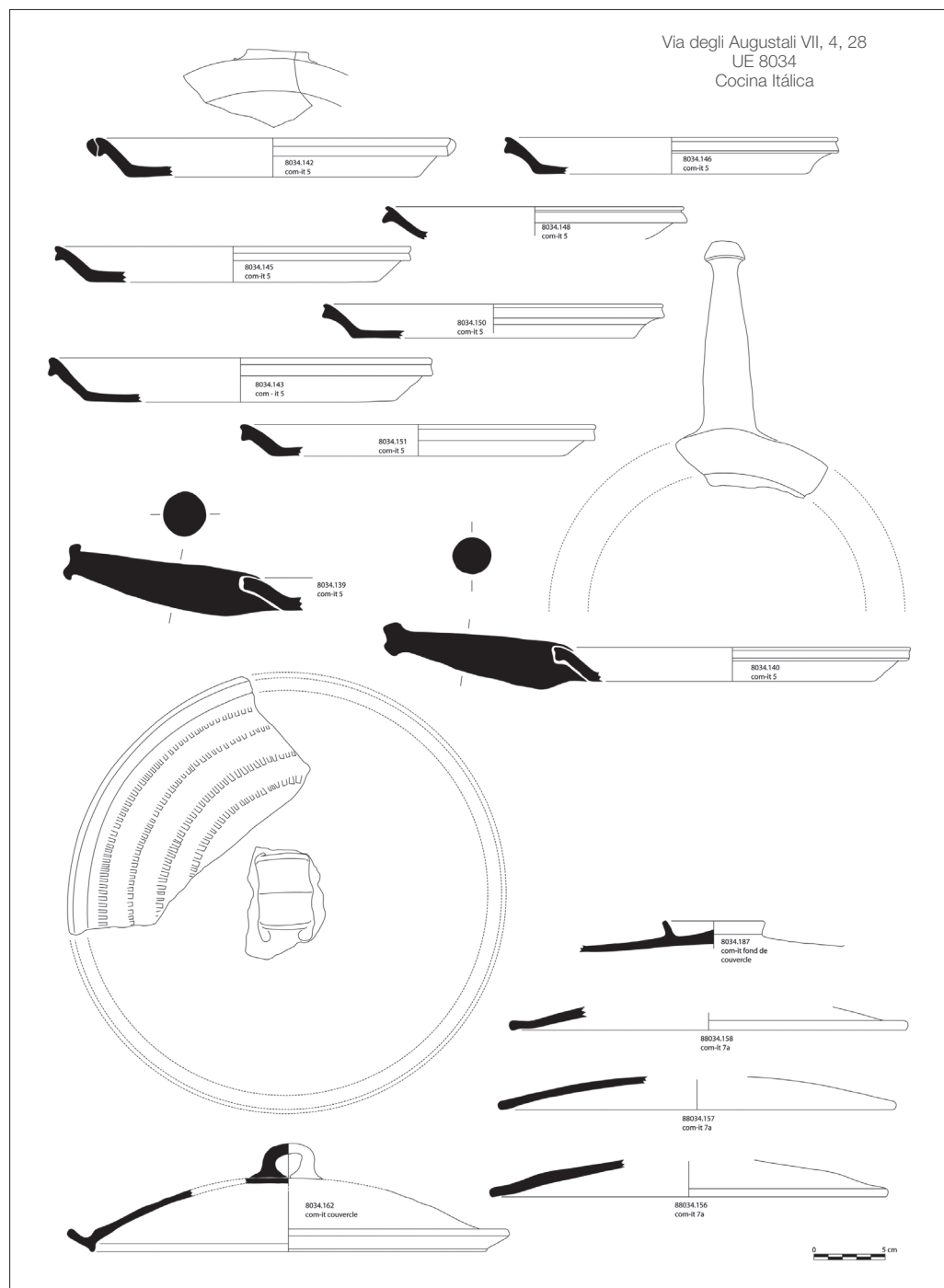


Fig. 8. Cerámica de cocina itálica de la UE 8034.

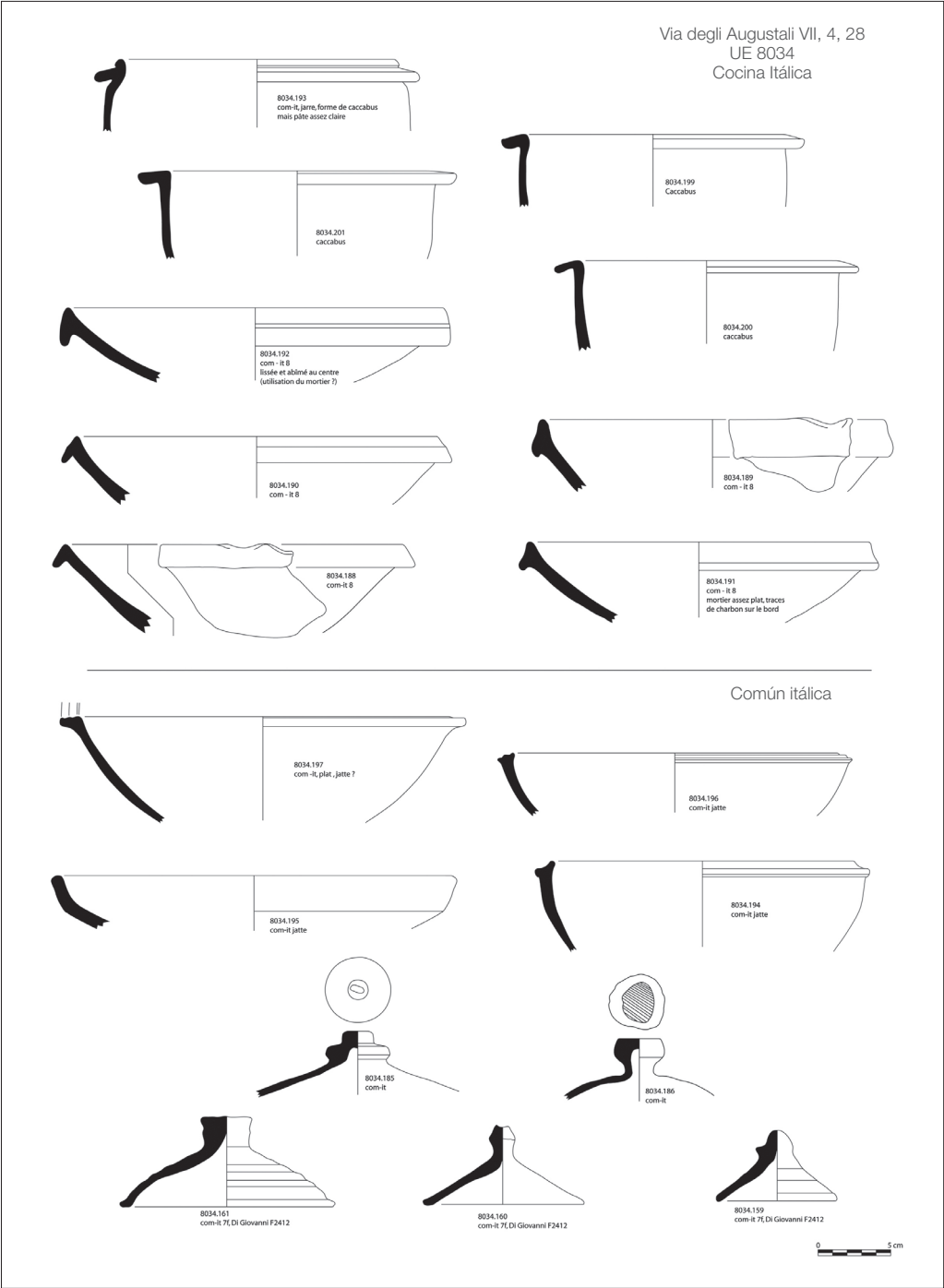


Fig. 9. Cerámica común y de cocina itálica de la UE 8034.

ridional (Fig. 6.8034/72-75, 80, 81, 84), aunque algún recipiente tiene una altura ligeramente mayor (Fig. 6.8034/96). Este tipo de cazuela es el más numeroso ya que casi el 40% de todos los recipientes de cocina son de esta variante. Otras cazuelas presentan un labio en forma de gancho muy pronunciado, reforzado por unos bordes bien marcados, del tipo Com-it 4b (Fig. 7.8034/118-121). En el siglo II a.C. esta morfología de labio resulta bastante antigua (Di Giovanni 1996: 69, Fig. 4.1) y de clara influencia helenística y púnica. Aparecen también cazuelas con ala plana ranurada (Fig. 7.8034/122, 128, 131-132) (Di Giovanni 1996: 69, Fig. 4.2-3). Se han documentado 79 sartenes de paredes bajas, exvasadas y borde bífido de tendencia triangular (Fig. 8.8034/139-155) y se pueden clasificar como la forma Com-it 5. La gran mayoría posee un mango de prensión de sección circular pero algunas de ellas presentan pequeñas asas atrofiadas de forma cuadrada similares a las aparecidas en *Valentia* en contextos fundacionales (Huguet 2016: 373).

Las marmitas son poco numerosas, solamente se documentaron nueve ejemplares de *caccabus* (Fig. 9.8034/193, 199-200). Se trata de recipientes de paredes profundas verticales con una pequeña ala horizontal o ligeramente inclinada en el borde. Un ejemplar, probablemente arcaico, muestra un ala levemente pendiente bajo el labio redondeado que sobresale por encima (Fig. 9.8034/193). Este tipo de recipiente fue mucho más numeroso a partir del siglo I a.C. (Bats 1988: 65).

Los morteros poseen un labio triangular bastante fino y pueden presentar o no pico vertedor (Fig. 9.8034/188-192). Se han documentado 21 individuos. Entre los platos se han documentado también 21 individuos con carena baja, que recuerdan a los cuencos de la forma Lamb. 27B (tres ejemplares) (Fig. 9.8034/195), pero también otros más profundos con labio horizontal y canaletas en el borde (Fig. 9.8034/196 y 197), o con una pequeña ala (Fig. 9.8034/194).

Se documentan diferentes tipos de tapaderas (122 individuos). Algunas presentan un diámetro considerable, paredes bajas y elementos de prensión anular o sin ellos (86 ejemplares, Fig. 8.8034/156-158, 187). Otras, de diámetro más reducido, son tapaderas cónicas de bordes redondeados y pomos macizos (29 ejemplares, Fig. 9.8034/159-161, 185 y 186), que responden a los modelos F2412 de Di Giovanni. Cuatro objetos requieren particular atención ya que presentan un gran diámetro, decoración burilada en el cuerpo, un borde oblicuo elevado y un asa hueca (Fig. 8.8034/162). Podría tratarse de una tapadera para cocinar mediante brasas, a la cual se le atribuye la denominación de *thermospodium* (Malignas 2014: 795-796) o *clibanus* (Di Giovanni 1996; Quercia 2015; Heras 2015: 723). Más allá de la denominación, se trata de una gran tapadera acampañada, bajo la cual se cocinaba pan y otros guisos, cubriéndola con brasas por completo.

Las ollas (149 ejemplares) comprenden las de borde triangular con rebaje interno (11 ejemplares, Fig. 10.8034/206, 207, 209-212) y otras de borde exvasado con labio moldurado o redondeado (118 ejemplares, Fig. 10.8034/213-225). Estos perfiles corresponden a la variante del tipo F 2311 de Di Giovanni, pero ciertos objetos pueden corresponder a la forma Com-it 1a (14 ejemplares, Fig. 10.8034/220). Las 18 ollas con borde horizontal o ligeramente colgante y cuerpo globular (Fig. 10.8034/202-205) presentan un depósito de calcita sobre la pared interna por lo que se pueden identificar como “hervido-

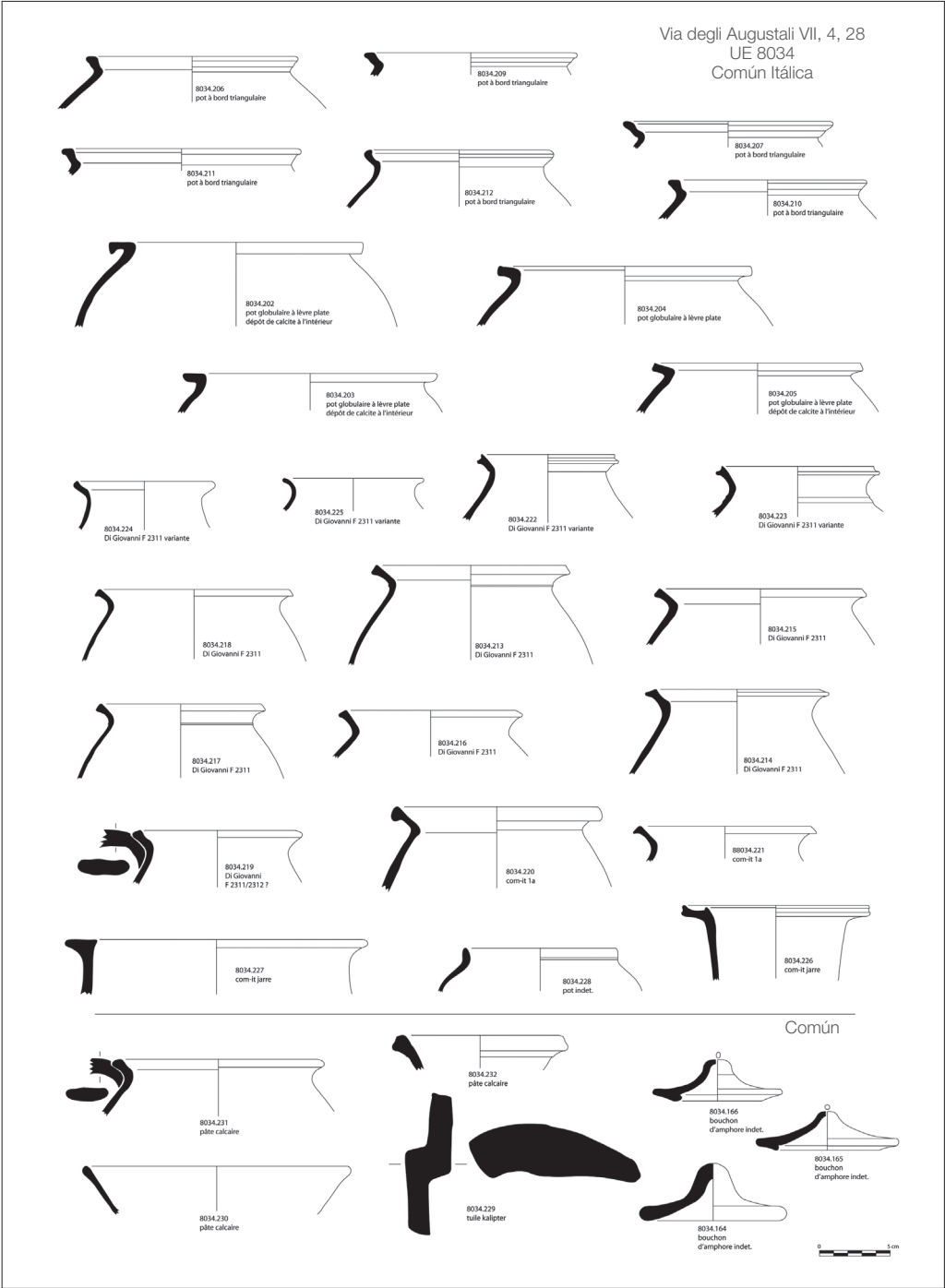


Fig. 10. Cerámica común itálica y varia de la UE 8034.

res". Además existen otros tipos de jarras con borde moldurado (Fig. 10.8034/226 y 227) u horizontal (Fig. 10.8034/228), bastante más escasas.

En cuanto a la funcionalidad de los recipientes de cerámica de cocina sabemos que mayoritariamente se utilizaron cazuelas y ollas para guisar, y las tapaderas que permitían aumentar la temperatura o la rapidez de la cocción. Se utilizaron abundantes sartenes y sólo unas pocas marmitas y jarras/hervidores. Como recipientes auxiliares que no iban al fuego se usaron una veintena de morteros y cuencos. La abundancia de ollas, en paralelo a la escasez de marmitas, indica un momento todavía reciente del siglo II a.C., ya que a partir del siglo I a.C. los recipientes del tipo *caccabus* sustituyeron paulatinamente a las ollas en las cocciones con abundante líquido (Bats 1988: 67). La utilización de los recipientes encontrados en la fosa indica que mayoritariamente se cocinaron una serie de guisos rehogados en las sartenes o cocinados con poco líquido en las cazuelas, junto a otros platos hervidos con mayor cantidad de líquido, en las ollas. Diferenciamos hervir en un recipiente del tipo olla, con más líquido, que comporta una mejor diferenciación entre los elementos líquidos y sólidos, de cocer en cazuelas bajas, con menos líquido y que da como resultado unos platos con salsas más densas y mayor fusión entre los elementos líquidos y sólidos (Huguét 2016: 576). En la fosa 8034 aparecen mayoritariamente recipientes de paredes bajas del tipo cazuela en que se prepararían guisados semi-sólidos, aunque también se herviría y rehogaría como indican ollas y sartenes. Además se ha documentado la cocción mediante brasas con el uso del *clibanus* que probablemente se colocaría sobre una cazuela o pan para que, bajo las ascuas, se cociese.

La inmensa mayoría de estos recipientes cerámicos presentan unas pastas de tonalidades rojizas, marrones o castaño oscuro con abundante desgrasante volcánico, definidas por Peacock (1977: 147) como *fabric 1* y por Di Giovanni (1996: 99) como *argilla 1*, las cuales serían características de la zona vesubiana. Las superficies exteriores y algunos bordes presentan, en ocasiones, trazos de exposición al fuego.

No obstante, existen otras producciones de cerámica común mucho menos abundantes pero igualmente características entre el material de la fosa como son las piezas de cerámica común calcárea. Estas pastas presentan una tonalidad amarillenta o blanquecina, muy depurada, con escaso desgrasante y poco elástica. Se han documentado nueve individuos que responden a formas de jarra (Fig. 10.8034/231 y 232) y fuente (Fig. 10.8034/230).

Por último, se documentaron unos pocos fragmentos de *dolium*, de producción local, y diversos opérculos de ánfora de producción indeterminada (Fig. 10.8034/164-166).

<b>UE 8034</b>	<b>NR</b>	<b>%</b>	<b>NMI</b>
Bovino	18	18,37	3
Ovicaprino	22	22,45	
Oveja	6	6,12	2
Cabra	7	7,14	1
Cerdo	42	42,86	3
Gallo	1	1,02	1
Corneja	1	1,02	1
Lirón gris	1	1,02	1
<b>TOTAL Tx. Determinados</b>	<b>98</b>		<b>12</b>
Meso mamífero axial	13		
<b>TOTAL mamíferos y aves</b>	<b>111</b>		
Malacofauna marina	123		
Malacofauna continental	2		
Equinoideos	10		
Ictiofauna	17		
<b>TOTAL</b>	<b>263</b>		

Fig 11. Tabla de las especies identificadas (NR y NMI).

#### 4. Los restos faunísticos<sup>8</sup>

El material faunístico analizado formaba parte de un conjunto cerrado. Las características tafonómicas de la muestra, en cuanto a selección de especie y unidades anatómicas y marcas presentes en los restos óseos, indican que se trata de restos de alimentación, y no de basura doméstica acumulada en un amplio espacio temporal.

Los restos óseos corresponden a siete especies: cinco mamíferos y dos aves. Hay además restos de malacofauna continental y marina, de ictiofauna y equinoideos. Los restos de mamíferos domésticos y de malacofauna marina son los predominantes, siendo estos últimos los más numerosos (Fig. 11).

Entre las especies domésticas se han identificado restos correspondientes a nueve individuos: tres cerdos, tres ovicaprinus y tres bovinos. Uno de los cerdos fue sacrificado con solo dos semanas de vida y los otros dos a los dos años. En el grupo de los ovicaprinus, hay restos de una cabra inmadura de seis meses, y de dos ovejas con una edad de muerte entre uno y dos años. Entre los bovinos, hay restos de una hembra y de un macho y de un indeterminado, todos ellos animales de edad adulta. Finalmente se incluyeron restos de un lirón gris, un gallo o gallina joven y una corneja. Entre la malacofauna marina encontramos más variedad, con restos de bivalvos (almejas, berberechos, coquinas, ostras y arcas) y de gasterópodos (lapas y *murex*). En la flotación del sedimento

8. Este trabajo se realizó en el marco del proyecto MICINN HAR2009-13791.

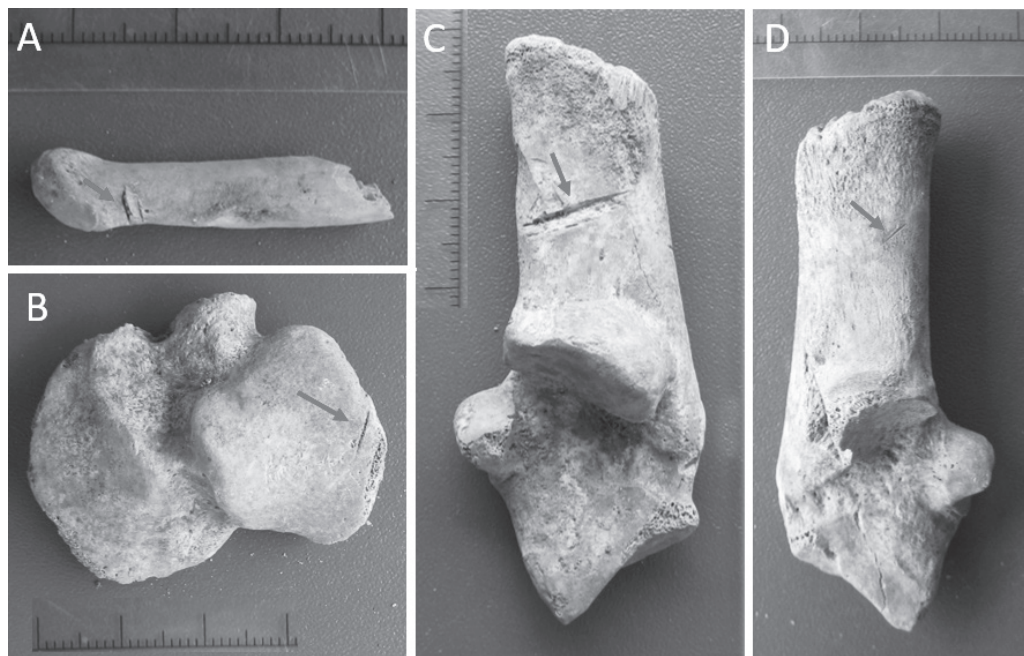


Fig. 12. *Sus domesticus*. Costilla (A), tibia proximal (B), calcáneo (C y D).

se recuperaron vértebras y espinas de peces, así como fragmentos de erizos de mar. La malacofauna terrestre está representada por dos individuos de la familia *Helicidae*.

En cuanto a las unidades anatómicas, se observa una selección distinta en cada especie. Para el bovino se incluyeron restos de escaso valor alimentario: las seis cuernas de los tres individuos, un elemento del antebrazo y elementos de la pata delantera derecha de un individuo, junto a tres falanges de otro individuo.

En el caso del cerdo, todas las unidades del esqueleto están representadas, si bien son el miembro apendicular posterior y las patas las unidades anatómicas que conservan un mayor número de elementos.

En el grupo de los ovicaprinos, se conservan más elementos del miembro anterior derecho que del resto de las unidades.

Destaca en el conjunto la escasa presencia de elementos del esqueleto axial (vértebras y costillas), tan solo 13 fragmentos de mesomamífero (de ovicaprino o cerdo no determinados) y cinco elementos determinados específicamente.

Del resto de especies: las aves y el lirón gris, tan solo hay un elemento de cada uno de los esqueletos, en ambos casos con marcas de procesado y consumo.

Las marcas de carnicería son abundantes (Fig. 12): cortes de desarticulación, fracturas e incisiones de descarnado relacionadas con el cocinado y el consumo. No hay evidencias de combustión de los restos óseos por lo que no se puede hablar del

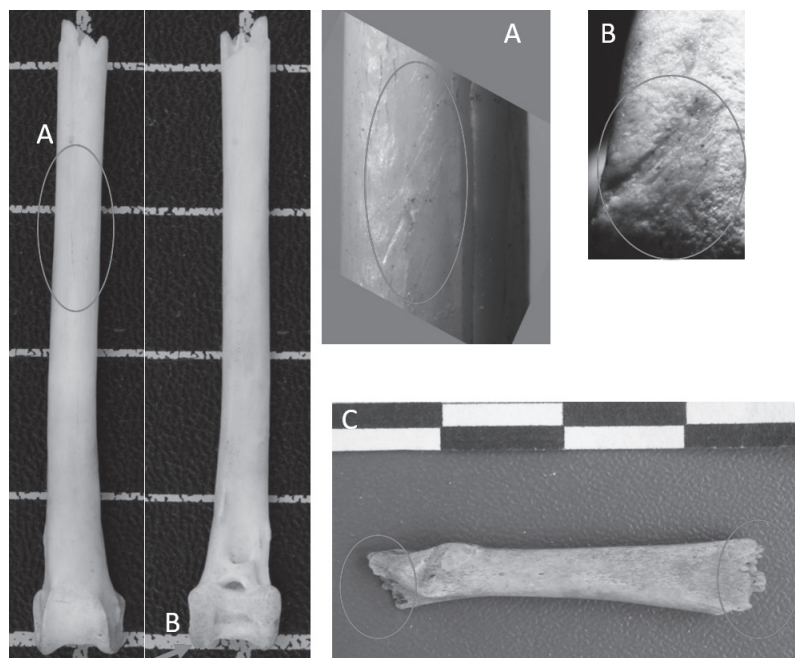


Fig. 13. *Corvus cornix*: Tibio-tarso derecho (A y B). *Gallus gallus domesticus*: coracoides derecho (C).

asado en los restos depositados en la fosa; sin embargo, sí hay huellas sobre la cortical de algunos huesos que nos indican que fueron hervidos. Uno de estos restos, un coracoides de gallo inmaduro, presenta huellas de mordeduras humanas en los extremos articulares (Fig. 13.C).

Las especies de mamíferos domésticos presentes en nuestro depósito son las habituales en los registros de Pompeya (King 1999; Ciaraldi, Richardson 2000; Carranante *et al.* 2006; Moses 2012). También las del ave doméstica: el gallo y la gallina son especies que tanto aparecen en contextos domésticos como en pozos y fosas rituales.

Contamos además con restos de dos especies silvestres, a saber, el lirón gris y la corneja. El lirón gris (*Glis glis*) fue una especie consumida según indican los textos romanos: Varrón (*R.* 3.15.1-2) hace referencia al uso de los *gliraria*, unos recipientes para encerrar y engordar a los animales antes de ser consumidos. Estas jarras se han documentado en varias intervenciones arqueológicas de Pompeya (Ciarallo, De Carolis 1999: 153). Asimismo, restos de esta especie se han identificado en Oplontis (Jashemski 1979: 308), en el foro de Pompeya (Fulford, Wallace-Hadrill 1999: 93) y también en la Casa de Ariadna, restos en los que también se observaron huellas de consumo (Ribera *et al.* 2009: 99; Bustamante *et al.* 2010: 27).

Respecto al resto de corneja (*Corvus cornix*), un tibio tarso derecho presenta



marcas de desarticulación y descarnado, marcas que ponen de manifiesto que se trata de una especie consumida (Fig. 13.A-B). Esta especie aparece representada en los frescos de varias casas de Pompeya (Jashemski, Meyer 2002: 428).

## 5. Discusión

En función de los datos reunidos, y teniendo siempre presente que no disponemos de la totalidad del relleno de la fosa, conviene ahora valorar las particularidades del conjunto de manera combinada, con la debida prudencia con que deben ser expuestas unas consideraciones parciales.

Las evidencias de la excavación permiten considerar el depósito de Vía “degli Augustali” (UE 8034) como un conjunto cerrado, unitario y formado por una deposición en principio simultánea. Es decir, el material arqueológico procedente del relleno de la fosa habría sido inutilizado de manera conjunta, coetáneamente, después de haber sido usado en una misma acción. Resulta evidente que tal acción debe identificarse con un ágape singular, un evento comunitario de carácter especial, y que presenta indicios de un comportamiento ritual.

La comida y la bebida en un banquete no son sólo la expresión material de un consumo comunitario, sino también el vehículo de un lenguaje simbólico específico. Los banquetes son escenarios de representación y gestión de relaciones sociales, así como de acción política, y de definición y mantenimiento de identidades (Appadurai 1981; Dietler 1999; Dietler, Hayden 2001; Grignon 2001: 31; Martens 2015: 167-169). En las celebraciones festivas, el sentido normativo se expresa claramente a través de unos patrones rituales o ceremoniales en que la finalidad conmemorativa, sea esta representativa o diacrítica, queda reflejada en el mismo acto de compartir la comida. Si hay que entender, pues, el concepto de comensalidad como el conjunto de normas y principios que rigen la esfera de las prácticas del consumo alimentario, y el acto en sí como una reunión de individuos destinada de manera colectiva a cumplir con determinados deberes específicos u obligaciones simbólicas relacionadas con la satisfacción de una necesidad biológica individual (Grignon 2001: 21), el análisis de los restos materiales consecuencia directa de tal acto de consumo han de servirnos para profundizar en su sentido, naturaleza y praxis específica (Martens 2015). De hecho, la gran cantidad de recipientes cerámicos para cocinar alimentos y, en menor medida, la vajilla para consumirlos de forma comunitaria se erige como el factor material determinante, lo cual podría llevarnos a incluir nuestra fosa en el grupo de depósitos de celebración analizados por Bonghi Jovino (2005: 33), para Italia.

En primer lugar, la facies cerámica permite proponer una cronología de mediados del siglo II a.C. (ca. 160-140 a.C.) para la realización del banquete y la formación inmediatamente posterior del relleno de la fosa: cerámica de barniz negro, en principio calena antigua de manera mayoritaria, acompañada de Campaniense A media; ánforas

africanas Mañá C2/T-7.4.2.1., ausencia de ánfora itálica Dr1 y, especialmente, un sello de ánfora rodia con epónimo datado entre 170-168 a.C. Por la distribución funcional de los vasos, el conjunto parece ser el resultado de una cuidada selección: la cerámica común de cocina itálica resulta la clase preponderante, pues representa el 73% del total de los individuos cerámicos del conjunto. Se trata fundamentalmente de cazuelas, y en menor medida de ollas y sartenes. Entre la vajilla fina de mesa dominan los grupos vasculares destinados al servicio de alimentos (fuentes y cuencos abiertos y profundos), mientras que aquellos más relacionados con el consumo individual resultan minoritarios. En cambio, la presencia de ánforas es muy reducida<sup>9</sup>.

Si se considera en su conjunto la batería de cocina y la vajilla de mesa, parece evidenciarse una preferencia por la elaboración y el consumo de alimentos semi-sólidos, seguramente guisos u otros sólidos procesados con salsas. Por lo que a la dinámica de consumo se refiere, la ausencia, en términos generales, de vasos que pudiesen relacionarse con un evidente consumo individual lleva a plantear como hipótesis inicial un consumo directo y colectivo a partir de los vasos de servicio<sup>10</sup>. Un argumento similar podría plantearse para el consumo de bebidas y las copas con asas (*cf. supra*). Asimismo, es interesante mencionar la presencia de diversos vasos votivos como fíalas, vasitos miniaturizados, restos de un timiaterio y, en especial, una pequeña paterita con decoración a molde, de hipotético origen siciliano.

En cuanto a los restos faunísticos, hallamos ejemplos significativos tanto terrestres como marinos, con muestras evidentes de haber sido procesados y consumidos. Es interesante observar que de las tres especies de mamíferos más comunes en contextos alimentarios, a saber, cerdos, ovicaprinos y bovinos, se han detectado tres individuos atribuibles a cada una de ellas<sup>11</sup>. Tanto los cerdos como los ovicaprinos presentan un patrón de sacrificio asociable al consumo cárnico, con una *a priori* selección de piezas: mientras que de los primeros dominan los restos de la parte posterior, de los segundos prima la anterior; de hecho, en estas dos especies podría haber recaído el peso fundamental de la carne consumida durante el banquete. En cambio, los bóvidos son individuos ya adultos cuyos restos tienen escaso valor alimenticio; su aparición en el depósito quizá tenga que ponerse en relación con el valor simbólico o la significación ideológica de la cornamenta. El resto de especies terrestres (las aves y el lirón) pueden responder a un

9. Dadas las particularidades del relleno de la fosa y de los materiales en ella aparecidos, resulta lógico pensar que un banquete de tales características habría contado con algún tipo de bebida especial, seguramente vino, en este caso local (contenido en las ánforas greco-ítálicas), pero también de Rodas y Cnidos.

10. A pesar de que las evidencias aquí estudiadas son parciales al no disponer de la totalidad del relleno, también podría pensarse que la poca incidencia de los vasos relacionados con el consumo individual se debería al hecho que cada comensal llevase su propio vaso, o que se usase un tipo de vajilla específico (de metal, por ejemplo), y que posteriormente no fuese depositado en la fosa.

11. Curiosamente, estos animales conforman la tríada por excelencia para los sacrificios, el *suovetaurilium*, cuya presencia en los rituales de las *lustrationes* son fundamentales, y bien documentadas por las fuentes clásicas (Scholz 1973).

consumo particularizado, de platos especiales o complementarios<sup>12</sup>. Por otra parte, la fauna marina también tuvo un papel destacado en el ágape, con una importante y variada presencia de malacofauna, ictiofauna y equinoideos. Así pues, la dinámica de consumo animal nos muestra claramente una combinación variada y seleccionada de elementos terrestres y marinos, consumidos seguramente en diferentes fases, y que permitirían pensar en una celebración de cierta consideración.

Siguiendo con el procesado y la preparación de los alimentos, existen claras evidencias de que la carne fue hervida tal como muestran, por un lado, los huesos y, por otro, la gran cantidad de ollas y cazuelas halladas en el relleno. Si bien sabemos que uno de los métodos de cocción utilizado fue el hervido, también pudieron freír, cocer, asar en las brasas y, sobre todo, combinar estas técnicas ya que sabemos que los romanos cocían más de una vez (Dosi, Schnell 1984: 26-28). El número de recipientes culinarios es elevadísimo, aunque también es posible que se utilizaran diferentes recipientes en la confección de un mismo plato. No obstante, el gran volumen de ítems usados indicaría una proporcional cantidad de cocineros que prepararan la abundante comida y, por ende, una gran cantidad de comensales. Se debe matizar que aunque no se encontraron estructuras fijas o de combustión en los alrededores, el lugar donde se utilizaron los recipientes, donde se cocinaron los alimentos y donde el fuego transformó parte de las ofrendas en alimentos no debió estar lejos de allí (*cfr.* D'Ambrosio, De Caro 1989).

Por otra parte, resulta interesante a mencionar la ausencia de elementos cortantes, cuchillos y utensilios para seccionar y despedazar a los animales. Una posible explicación sería que el hierro era considerado impuro y existía una prohibición de su uso en la inmolación de las víctimas en los sacrificios (ThesCRA II: 86). Igualmente, no aparecen todas las partes anatómicas o gran parte de la fauna. Una fracción era ofrecida a los dioses y el resto podía ser consumido por los sacerdotes, fieles, autoridades y personas allegadas (Bayet 1957: 130), pero el pueblo en general no tenía acceso a estas ceremonias (ThesCRA II: 285). Probablemente en el caso que nos ocupa las piezas pequeñas y quizás medianas se podrían haber cortado y preparado *in situ* en el momento. Pero los grandes animales como las vacas/bueyes tienen un proceso de preparación muy largo y habría sido bastante incomodo hacerlo allí, puesto que la zona no estaba todavía edificada y las antiguas murallas del *Atstadt* no existirían ya, dado que esta fosa se practicó sobre los estratos de abandono y expolio de la muralla.

Es indiscutible que el significado de este depósito ha de interpretarse en función de los elementos que rellenaban la fosa, y que a todas luces apuntan hacia los restos de un acto de comensalidad ritualizado: de la calculada preeminencia en la selección de

12. De especial interés resulta el ejemplo del *bothros* de *Acelum* (Asolo, Véneto, Italia) (Murgia 2012), con un patrón de *suovetaurilium* muy similar al de la fosa de Via degli Augustali: cerdos y ovicaprinos infantiles, y bóvidos adultos; además, también presenta fauna sacrificada complementaria, a la cual se le otorga una significación ctónica (perro, gallo), así como otros elementos propios de ámbito local. Dicho depósito se relaciona con una ceremonia de fundación/consagración de un espacio colectivo de especial relevancia para la comunidad, datada a inicios del siglo I a.C.

los individuos de cerámica de cocina y de vajilla de mesa sería posible inferir una organización bien pautada y estructurada del banquete, con unos alimentos procesados y cocinados de una determinada manera, y que seguramente habrían seguido una secuencia de servicio específica. Del mismo modo cabría interpretar los restos faunísticos que muestran indicios de seguir ciertos formalismos, con patrones de sacrificio bien pautados según las especies y con una clara selección de las piezas de cada animal. Asimismo, la presencia en la fosa de las típicas cílicas miniaturizadas usadas en las libaciones, de vajilla fina que revestiría un claro significado votivo, de ungüentarios y de un timiaterio permiten conectar el conjunto con algún tipo de ritual religioso; quizá también a estos artefactos rituales habría que asociar, con un sentido parejo, las cornamentas de bóvido como elemento singular dentro de la dinámica del consumo cárnico<sup>13</sup>. Por norma general, en el mundo romano, en los rellenos de estas fosas suelen depositarse ofrendas, bien de artefactos, de animales completos o de alguna de sus partes anatómicas a modo de *pars pro toto* y en algunos casos la conjunción de ofrendas de artefactos junto con restos de comensalidad, a saber, la vajilla y los restos de la comida (Iborra 2017: 31).

En la ciudad de Pompeya, se han documentado fosas/depósitos rituales que incluyen restos de artefactos, vegetales y animales, tanto en espacios sacros (e.g. Templo de Isis, Templo de Venus Física), como en espacios domésticos (e.g. Casa de las Vestales, Casa de la boda de Hércules y Casa del Amaranto), y que acostumbran a responder a prácticas conmemorativas relacionadas con nuevas construcciones o refacciones edilicias (Ciaraldi, Richardson 2000: 79-81; Curti 2008: 53). En los espacios domésticos, las fosas contenían restos de cerdos neonatos y de ovicaprinos infantiles y juveniles, asociados con semillas y objetos como vasos cerámicos miniaturizados, monedas de bronce o incluso una pesa de telar (Fulford, Wallace-Hadrill 1999: 116-118; Ciaraldi, Richardson 2000: 79-80). Sin embargo, en dichos contextos, la presencia de bóvidos es nula, con lo cual resulta lógico pensar que esta especie no formaría parte de las ceremonias y los sacrificios privados (Van Andringa 2011: 86) y que, en consecuencia, el relleno de nuestra fosa podría vincularse plenamente a una iniciativa pública.

## 6. Conclusiones

Así pues, nuestra hipótesis de trabajo es que el relleno de la fosa habría sido el acto terminal de algún tipo de ritual comunitario en que habrían participado una canti-

13. Lamentablemente, al no disponer de registro arqueobotánico no podemos determinar qué papel tuvieron los alimentos de origen vegetal, ni si siguieron algún tipo de patrón cualitativo. Las evidencias documentadas en Pompeya tanto en contextos urbanos domésticos en calidad de residuos (Murphy *et al.* 2013; Murphy 2017) como en contextos rituales (Ciaraldi, Richardson 2001: 80; Van Andringa 2011: 80-86) apuntan claramente a un registro variado del componente vegetal. Así pues, somos plenamente conscientes que nuestra fosa podría haber sido rica también en elementos de este tipo, sobre todo si tenemos presente que, además, son restos de un auténtico banquete y no solo de sacrificios u ofrendas votivas.

dad no desdeñable de personas, bastante excepcional en el contexto de Pompeya. Muy probablemente la culminación de una celebración con un banquete colectivo, un ejemplo de comensalidad ritualizada, que se habría desarrollado en un espacio cercano a la muralla ya amortizada de la *Altstadt*. En este sentido, podríamos interpretar el banquete cuyos restos hallamos representados en la fosa, como un ejemplo de comensalidad excepcional (Grignon 2001: 27-28; Donahue 2003: 427-432; Ascough 2008: 38-41) o incluso transgresiva (Grignon 2001: 30-31; Ascough 2008: 42-43). La primera se identifica con eventos y celebraciones generalmente vinculadas al calendario anual/ciclo de vida, o a hitos específicos en la vida profesional, fundamentalmente eventos especiales de un día o ceremonias públicas; en cambio, la segunda tendría como finalidad poner en relación grupos de diferente estatus social y económico, como podrían ser los banquetes honorarios.

Una posible propuesta podría ser identificar el contexto ritual en que se enmarcaría el banquete con una *lustratio*, en cuyo desarrollo podría bien acomodarse (Siebert 2015: 390; Flower 2017: 317). Las ceremonias lustrales, mayormente dedicadas a Marte y Apolo (ThesCRA II: 87), tenían la capacidad de purificar lugares, personas o cosas además de tener un carácter protector y propiciatorio. De hecho, la fosa de Via degli Augustali 28 ofrece interesantes paralelismos con hallazgos como los de *Valentia*: por un lado, con el pozo fundacional de la Almoína o con el depósito votivo de Roc Chabas, ambos casos con restos evidentes de banquete público ritual, vinculados a espacios sacros o de singular importancia social y política, y que se sitúan cronológicamente durante el momento fundacional de la colonia (Ribera 2010: 273-275; Huguet, Ribera 2015: 223-225 y 227; Ribera 2017: 50-52 y 59); y, por otro, con el gran depósito documentado en el contexto del Asclepeion, que se ha puesto en relación con un acto propiciatorio iniciático del tipo *lustratio urbis* (cfr. Bayet 1957: 132-133), que habría tenido lugar con motivo de la refundación de la ciudad en época de Augusto (Ribera 2010: 282-288; Huguet, Ribera 2015: 232-234; Ribera 2017: 52-59). Todos estos casos muestran de manera clara rituales expiatorios y propiciatorios operando en momentos de transformación de los espacios, de inicio de una actividad edilicia importante, con un componente de comensalidad determinante, y cuya expresión terminal serían los rellenos de los pozos y depósitos. La dimensión comensal de tales actos, su sentido social, e incluso político, como evento cohesionador e identitario de una comunidad resulta incuestionable.

Desgraciadamente, desconocemos quién promovió el banquete o a quién fue dedicado, si tuvo o no un carácter público (aunque todo parece indicar que así fue) o el espacio funcional y el contexto concreto en que se desarrolló. Si atendemos a la evolución topográfica del área del hallazgo, las fechas de formación de este depósito coincidirían plenamente con el momento inicial de la primera fase constructiva en la vecina Casa de Ariadna y, probablemente, con la construcción de las primeras instalaciones para elaborar perfumes. Este encaje cronológico haría pensar en una especie de rito de purificación/inicio previo a la urbanización de toda la zona.

## Bibliografía

- ALBIACH, R., BALLESTER, C., ESCRIVÀ, I., FERNÁNDEZ, A., HUGUET, E., OLCINA, M., PADÍN, J., PASCUAL, G., PEDRONI, L., RIBERA, A. 2008, Estudios estratigráficos y geofísicos entre la Casa de Ariadna y el Vicolo Storto (VII,4), in Guzzo, P.G., Guidobaldi M.P. (eds.), *Nuove ricerche archeologiche nell'area vesuviana (scavi 2003-2006)*, *Atti del Convegno Internazionale*, Roma, Soprintendenza Archeologica di Pompei, Studi della Soprintendenza archeologica di Pompei; 25; 249-264.
- ASCOUGH, R.S. 2008, Forms of Commensality in Greco-Roman Associations, *Classical World* 102, 33-46.
- BATS, M. 1988, *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50 av. JC.)*. *Modèles culturels et catégories céramiques*, París, CNRS, *Revue archéologique de Narbonnaise* supp.; 18.
- BAYET, J. 1957, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, París, Payot.
- BONGHI JOVINO, M. 2005, Mini mulvanice- Mini-turuce. Depositi votivi e sacralità. Dall'analisi del rituale alla lettura interpretativa delle forme di religiosità, in Comella, A., Mele, S. (coords.), *Depositi votivi e culturali dell'Italia Antica dall'età arcaica a quella tardo-repubblicana*, Lecce, Edipuglia, *Bibliotheca Archeologica*; 16, 31-46.
- BORGARD, Ph., BRUN, J.-P., LEGUILLOUX, M., MONTEIX, N., CULLIN-MINGAUD, M., TUFFREAU LIBRE, M. 2005, *Recherches sur les productions artisanales à Pompéi et à Herculaneum*, in Guzzo, P.G., Guidobaldi M.P. (eds.), *Nuove ricerche archeologiche a Pompei ed Ercolano*, Nápoles, Soprintendenza Archeologica di Pompei, Studi della Soprintendenza archeologica di Pompei; 10, 295-317.
- BRUN, J.-P. 2007, Les artisans à Pompéi, in Petit, J.-P., Santoro, S. (eds.), *Vivre en Europe romaine. De Pompéi à Bliesbruck Reinheim*, París, Errance, 147-154.
- BRUN, J.-P., MONTEIX, N. 2009, Les parfumeries en Campanie antique, in Brun, J.-P. (ed.), *L'Artisanat antique en Italie méridionale et en Gaule. Mélanges offerts à Maria-Francesca Buonaiuto*, Nápoles, Centre Jean Bérard, CCJB; 32, 115-133.
- BUSTAMANTE, M., ESCRIVÀ, I., FERNÁNDEZ, A., HUGUET, E., IBORRA, P., QUIXAL, D., RIBERA, A., VIOQUE, J. 2010, Pompeya. Alrededor de la vía "degli Augustali": el macellum (VII, 9, 25) y la casa del "Forno a riverbero" (VII, 4, 29). Campaña de 2009, *The Journal of Fasti Online*, 1-32. <<http://www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2010-210.pdf>>
- BUSTAMANTE, M., ESCRIVÀ, I., HUGUET, E., RIBERA, A., ALBIR, C. 2014, La topografía urbana anterior a la Casa de Ariadna (VII, 4, 51-31) y su entorno, *Vesuviana. An international journal of archaeological and historical studies on Pompeii and Herculaneum* 6, 111-144.
- CIARALDI, M., RICHARDSON, J. 2000, Food, Ritual and Rubbish in the Making of Pompeii, in Fincham, G., Harrison, G., Rodgers Holland, R., Revell, L. (eds.) *TRAC 99: Proceedings of the Ninth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference (Durham 1999)*, Oxford, Oxbow Books, 74-82.
- CIARALLO, A., DE CAROLIS, E. (eds.) 1999, *Homo Faber. Natura, scienza e tecnica nell'antica Pompei*, Milán, Electa.

- COARELLI, F., PESANDO F. 2011, The urban development of NW Pompeii: the Archaic period to the 3rd c. B.C., in Ellis, S.J.R. (ed.), *The making of Pompeii. Studies in the History and urban development of an ancient town*, Portsmouth, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series; 85; 37-58.
- COTTICA, D., TONIOLO, L., DASZKIEWICZ, M., SCHNEIDER, G. 2010, Produzioni ceramiche pompeiane e vesuviane dai saggi 1980-81 presso il foro di Pompei: le forme, in *Rei Cretariae Romanae Fautorum. Acta* 41, Bonn, RCRF, 165-172.
- CURTI, E. 2008, Il tempio di Venere Fisica e il foro di Pompei, in Guzzo, P.G., Guidobaldi M.P. (eds.), *Nuove ricerche archeologiche nell'area vesuviana (scavi 2003-2006), Atti del Convegno Internazionale*, Roma, Soprintendenza Archeologica di Pompei, Studi della Soprintendenza archeologica di Pompei; 25, 47-60.
- D'AMBROSIO, A. & DE CARO, S. 1989, Un contributo all'architettura e all'urbanistica di Pompei in età ellenistica: i saggi nella casa VII, 4, 62, *Annali Archeologia Istituto Orientale Napoli* 11, 173-215.
- DE CARO, S. 1985, Nuove indagini sulle fortificazioni di Pompei, *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli* VII, 75-113.
- DELLA CORTE, M. 1965, *Case ed abitanti di Pompei*, Nápoles, Faustino Fiorentino.
- DICKMANN, J.A., PIRSON, F. 2005, Il progetto "Casa dei Postumii": un complesso architettonico a Pompei come esemplificazione della storia dell'insediamento, del suo sviluppo e delle sue concezioni urbanistiche, in Guzzo, P.G., Guidobaldi, M.P. (eds.), *Nuove ricerche archeologiche a Pompei ed Ercolano*, Nápoles, Soprintendenza archeologica di Pompei, Studi della Soprintendenza archeologica di Pompei; 10, 156-169.
- DI GIOVANNI, V. 1996, Produzione e consumo di ceramica da cucina nella Campania romana (II a.C.-II d.C.), in Bats, M. (ed.), *Les céramiques communes de Campanie et Narbonnaise. La vaisselle de cuisine et de table*, Nápoles, Centre Jean Bérard, CCJB; 14, 65-103.
- DONAHUE, J.F. 2003, Towards a Typology of Roman Public Feasting, *The American Journal of Philology* 124-3, 423-441.
- DOSI, A., SCHNELL, F. 1986, *Vita e costumi dei romani antichi 3. I romani in cucina*, Roma, Quasar.
- ESCRIVÀ, V., MARÍN, C., RIBERA, A. 1992, Unas producciones minoritarias de barniz negro en Valentia durante els s. II a.C., in *Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Ballester*, València, Universitat de València, Trabajos Varios; 44, 443-468.
- EXPOSITO, D., KASTENMEIER, P., IMPERATORE, C. 2011, Excavations in the Caserna dei Gladiatori: a contribution to our understanding of Archaic Pompeii, in Ellis, S.J.R. (ed.), *The making of Pompeii. Studies in the History and urban development of an ancient town*, Portsmouth, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series; 85, 112-137.
- FINKIELSZTEJN, G. 2001, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ. Premiers bilan*, Oxford, Archaeopress, BAR; S990.
- FLOWER, H.I. 2017, *The Dancing Lares & the Serpent in the Garden. Religion at the Roman Street Corner*, Princeton, Princeton University Press.



FULFORD, M., WALLACE-HADRILL, A., Towards a history of pre-Roman Pompeii: excavations beneath the House of Amarantus (I.9.11-12), 1995-8, *Papers of the British School at Rome* LXVII, 37-144.

GEERTMANN, H. 2001, Lo studio della città antica. Vecchi e nuovi approcci, in Guzzo, P.G. (ed.), *Pompei. Scienze e società*, Milán, Electa, 131-135.

GEERTMANN, H. 2007, The urban development of the pre-Roman city, in Dobbins, J.J., Foss, P.W. (eds.), *The World of Pompeii*, Londres, Routledge, 82-97.

GRASSO, L. 2005, La ceramica miniaturistica votiva di Pompei, in Comella, A., Mele, S. (eds.), *Depositi votivi e culti dell'Italia antica dall'età arcaica a quella tardo-repubblicana*, Bari, Edipuglia, 545-554.

GRIGNON, C. 2001, Commensality and Social Morphology: an Essay of Typology, in Scholliers, P. (ed.), *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages*, Oxford-Nueva York, Berg, 23-33.

GRIMALDI, M., FATIBENE, M.L., PISANO, L., RUSSO, A. 2010, Nuovi scavi nel giardino della casa di Marco Fabio Rufo a Pompei, *The Journal of Fasti Online*, 1-8.

<[www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2010-204.pdf](http://www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2010-204.pdf)>

HAYNES, I. 2013, Advancing the Systematic Study of Ritual Deposition in the Greco-Roman World, in Scäfer, A., Witteyer, M. (eds.), *Rituelle Deponierungen in Heiligtümern der Hellenistisch-Römischen Welt*, Maguncia, Generaldirektion Kulturelles Erbe, Mainzer Archäologische Schriften; 10, 7-19.

HERAS, F.J. 2015, *Arqueología de la implantación romana en los cursos Tajo-Guadiana*, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis Doctoral inédita.

HUGUET, E. 2016, *La ceràmica comuna de la ciutat romana de Valentia (segles II aE- III dE)*, Universitat de València. Tesis Doctoral inédita.

HUGUET, E., RIBERA, E. 2015, La vajilla usada en ofrendas rituales en *Valentia* (siglos II a.C.-I d.C.). Cerámica específica y general, in *Actes du congrès SFECAG*, (Nyon 2015), Marsella, SFECAG, 221-244.

IBORRA, M. P. 2017, Arqueozoología de época romana en el País Valenciano, *Archaeofauna* 26, 23-38

JASHEMSKI, W.F. 1979, *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius*, New Rochelle, Aristide D. Caratzas.

JASHEMSKI, W.F., MEYER F.G. 2002, *The Natural History of Pompeii*, Cambridge, Cambridge University Press.

LÓPEZ MULLOR, A., HUGUET, E., RIBERA, A. 2013, Las otras cerámicas finas, in Ribera, A. (coord.), *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Alcalá de Henares-Madrid, Museo Arqueológico Regional de Madrid, 147-213.

MAIURI, A. 1929, Studi e ricerche sulle fortificazioni di Pompei, *Monumenti Antichi dei Lincei* XXXIX-2, 113-290.

MALIGNAS, A. 2013, *La céramique culinaires et l'évolution de la cuisine en Gaule méridionale à l'époque romaine. L'exemple du Languedoc de la fin du II<sup>e</sup> s.av. au II<sup>e</sup> s. ap. J.-C.*, Université Paul Valéry. Tesis doctoral inédita.

MALIGNAS, A. 2014, Un ensemble céramique de l'époque de Tibère dans l'aggloméra-



tion antique du Castellàs à Murviel-lès-Montpellier (Hérault), in *Actes du congrès SFECAG (Chartres 2014)*, Marsella, SFECAG, 787-798.

MARTENS, M. 2015, Communal Dining: Making Things Happen, in Raja, R., Rüpke, J. (eds.), *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Chichester, John Wiley & Sons, 167-180.

MATTINGLY, D. J. 1990, Painting, presses, and perfume production at Pompei, *Oxford Journal of Archeology* 9-1, 33-56.

MURGIA, E. 2012, Il *bothros* di *Acelum* e i rituali di fondazione, *Archeologia Classica* 63, 223-238.

MURPHY, C. 2017, Pompeii, a fully urban society: charting diachronic social and economic changes in the environmental evidence, *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 56, 45-49.

MURPHY, C., THOMPSON, G., FULLER, D.Q. 2013, Roman food refuse: urban archaeobotany in Pompeii, Regio VI, Insula 1, *Vegetation History and Archaeobotany* 22-5, 409-419.

PASCUAL, G., RIBERA, A. 2008, Ánforas púnicas de Pompeya. Materiales de recientes excavaciones en la regio VII, in *Rei Cretariae Romanae Fautores. Acta* 40, Bonn, RCRF, 407-416.

PASCUAL, G., RIBERA, A. 2015, Eastern amphorae in Valentia (1st century BC - 3rd century AD) and Pompeii (1st century to AD 79), in Demesticha, S. (ed.), *Per Terram, per Mare. Seaborne trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, Upsala, Astrom, 269-286.

PEDRONI, L. (ed.) 2001, *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Città di Castello, Petrucci.

PRINCIPAL, J. 2006, Late Hellenistic black-gloss wares in the north-eastern Iberian Peninsula: production traditions and social practices, in Malfitana, D., Poblome, J., Lund, J. (eds.), *Old Pottery in a New Century. Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies*, Catania, CNR, Monografie dell'Istituto per I Beni Archeologici e Monumentali-C.N.R.; 1, 41-55.

PRINCIPAL, J., RIBERA A. 2013, El material más apreciado por los arqueólogos. La cerámica fina. La cerámica de barniz negro, in Ribera, A. (coord.), *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional de Madrid, 41-146.

PRINCIPAL, J., RIBERA A. e.p., 2<sup>nd</sup> century B.C.E. fine wares from Pompeii: the regio VII, insula 4 evidence, in *Daily life in a cosmopolitan world: pottery and culture during the hellenistic period. 2<sup>nd</sup> Conference IARPotHP (Lyon 2015)*.

QUERCIA A. 2015, Forms of adoption, adaptation and resistance in the cooking ware repertoire of Lucania, South Italy (8th-3rd centuries BC), in Spataro, M., Villing, A. (eds.), *Ceramics, Cuisine and Culture: the Archaeology and Science of the Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, Oxford, Oxbow, 203-212.

RAMON, J. 1995, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Instrumenta; 2.

RAMON, J. 2008, El comercio púnico en occidente en época tardorrepública (siglos

-II/- I). Una perspectiva actual según el tráfico de productos envasados, in Uroz, J., Noguera, J.M., Coarelli, F. (eds.), *Iberia e Italia. Modelos romanos de integración territorial*, Murcia, Tabularium, 67-100.

RIBERA, A. 2010, Depósitos rituales de Valentia (Hispania). De la primera fundación republicana (138 a.C.) a la segunda augustea, in Di Giuseppe, H., Serlorenzi, M. (eds.), *I riti del costruire nelle acque violate*, Roma, Scienze e Lettere, 269-294.

RIBERA, A. 2017, Áreas sacras de Valentia y alrededores antes, durante y después de la fundación de la ciudad, in Tortosa, T., Ramallo, S. (eds.), *El tiempo final de los santuarios ibéricos en los procesos de impacto y consolidación del mundo romano*, Madrid, CSIC, Anejos de Archivo Español de Arqueología; LXXIX, 45-73.

RIBERA, A., OLCINA, M., BALLESTER, C. 2007, *Pompeya bajo Pompeya. Las excavaciones en la Casa de Ariadna*, Valencia, MARQ.

RIBERA, A. BUSTAMANTE, M., ESCRIVA, I., GUILLEM, P., HUGUET, E., IBORRA, M.P., MARTÍNEZ, R., RAMÓN, A., SALAVERT, J., VIOQUE, J. 2009, La Casa de Ariadna o dei Capitelli Colorati (Pompeya) (VII, 4, 51 y 31) y Via degli Augustali. Excavaciones y proyecto de restauración. Campaña 2008, *Informes y Trabajos* 3, 92-103.

ROTROFF, S. 1997, *The Athenian Agora XXIX. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens.

SANMARTÍ GREGO, E., PRINCIPAL, J. 1998, Cronología y evolución tipológica de la Campaniense A del siglo II a.C.: las evidencias de los pecios y de algunos yacimientos históricamente fechados, in Ramon, J., Sanmartí, J., Asensio, D., Principal, J. (eds.), *Les façies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Aqueomediterrània; 4, 193-215.

SIEBERT, A.V. 2015, Instruments and Vessels, in Raja, R., Rüpke, J. (eds.), *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Chichester, John Wiley & Sons, 388-396.

SCHOLZ, U.W. 1973, *Suovitaurlia und solitaurlia*, *Philologus* 117, 3-28

ThesCRA II 2004, *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* II, Los Ángeles, Getty Publications.

VAN ANDRINGA, W. 2011, À la table des dieux. Offrandes alimentaires et constructions rituelles des cultes du Pompéi, in Pirenne-Delforge, V., Prescendi, F. (eds.), *"Nourrir les dieux?" Sacrifice et représentation du divin*, Lieja, Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique, Kernos suppl.; 26, 79-88.

## **Autores/as**

### **Macarena Bustamante-Álvarez**

*Departamento de Prehistoria y Arqueología*  
*Facultad de Filosofía y Letras*  
*Universidad de Granada*  
Campus Universitario de Cartuja C.P. 18071  
18071 Granada  
mbustamante@ugr.es

### **F. Javier Heras**

*Sección de Patrimonio Histórico*  
*Consejería de Cultura e Igualdad*  
*Junta de Extremadura*  
Avenida de Huelva 2, 2  
06005 Badajoz  
fjheras@gmail.com

### **Esperança Huguet**

C/ Baró de Patraix núm. 16, 11  
46018 València  
espehuguetenguita@gmail.com

### **M. Pilar Iborra**

*Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals*  
C/ Genaro Lahuerta 25, 3  
46010 València  
mpiborraeres@gmail.com

### **Adrien Malignas**

*Archéologie des Sociétés Méditerranéennes-UMR 5140*  
*Université Paul Valéry Montpellier 3*  
Route de Mende, 34199 Montpellier Cedex 05  
France  
adrien.malignas@hotmail.fr

### **Jordi Principal**

*Museu d'Arqueologia de Catalunya*  
Passeig de Santa Madrona 39-41  
08038 Barcelona  
jprincipal@gencat.cat

### **Albert Ribera**

*Servei d'Investigació Arqueològica Municipal*  
*Regidoria de Cultura*  
*Ajuntament de València*  
C. dels Traginers s/n  
46014 València  
ariberalacomba@gmail.com

---

# La cerámica ática de barniz negro de época clásica en Ampurias<sup>1</sup>

Empúries 57  
Pàg. 119-147  
ISSN: 0213-9278

*Attic black-glazed pottery from Emporion.  
Classical period*

**Carmen Sánchez  
Ángel Carlos Pérez Aguayo**

---

## Resumen

Se presenta aquí el conjunto de los vasos áticos de barniz negro procedentes de la excavación del área del hábitat de la Neápolis de Ampurias, depositados en el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. La mayor parte de las importaciones áticas de la zona de Ampurias y su hinterland son vasos de barniz negro, lo que es común a otras áreas mediterráneas. La mayor parte de estos materiales fechados en el siglo IV a.C. son escifos, el vaso de bebida más frecuente en zonas de hábitat en las ciudades griegas, pero también llama la atención la presencia de cuencos de un solo asa, ausentes en la mayoría de los yacimientos de la Península Ibérica. Lo más destacable del conjunto son las lañas y reparaciones de muchas de las piezas que nos indican que el acceso a estos productos no debió ser fácil y que el valor concedido a las modestas producciones áticas de barniz negro era mayor de lo que sospechábamos, ya que probablemente no podían ser reemplazados fácilmente por objetos nuevos.

### Palabras clave

Ampurias, cerámica ática, barniz negro, siglo IV a.C., reparaciones antiguas.

---

## Abstract

*We publish the black-glazed pottery from the habitat area of the neapolis of Emporion. As it happens in other regions of the Mediterranean, black-glazed pots are the prevalent Attic imports in Emporion and its hinterland. Most of them date to the 4th century BC. There is a marked preference for the skyphos, the most popular drinking vase in the Greek cities, but there are also occurrences of one-handler bowls, which are otherwise absent in most sites of the Iberian Peninsula. The most remarkable feature of the assemblage is the presence of mends and repairs in a good number of vases, what is suggestive of a limited access to this type of material as well as of the appreciation enjoyed by these humble black-glaze productions among the inhabitants of Emporion.*

### Keywords

*Emporion, Attic Black-glazed Pottery, 4th century BC, mended vases.*

1. Este trabajo se realizó en el marco del proyecto de investigación HAR2009-07448.

Presentamos aquí el conjunto de vasos de barniz negro procedentes de las excavaciones del área de hábitat de la Neápolis de Ampurias, en la zona de la muralla, depositados en el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Algunos de ellos fueron publicados por E. Sanmartí ya en 1986 y 1988, pero otros muchos, la mayoría, son inéditos. De las piezas publicadas por Sanmartí, hemos remitido a sus dibujos y solo hemos incluido las descripciones, aunque, en ocasiones, se han revisado las cronologías y en otras se han adscrito los fragmentos a formas diferentes. El resto de los materiales, aún inéditos, se han descrito en su totalidad y en la mayoría de los casos también se han dibujado. Sólo hemos incluido las fotografías de aquellas piezas que podían añadir información al dibujo.<sup>2</sup>

La cerámica del siglo IV a.C. y en particular la de barniz negro, no han sido hasta ahora objeto de una atención particular de los estudiosos. La de figuras rojas de Ampurias la conocemos bien gracias al excelente trabajo de M. T. Miró (2006) pero la cerámica negra se desconocía prácticamente, y no sólo en este yacimiento, en general este aparente desinterés afecta a toda la Península. Sin embargo estas producciones modestas nos pueden proporcionar una valiosa información que difícilmente obtendríamos de la cerámica figurada, y lo que es más, cuando podemos ver en conjunto toda la producción ática es cuando realmente tenemos el panorama completo de estas importaciones. Esta es la razón por la cual en el catálogo, tras la descripción de las piezas en cada conjunto, hemos añadido las que le acompañarían de figuras rojas, siquiera para hacernos una idea global de conjunto.

En el siglo IV a.C. la mayor parte de las importaciones en el área de Cataluña son vasos de barniz negro, cerca de un 80% (e.g. Cura 2000: 227; Principal 2000: 221; Sanmartí 2000: 234), un dato que, en general, suele ser común también a otras áreas del Mediterráneo, como Sicilia (Lamagna 2001: 46; Spatafora 2001: 100) o Cerdeña (Tronchetti 2001: 180). En general esta cerámica, la de barniz negro ática y particularmente la del siglo IV a.C. es una de las cerámicas más difundidas de toda la Antigüedad. Un fenómeno, el de la difusión del barniz negro, que abarca grandes distancias y que se realiza en cantidades importantes (Morel 2000). Podríamos decir que en el siglo IV a.C. en todos los yacimientos ibéricos peninsulares aparece cerámica ática, principalmente de barniz negro. En la zona de Andalucía oriental, por ejemplo, en un estudio que realizamos ya hace tiempo vimos que más del doble de la cerámica ática son vasos de barniz negro.

Un estudio de estas cerámicas permite extraer muchos datos que no nos dan otros materiales. En general sus articulados cuerpos, la delicada forma en que se fabrican los pies, donde las modas y las hechuras de los alfareros introducen pequeños cambios, el alargamiento de sus cuerpos, etc. (e.g. Hemelrijk 1991). son indicios cronológicos que nos permiten asignarles unas fechas bastante precisas aunque hayan de ser tomadas siempre con precaución, ya que no podemos descartar en absoluto pervivencias o reutilizaciones como veremos después. El caso más destacable es sin duda el de las

2. Queremos agradecer aquí a Cristian Javier Viñas del Río por su laborioso trabajo al maquetar todas las láminas.

llamadas copas Cástulo cuyas cronologías ya se han demostrado más tardías para la Península Ibérica de lo que se propone para Atenas (Sánchez 1992; Gracia 1994; Gracia 2000: 250). Pero quizá también podrían perdurar unos años otras copas bastante apreciadas en la península y presentes en Ampurias, las de la clase delicada, con una cronología de finales del siglo V a.C. que, en nuestra opinión, puede llegar hasta el primer cuarto del siglo IV a.C.

Los repertorios elegidos por los compradores de estos vasos varían de una zona geográfica a otra y también cambian según el contexto, hábitat o necrópolis, pero además estos materiales proporcionan otro tipo de información como los grafitos (aquí todos griegos) que suelen ser más frecuentes en cerámicas de barniz negro, y que son, en su mayoría, marcas de sus propietarios o numerales relativos a la actividad comercial. Pero estos vasos no carecen de decoración aunque, en general no son figurativas (solo tenemos un caso nº55, un ascos con decoración figurada), sino que se reducen a incisiones o estampillados de palmetas, ovas o ruedecilla. Hemos querido prestarlas aquí una correcta atención. Se ha incluido en la descripción, por ejemplo, el número de pétalos de las palmetas o su tamaño para hacer más fácil una posible comparación con otros yacimientos.

Este conjunto, que procede de una zona de hábitat, se compone en su gran mayoría de vasos de bebida, un 60%, entre copas, escifos, bolsales y copas-escifo. A continuación, los vasos más numerosos son las pateras y cuencos con un 28%. Entre los vasos de bebida, un 26% son copas de diversos tipos y un 24% escifos. La abundancia de escifos es habitual en los yacimientos griegos en lugares de hábitat siendo el vaso de bebida más popular. Sparkes y Talcott (1970: 81) señalan que es el vaso de bebida más común usado por los atenienses entre los siglos VI y IV a.C. Frente a los escifos, sólo un 8% son bolsales. El porcentaje de escifos en áreas donde la cerámica ática se ha hallado en contextos fundamentalmente funerarios es muy escaso. En Andalucía, por ejemplo, son muy pocos frente a las populares copas pero el porcentaje aumenta un poco en lugares de hábitat, como por ejemplo Castellones de Ceal (Sánchez 1998: 199; Domínguez, Sánchez 2001: 442 y 449). Remitiéndonos de nuevo al caso de Andalucía oriental, tan sólo un 7% son escifos tanto de barniz negro como de figuras rojas y los escifos barnizados no alcanzan el 5% del total de la cerámica de barniz negro.

Otras formas habituales del gusto púnico como los platos de pescado o las lucernas son en Ampurias casi residuales, las lucernas constituyen un 6% y los platos de pescado no llegan al 1% con un solo ejemplar. Los vasos de perfumes, compuestos por ascos no superan apenas el 2%. Así pues, es un conjunto de uso característico de un lugar de habitación y muy similar al de cualquier ciudad griega.

Pero llama mucho la atención de estos materiales una forma que está prácticamente ausente de todos los yacimientos peninsulares y que aquí constituye casi un 4%, se trata del cuenco de un solo asa, o *one-handler* en la terminología del Ágora. Son extraños vasos con un profundo cuenco y una única asa horizontal que arranca justo debajo del borde. Su pie es una común base en forma de disco y lo más peculiar es la forma del borde que se ensancha al final y termina de forma redondeada ligeramente bisealada

hacia el interior, lo que sirve a un propósito práctico, guiar el líquido. Al parecer el cuenco de una sola asa es un excelente y cómodo vaso de bebida, pero quizá sirvió también para contener sólidos o semisólidos como gachas. No es apto para la bebida en común, no es un vaso de simposio ya que carece de las dos asas, sino un objeto de uso individual. Como se señala en el estudio del Ágora, es muy apropiado para el transporte y un objeto adecuado para un mercader o soldado (Sparkes, Talcott 1970: 124). Navegantes o mercaderes que transportaban su propio vaso personal, lo que explicaría su escasa presencia en los yacimientos ibéricos donde es un objeto realmente inusual. En Ampurias, uno de ellos, nº 41, se conserva excepcionalmente bien, y con él una gran laña de bronce, lo que indica que fue un objeto apreciado hasta el punto de repararlo.

Este ejemplar nos lleva a señalar otra característica destacable de este conjunto, las lañas, las reparaciones, los recortados y en general las manipulaciones de estos vasos que son bastante frecuentes. A pesar de la modestia de los vasos de barniz negro éstos se reparan y reutilizan en Ampurias. No son los lañados exclusivos de los vasos figurados. Aparecen restos de laña aquí no sólo en el cuenco de un asa ya citado, sino en una copa (nº136), en una patera (nº 117) o en un escifo (nº 111). Son frecuentes asimismo los defectos de cocción que no sólo no fueron suficientes para rechazar el vaso en el alfar sino que incluso se comercializaron. En otro caso nº 137, un pequeño cuenco de perfil cóncavo-convexo, nunca se barnizó. Probablemente el defecto de su acanaladura que se torció en la fabricación, lo hizo inútil. Aún así, llegó hasta el otro extremo del Mediterráneo. Otro caso es el nº 12, un bolsal del que se conserva el arranque de un asa que ha sido rebajada y pulida hasta convertir el vaso en una especie de cuenco. Estas continuas reutilizaciones de cerámicas que pueden considerarse como desechables en las modestas producciones barnizadas, forman parte de una usura excepcional en este conjunto, que indican que el acceso a estos productos no debió ser trivial y el valor de estos vasos barnizados debió ser grande para sus poseedores que no podían reemplazarlos fácilmente, a pesar de que se trata de cerámicas que en principio consideraríamos modestas y baratas.

Si resumimos, lo más destacable de este conjunto es la presencia abundante de escifos lo que coincide con lo que ocurre en otras ciudades griegas y la curiosa presencia de cuencos de un asa que podría entenderse ligada a las pertenencias personales de marinos o comerciantes. Nos ha llamado mucho la atención la pobreza de los materiales que nos habla de una población de usuarios que tenían difícil acceso a esta cerámica de importación y que cuidaban y reparaban sus vasos en una proporción mucho más alta que en otros yacimientos del área indígena de la zona, como puede ser por ejemplo el caso de Ullastret.

## Catálogo

**U.E. 5016.** Estrato formado por una acumulación de tierras extraídas, probablemente, de un vertedero dada su coloración y el significativo número de restos orgánicos y fragmen-

tos de cerámica destinados a rellenar y nivelar el terreno de la zanja fundacional de los cimientos internos de la muralla. Tiene una cronología de finales del siglo V, principios del IV a.C.

**Nº total de individuos:** 978, el 67'15 % es cerámica ática (pintada y de barniz negro [550, 274 identificados]) (Sanmartí Grego 1988: 101 y 106-110, figs. 9-11).

1. Fragmento de copa con decoración de palmetas ligadas de siete pétalos y 0,6 cm. Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 29.  
Finales del siglo V, principios del IV a.C.
2. (5016-150) Fragmento de cuenco de borde saliente decorado con palmetas de nueve pétalos. Zona de reposo reservada, interior del pie barnizado y en reserva el resto excepto dos círculos. Diám.: 10'9 cm.  
Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 12.  
Primer cuarto del siglo IV a.C.
3. Fragmento de base de un cuenco decorado con cuatro palmetas formando una cruz. Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 11.  
Probablemente primer cuarto del siglo IV a.C.
4. (5016-170). Fragmento de pie de un cuenco-salero de pared cóncava. Pared cóncava y uña en la zona de reposo. Totalmente barnizado.  
Sanmartí Grego 1988: 107, fig. 10, 2. Lo publica como escifo.  
Fines del siglo V o más probable principios del IV a.C.
5. Fragmento de base de un escifo. Zona de reposo reservada, barnizado el interior del pie y en lo que se conserva del fondo, en reserva.  
Grafito en la base: pequeña P (Ro). Diám. aprox.: 9,4 cm.  
Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 7.  
Primer cuarto del IV a.C.
6. Fragmento de base de un escifo. Zona de reposo reservada, barnizado el interior del pie y en lo que se conserva del fondo en reserva con miltos muy bien conservado.  
Grafito en la base: P (Ro). Diám. aprox.: 9 cm.  
Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 9.  
Primer cuarto del IV a.C.
7. Fragmento de lucerna tipo 23 C de Howland. Falta el pie. El cuerpo de este tipo de lucerna es alto y cerrado con un pico largo y estrecho, con el agujero de la mecha en el extremo final. El pie está indicado y suele ser ligeramente cóncavo.  
Sanmartí Grego 1988: figs. 9, 27 y 10, 17.  
Hacia el segundo cuarto del IV a.C.
8. (5016-182). Fragmento de lucerna tipo 23 C de Howland. Totalmente barnizada.  
Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 18.  
Hacia el segundo cuarto del IV a.C.
9. Fragmento de patera con decoración de ovas y palmetas de siete pétalos.



Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 26.

Principios del siglo IV a.C.

10. (5016-157). Fragmento de patera de borde saliente con decoración de ovas y doble fila de palmetas pequeñas de 0,6 cm. Grafito en la base: un aspa. Diám. aprox: 11,3 cm.

Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 31.

Primer cuarto del siglo IV a.C.

11. Fragmento de plato de pescado.

Sanmartí Grego 1988: fig. 10, 33.

Primera mitad del siglo IV a.C.

Además, se conservan fragmentos de escifos de barniz negro que corresponden a unos ocho individuos.

En cuanto a las cerámicas de figuras rojas procedentes de este mismo estrato, la mayor parte de los fragmentos corresponden a crateras de campana y escifos aunque hay también una enócoe, una pélice y una copa-escifo. (Sanmartí Grego 1988: fig. 9)

**U.E. 5017. Descripción:** Estrato sobre el que se excava la zanja fundacional de los cimientos internos de la muralla. La tierra resultante, que forma la U.E. 5015, fue empleada posteriormente para rellenar la trinchera una vez nivelada con el conglomerado de tierra y materiales del estrato U.E. 5016.

**Nº total de individuos:** 211, más del 50 % es cerámica ática (figurada y de barniz negro [85, 38 reconocibles] (Sanmartí Grego 1988: 101 y 104-106, figs. 7-8)

12. (5017-87). Fragmento de borde y pie de un bolsal con arranque de asa rebajada y pulida, de tal forma que queda convertido en un cuenco. Diám. aprox. borde: 11,5 cm.

Probablemente principios del siglo IV a.C. (Fig. 9)

13. (5017-s.n.). Fragmento de cuenco de borde entrante. Totalmente barnizado. Diám. aprox.: 15,9 cm.

Sanmartí Grego 1988: fig. 8, 2.

Finales del siglo V o principios del IV a.C.

14. (5017-s.n.). Fragmento de borde de un escifo. Diám. aprox.: 13 cm.

Sanmartí Grego 1988: fig. 8, 5.

Primer cuarto del siglo IV a.C.

15. (5017-s.n.). Fragmento de pie de un escifo. Zona de reposo reservada y en el fondo círculo central. Grafito en la base: A (alfa) insertada en un cuadrado si base (Fig. 9).

16. (5017-s.n.). Fragmento de pie de un escifo. Zona de reposo reservada y el fondo con círculo central. Diám. aprox. base: 5 cm.

17. (5017-s.n.). Fragmento del borde de una tapadera de lecánide totalmente barnizado. Hacia mediados del siglo IV a.C. (Fig. 1).

Además, se conservan fragmentos pequeños de una lucerna quemada del tipo

23C del Ágora, dos fragmentos de copa con decoración de ruedecilla, fragmentos de copas de la clase delicada y un fragmento de pie de un bolsal. En cuanto a los escifos, se pueden contabilizar ocho o nueve individuos.

Entre las cerámicas de figuras rojas se documenta una lecánide (Sanmartí Grego 1988: figs. 7, 7 y 8) y una cratera de campana. Hay también fragmentos de una copa de figuras rojas y un escifo, así como de una copa-escifo de figuras rojas con decoración interior de palmetas de 0,9 cm. y nueve pétalos.

**U.E. 5018. Descripción:** Paquete terroso que colmata la zanja fundacional de los cimientos internos de la muralla.

**Nº total de individuos:** 436, de los cuales el 65'58% es cerámica ática (pintada y de barniz negro [97 identificables]) (Sanmartí Grego 1988: 101-104, figs. 5-6).

18. (5018-s.n.). Fragmento de copa, probablemente de borde recto. Exterior barnizado excepto la acanaladura que antecede al pie. Pie barnizado, reservada la zona de reposo. Zonas rojizas por defecto de cocción. Diám. aprox.: 8,4 cm.

Sanmartí Grego 1988: fig. 6, 22 (lo publica como copa Cástulo).

19. (5018-s.n.). Fragmento de pie de copa decorada con ovas y una palmeta que estaría ligada con otras.

Sanmartí Grego 1988: fig. 6, 15.

Probablemente finales del siglo V a.C.

20. (5018-s.n.). Fragmento de copa de la clase delicada con decoración de círculos y líneas incisas en forma de sol.

Sanmartí Grego 1988: fig. 6, 12.

Finales del siglo V a.C.

21. (5018-s.n.). Fragmento de copa de la clase delicada.

Sanmartí Grego 1988: fig. 6, 13.

22. (5018-s.n.). Fragmento de borde de un cuenco de un solo asa (*one-handler*).

Sanmartí Grego 1988: fig. 6, 9.

Finales del primer cuarto del siglo IV a.C.

23. (5018-s.n.). Fragmento de un cuenco-salero prácticamente entero. Quemado. Reservada la zona de reposo, el resto totalmente barnizado. Altura: 3 cm.

Finales del siglo V a.C. (Fig. 9)

24. (5018-5). Fragmento de pie de escifo. El interior presenta una tonalidad rojiza por defecto de cocción. Zona de reposo y lo que se conserva del fondo, en reserva. Grafito en la base: tridente. Diám. aprox.: 8,6 cm.

Sanmartí Grego 1988: Fig. 6, 3.

Primer cuarto del siglo IV a.C.

Además, se conservan fragmentos de unos nueve escifos de barniz negro y en figuras rojas se documentan escifos y algunos fragmentos de crateras de campana.

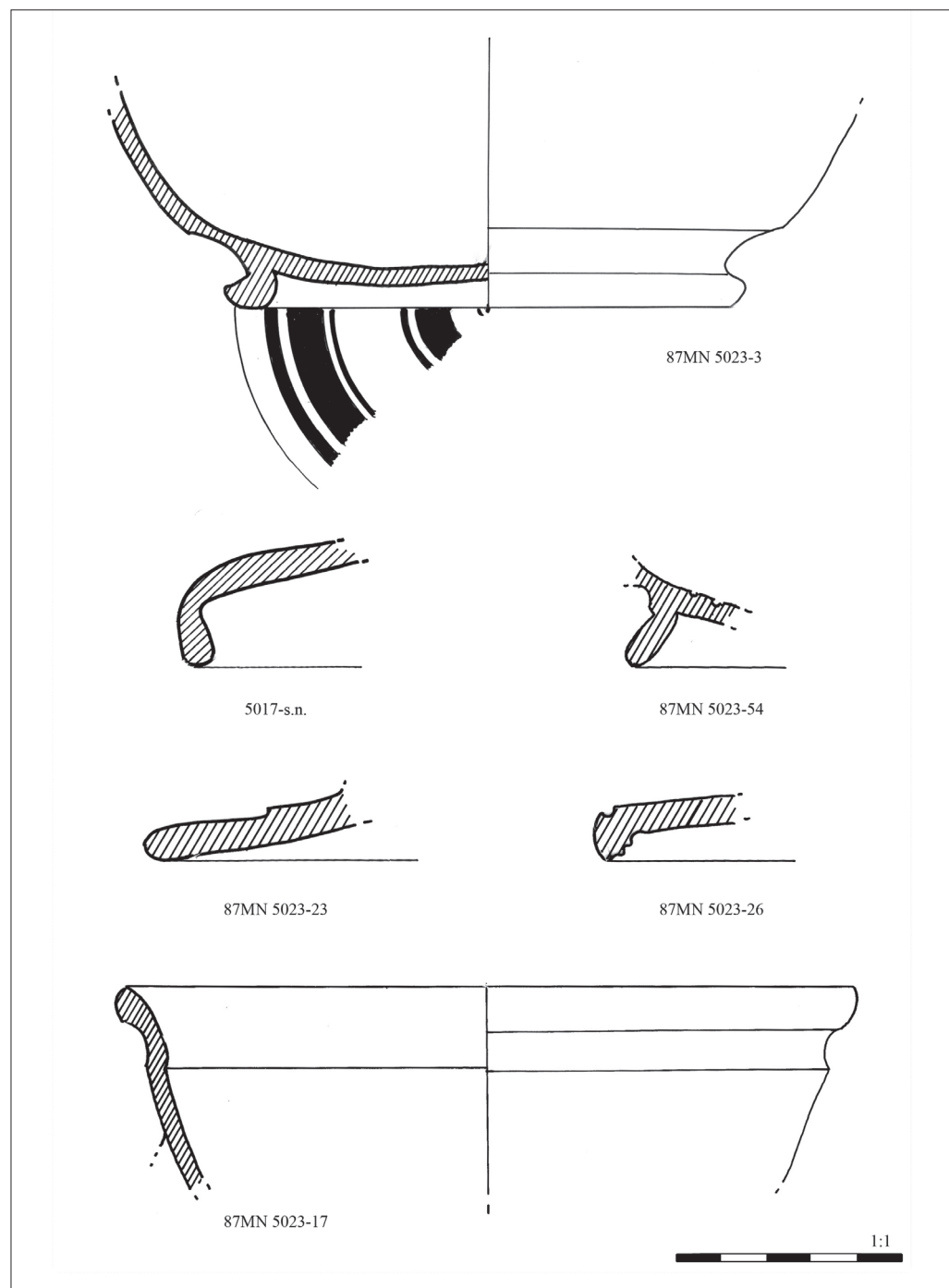


Fig. 1.

**Materiales procedentes de la excavación de la muralla septentrional de la Neápolis realizada durante el año 1987 (Diferentes niveles de ocupación, siendo las U.E. 5023 y 5024 del siglo IV a.C., mientras la U.E. 5026 el pavimento, es el último horizonte antes de la muralla).**

## **U.E. 5023**

25. (87MN 5023-3). Fragmento de un bolsal. Falta la parte superior. El interior está decorado con ovas y palmetas ligadas de nueve pétalos y 0,6 cm. Barnizado al exterior excepto una pequeña acanaladura en el cambio de dirección de la pared. Fondo externo reservado con tres bandas barnizadas y circulito con punto central.

Principios del siglo IV a.C. (Fig. 1)

26. (87MN 5023-54). Fragmento de pie de una copa. El interior está decorado con dos círculos concéntricos incisos. Zona de reposo en reserva, barnizado el interior del pie, el resto, en la parte conservada, alternancia. Conserva bien el miltos.

Probablemente finales del V o principios del IV a.C. (Fig. 1)

27. (87MN 5023-51) Fragmento de pie de una copa con decoración de doble fila de ovas y palmetas ligadas de nueve pétalos y 0,9 cm. Fondo externo decorado con alternancia y circulito con punto central.

28. (87MN 5023-s.n.) Fragmento de fondo de una copa decorada con ovas y palmetas ligadas con dobles volutas.

Finales del siglo V, principios del IV a.C.

29. (87MN 5023-s.n.) Fragmento de base de una copa decorada con ovas y palmetas de 9 pétalos y 0,8 cm. ligadas de las que se conserva una entera.

30. (87MN 5023-s.n.) Fragmento de pared de una copa de labio marcado al interior con arranque de asa sin decoración.

31. (87MN 5023-23) Fragmento de una copa de pie alto. Fondo reservado excepto una línea ancha barnizada en la zona de reposo y otra más estrecha a continuación.

Hacia mediados del siglo V a.C. (Fig. 1)

32. (87MN 5023-26). Fragmento de fondo de una gran copa de pie alto. Interior con decoración de bandas alternadas de ovas y palmetas ligadas de 0,9 cm. con dobles volutas. Fondo externo decorado con alternancia y circulito con punto central.

Segunda mitad del siglo V a.C. (Fig. 1)

33. (87MN 5023-17). Fragmento de borde de una copa-escifo con arranque de asa. Diám. aprox. borde: 16,4 cm.

Primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 1)

34. (87MN 5023-58). Fragmento de pie de una copa de la clase delicada. En el interior, decoración incisa de rayos. Barnizada la mitad inferior del lado interno del pie; la unión con el fondo, en reserva. Diám. aprox. base: 10,8 cm.

Finales del siglo V a.C. (Fig. 2)

35. (87MN 5023-8) Fragmento de pared de una copa de la clase delicada con arranque de pie. Se decoración interna, de rayos entre los cuales figuran triangulitos sin base, presenta

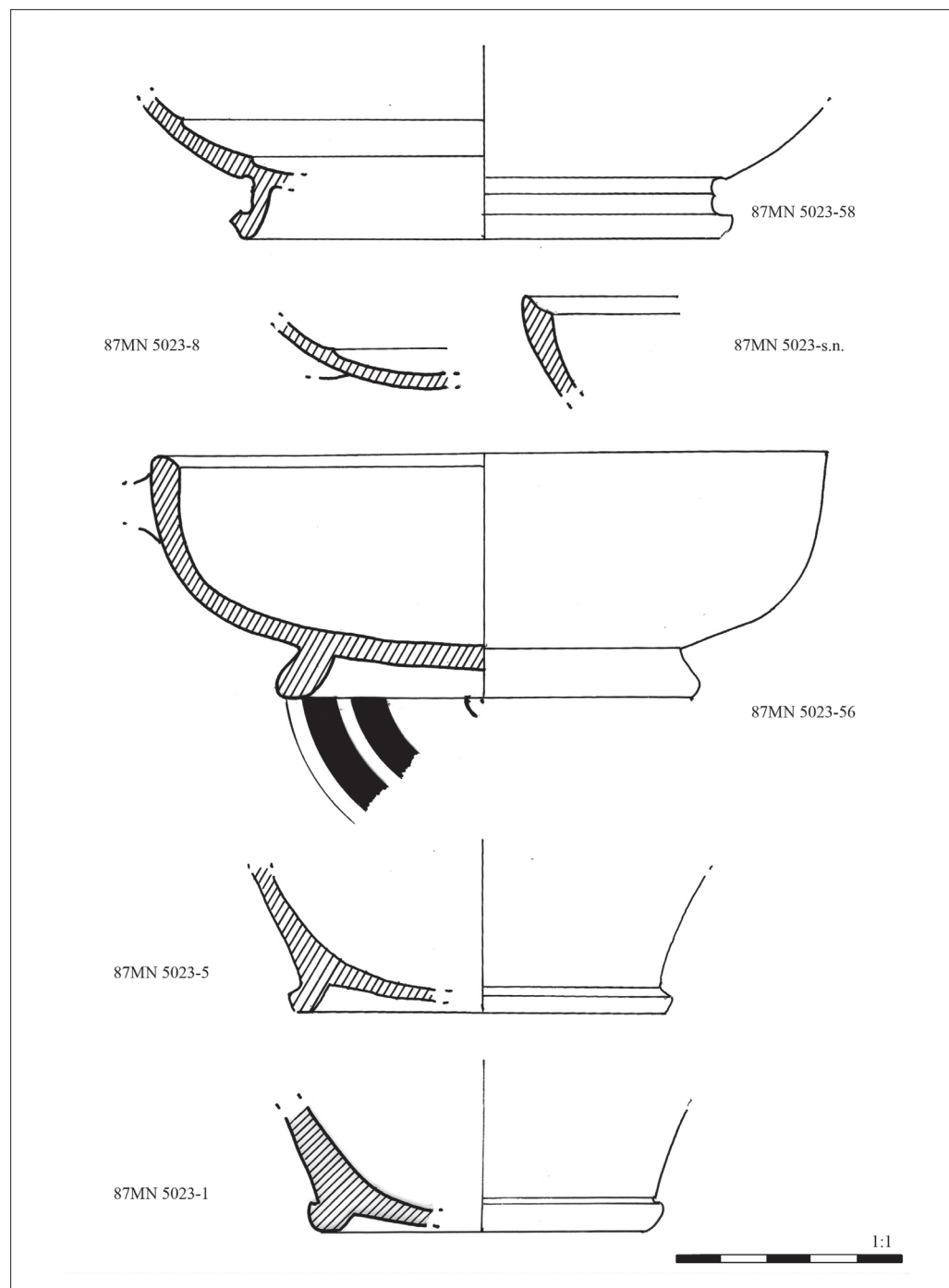


Fig. 2.

una muy cuidada técnica de incisión.

Probablemente finales del siglo V a.C. (Fig. 2)

36. (87MN 5023-4) Fragmento de pie de una copa de la clase delicada. El interior tiene decoración de bandas incisas insertas en dos círculos, en el fondo externo, alternancia.

Finales del siglo V a.C.

37. (87MN 5023-s.n.) Fragmento de pared de una copa de la clase delicada con labio interior marcado, arranque de asa y en el interior restos de decoración incisa con rayos.

Siglo V a. C.

38. (87MN 5023-s.n.) Fragmento de pared de una copa de la clase delicada con arranque de asa. En el interior restos decoración incisa de rayos.

Finales del siglo V a.C.

39. (87MN 5023-s.n.) Fragmento de pared de un cuenco decorado con ovas dobles.

40. (87MN 5023-s.n.) Fragmento de borde de un cuenco de un solo asa (*one-handler*) (Fig. 2).

41. (87MN 5023-56) Cuenco de un solo asa (*one-handler*). En su interior presenta un círculo rojizo por apilamiento en el horno. Reservada la zona de reposo, barnizado el interior del pie y el fondo en reserva con una banda barnizada y un circulito con punto central. Bien conservado, aunque restaurado, el asa completamente. Está lañado y se conserva una laña de bronce. Altura: 5,3 cm. Diám. boca: 15,3 cm. Diám. base: 9,2 cm.

Finales del siglo V, principios del IV a.C. (Figs. 2 y 9)

42. (87MN 5023-5). Fragmento de pie de un escifo. Zona de reposo y fondo reservados, excepto circulito y punto central. Diám. aprox. pie: 8,2 cm.

Primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 2)

43. (87MN 5023-1). Fragmento de pie de un escifo. Grafito en la base: una cruz. Diám. aprox.: 7,2 cm. (Fig. 2)

44. (87MN 5023-15). Fragmento de pared de una lucerna tipo 23C de Howland.

Primera mitad del siglo IV a. C.

45. (87MN 5023-22). Fragmento de borde probablemente de un plato de borde acanalado. Interior decorado con una banda de ovas y palmetas ligadas.

Finales del siglo V, principios del IV a.C. (Fig. 3)

Entre los vasos de figuras rojas hay un fragmento de borde de escifo y uno de cratera de campana.

## U.E. 5024

46. (87MN5024-8). Fragmentos de borde y pared de un bolsal. Grisáceo por fuera por defecto de cocción.

47. (87MN 5024-s.n.). Fragmento de copa de barniz negro. Falta el borde.

Segunda mitad del siglo V a.C.

48. (87MN 5024-5). Fragmento de pie de una copa de barniz negro probablemente de labio recto. Lado interior de pie barnizado. Fondo externo con alternancia de bandas.

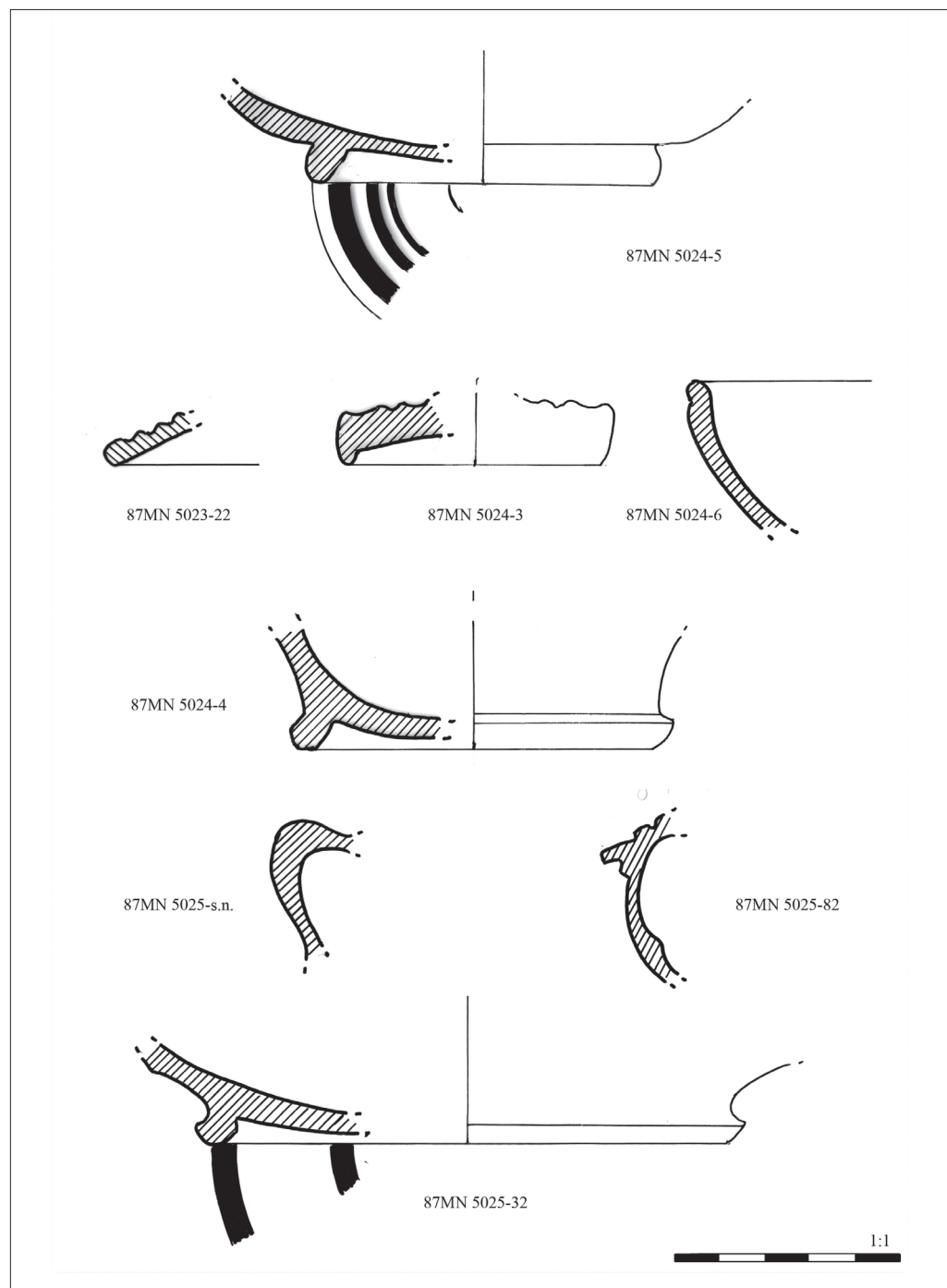


Fig. 3.

Conserva muy bien el miltos. Diám. aprox. base: 7,6 cm.

Finales del siglo V a.C. (Fig. 3)

49. (87MN 5024-6). Fragmento de borde totalmente barnizado probablemente de una copa-escifo. Quemado. (Fig. 3)

50. (87MN 5024-4). Fragmento de pie de un escifo. Reservado el fondo en lo que se conserva. Diám. aprox. base: 8 cm.

Primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 3)

51. (87MN 5024-2). Fragmento de pie de un escifo. Fondo reservado con doble círculo.

52. (87MN 5024-s.n.). Fragmento de borde de un escifo de barniz negro ligeramente exvasado.

53. (87MN 5024-3). Fragmento de pie de una forma inidentificada. Totalmente barnizado excepto el fondo con alternancia de bandas en reserva y barnizadas. Diám. aprox.: 5,8 cm. (Fig. 3)

## U.E. 5025

Los estratos nº 23, 24 y 25 corresponden a la zona de la muralla con diferentes niveles de ocupación. El nº 23 y 24 son del siglo IV a.C. El nº 26 es el pavimento, el horizonte último del hábitat antes de la muralla.

54. (87MN 5025-s.n.) Fragmento de pared de un ascos en forma de taba. Totalmente barnizado.

Finales del siglo V, principios del IV a.C. (Fig. 3)

55. (87MN 5025-82). Fragmento de pared de un vaso cerrado, muy probablemente un ascos. Se conserva la decoración en relieve en el que se puede ver parte de un manto y una pierna. Diám. máx. aprox.: 9,1 cm.

Finales del siglo V, principios del IV a.C. (Figs. 3 y 9)

56. (87MN 5025-32) Fragmento de pie de un bolsal. Fondo externo reservado con una banda barnizada. Diám. aprox.: 11,6 cm.

Probablemente primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 3)

57. (87MN 5025-29). Fragmento de pie de un bolsal. Totalmente barnizado.

Hacia finales del siglo V a.C. (Fig. 4)

58. (87MN 5025-s.n.) Fragmento de pie de bolsal.

59. (87MN 5025-s.n.) Fragmento de borde de un bolsal.

60. (87MN 5025-s.n.) Fragmento de pie de un bolsal cubierto de un barniz de muy buena calidad.

61. (87MN 5025-34). Fragmento de pie de una copa. Recortado. El fondo externo está decorado con un amplio círculo central en reserva y el resto con alternancia y circulito con punto central.

Primera mitad del siglo IV a. C. (Figs. 4 y 9)

62. (87MN 5025-11). Fragmento de borde de una copa. Totalmente barnizada. (Fig. 4)



63. (87MN 5025-7). Fragmento de borde de copa-escifo.
64. (87MN 5025-33). Fragmento de pie de una copa sin decorar. Exterior: barniz negro mate. Fondo externo: zona de reposo reservada, el resto decorado con alternancia.
65. (87MN 5025-42). Fragmento de pie de una copa de barniz negro.
66. (87MN 5025-2). Fragmento de borde de un pequeño cuenco de borde entrante. Totalmente barnizado. Diám. borde: 8,2 cm.  
Ca. 380 a.C. (Fig. 4)
67. (87MN 5025-3). Fragmento de borde de un cuenco de borde entrante. Totalmente barnizado. Diám. aprox.: 9,8 cm.  
Ca. 380 a.C. (Fig. 4)
68. (87MN 5025-5). Fragmento de borde de un cuenco de un solo asa (*one-handler*). Barniz rojizo, tanto en el exterior como en el interior, por defecto de cocción. Diám. aprox.: 14,4 cm.  
Segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 4)
69. (87MN 5025-9). Fragmento de borde de un cuenco de borde entrante. Barniz rojizo por defecto de cocción.
70. (87MN 5025-40). Fragmento de pie de un escifo. Diám. aprox.: 9 cm.  
Primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 5)
71. (87MN 5025-15). Fragmento de borde de un escifo.  
Primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 5)
72. (87MN 5025-14). Fragmento de borde de un escifo de labio recto. Diám. aprox. borde: 10,8 cm.  
Probablemente finales del siglo V a.C. (Fig. 5)
73. (87MN 5025-31). Fragmento de pie de un escifo. Reservada la zona de reposo y el fondo en la parte conservada.  
Primera mitad del siglo IV a.C.
74. (87 MN 5025-41). Fragmento de pie de un escifo. Barnizado excepto la zona de reposo y el fondo externo.
75. (87MN 5025-36). Fragmento de pie de un escifo. Zona de reposo y fondo reservado en la parte conservada. Barniz rojizo por defecto de cocción.
76. (87MN 5025-31). Fragmento de pie de un escifo de barniz negro. Reservada la zona de reposo, barnizado el interior del pie y en lo que se conserva del fondo externo, reservado. Diám. aprox.: 12,4 cm.  
Probablemente segunda mitad del siglo V a.C. (Fig. 5)
77. (87MN 5025-14). Fragmento de borde de un escifo de barniz negro. Diám. aprox.: 10,8 cm. (Fig. 5)
78. (87MN 5025-17). Fragmento de un escifo de labio recto.
79. (87MN 5025-48). Fragmento del pico de una lucerna, quizá del tipo 23A de Howland. Principios del siglo IV a.C.
- 80-(87MN 5025-s.n.) Fragmento de pie de una olpe. Interior sin barnizar, Exterior barnizado y fondo sin barnizar. Diám. aprox.: 6,6 cm.  
Probablemente primera mitad del siglo IV a.C. (Fig. 5)

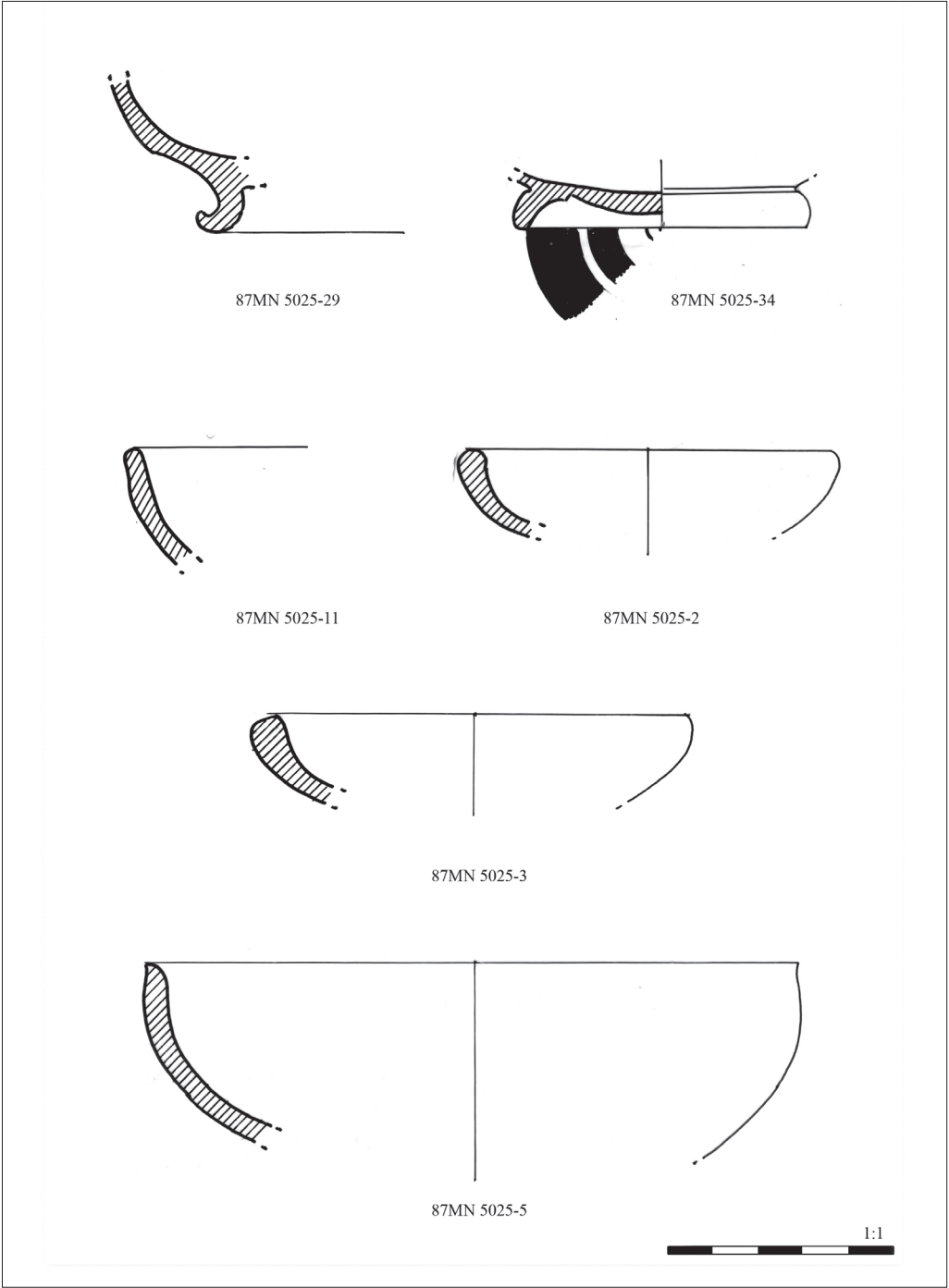


Fig. 4.

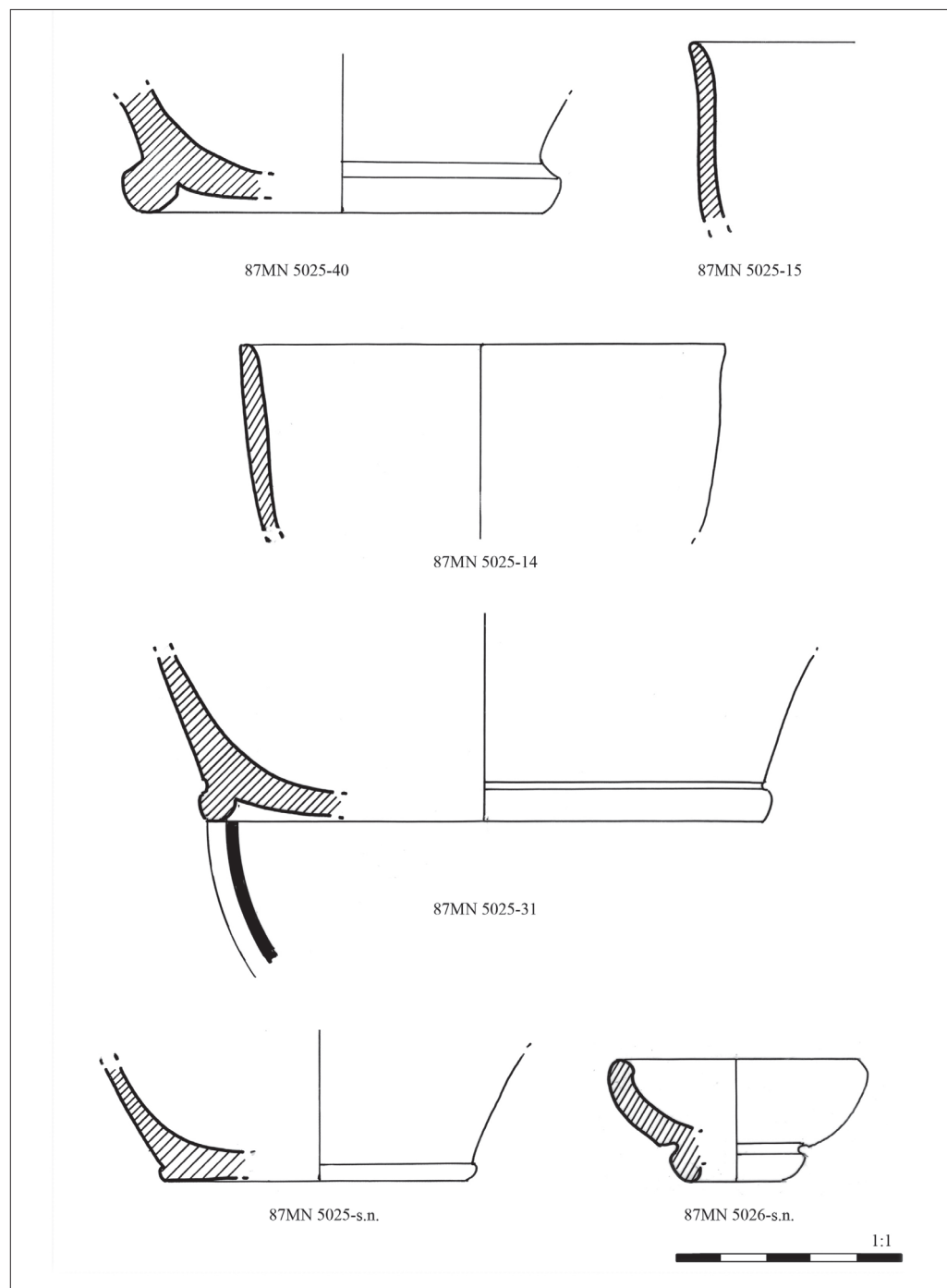


Fig. 5.

81. (87MN 5025-6). Fragmento de borde de una pátera de borde saliente con dos agujeros de laña. (Fig. 10)  
 82. (87MN 5025-30). Fragmento de borde de patera de borde entrante.  
 83. (87MN 5025-s.n.) Fragmento de borde de patera borde recto.

Hay también varios pequeños fragmentos de barniz negro de una copa de pie bajo y otra de la clase delicada y de un cuenco de borde saliente.

Entre las cerámicas de figuras rojas de este estrato se encuentran un fragmento de borde de una pélice, de un escifo y dos de crateras de campana.

### **U.E. 5026**

84. (87MN 5026-s.n.) Fragmento de un cuenco tipo salero con pie y base de borde entrante. Reservada la zona de reposo y la acanaladura que separa el pie del cuerpo. Diám. borde: 4,8 cm.  
 Segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 5)

Entre las cerámicas áticas de figuras rojas se documentan un fragmento de copa y otro de cratera de campana.

### **U.E. 5027**

85. (87MN 5027-25). Fragmento de pie de un bolsal con grafito en la base: ME (Mi + Épsilon).  
 Diám. aprox. base: 9,4 cm. (Fig. 10)  
 86. (87MN 5027-24). Fragmento de pie de una copa Cástulo. Fondo externo: La zona de reposo y la exigua parte conservada, en reserva.  
 87. (87MN 5027-31). Fragmento de pared y borde de una lucerna tipo 21C de Howland. Superficie muy descascarillada.  
 Finales del siglo V a.C., principios del IV a.C. (Fig. 6)

La cerámica ática de figuras rojas está representada por una copa y una lecánide.

### **U.E. 5028**

88. (87MN 5028-s.n.) Fragmento de borde de una copa Cástulo. Paredes muy finas y barniz de muy buena calidad.  
 Probablemente segunda mitad del siglo V a.C. (Fig. 6)  
 Hay también un fragmento de escifo de figuras negras tardías.

La cerámica ática de figuras rojas está representada por tres copas.

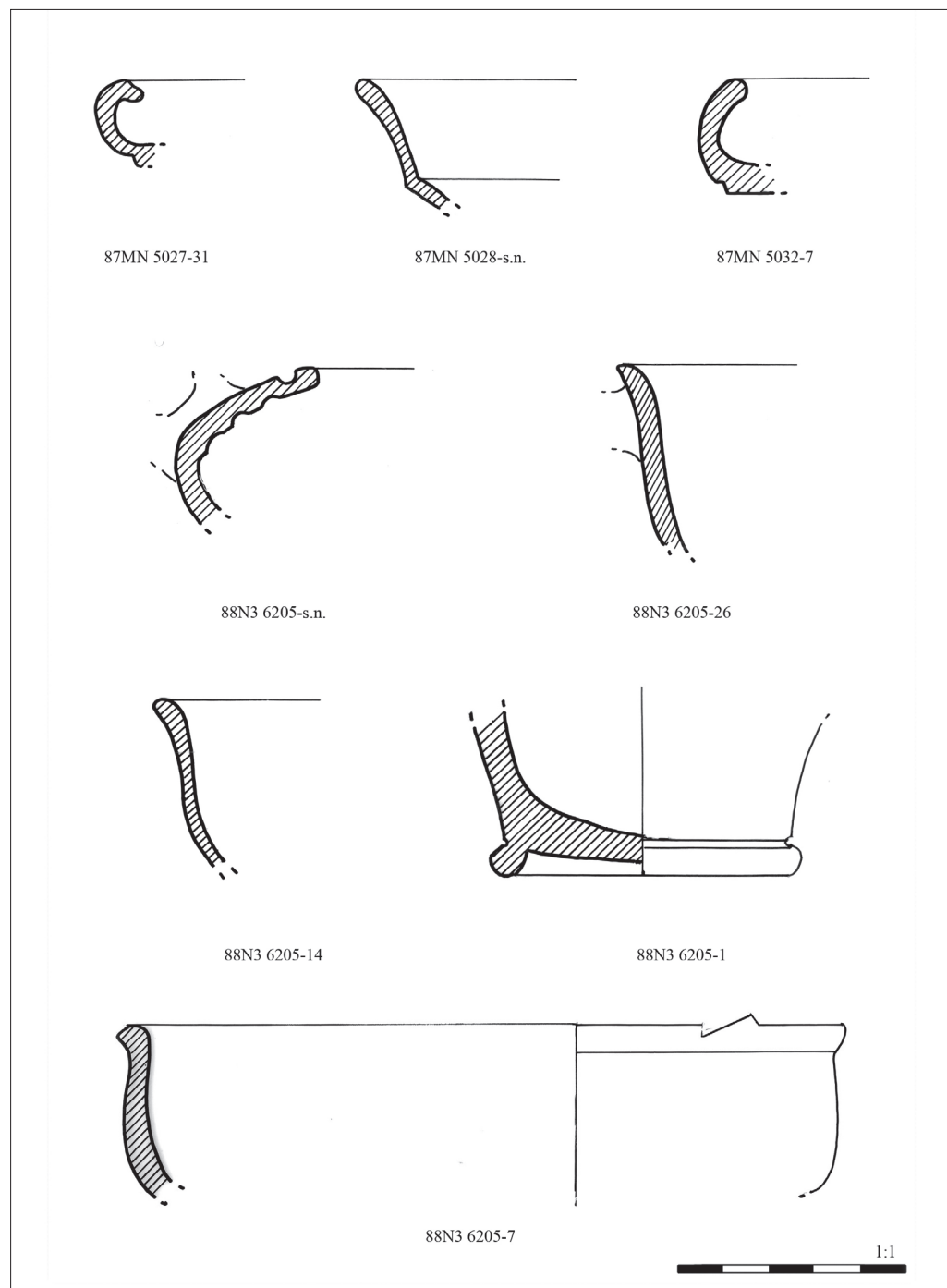


Fig. 6.

## U.E. 5032

89. (87MN5032-12). Fragmento de borde de un cuenco de un solo asa (*one-handler*). Diám. aprox.: 6,8 cm.

Primer cuarto del siglo IV a.C.

90. (87MN 5032-7). Fragmento de lucerna con el fondo reservado. Tipo 21 C de Howland. Finales del V, principios del IV a.C. (Fig. 6)

## Materiales procedentes de la excavación del sector N3 de la Neápolis realizada durante el año 1988.

## U.E. 6205

91. (88N3 6205-s.n.) Fragmento de borde con arranque de asa de cinta de un vaso de perfumes, probablemente de un ascos. Interior sin barnizar. (Fig. 6)

92. (88N3 6205-s.n.) Fragmento de pie de un bolsal. Barnizado excepto la acanaladura exterior que separa el pie. Coloración rojiza en el interior por defecto de cocción.

93. (88N3 6205-33). Fragmento de pie de una copa. Reservada la zona de reposo y barnizado el interior del pie, el fondo externo reservado con círculo y circulito con punto central. Diám. aprox.: 5,9 cm.

94. (88N3 6205-21). Fragmento de borde de cuenco de borde saliente. Totalmente cubierto de barniz negro de muy buena calidad.

95. (88N3 6205-26). Fragmento de borde de un escifo con arranque de asa. Totalmente barnizado.

Primera mitad del siglo IV a.C. (Fig. 6)

96. (88N3 6205-14). Fragmento de borde de un escifo.

Primera mitad del siglo IV a.C., hacia el segundo cuarto. (Fig. 6)

97. (88N3 6205-17). Fragmento de pie de un escifo. Reservada la zona de reposo, barnizado el interior del pie y fondo reservado con circulito central. Diám. aprox. 8,4 cm.

98. (88N3 6205-1). Fragmento de pie de un escifo. Al exterior, barniz rojizo por defecto de cocción. Reservada la zona de reposo y el fondo externo con dos círculos y una mancha. Grafito en la base.

Primera mitad del siglo IV a.C. (Figs. 6 y 10)

99. (88N3 6205-21 y 27). Dos fragmentos del cuerpo de una lucerna con asa de cinta, probablemente del tipo 23C de Howland. Al exterior barniz con brillo metálico.

Primera mitad del siglo IV a.C.

100. (88N3 6205-7). Fragmento de borde de una patera de borde saliente. Totalmente barnizada. Diám. aprox.: 20 cm.

Primera mitad del siglo IV a.C. (Fig. 6)

101. (88N3 6205-8). Fragmento de borde de una patera de borde saliente. Reservada la

acanaladura que separa el borde del cuerpo. Diám. aprox.: 13,4 cm.

Primera mitad del siglo IV a.C., probablemente primer cuarto. (Fig. 7)

102. (88N3 6025-6). Fragmento recortado del pie de una patera. Interior decorado con una doble línea de palmetas ligadas de nueve pétalos y 0,8 cm y entre ellas una fila de ovas. De las palmetas exteriores solo quedan los caulículos. Exterior, barnizado. El fondo externo en reserva la zona de reposo, el interior del pie barnizado al igual que una banda. Diám. aprox.: 10,8 cm.

Ca. 380 a.C. (Fig. 7)

103. (88N3 6205-16). Fragmento de borde de una patera de borde saliente. Totalmente barnizado. Diám. aprox.: 27,4 cm.

Primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 7)

104. (88N3 6205-s.n.) Fragmento de fondo de una patera. En el fondo externo, reservada la zona de reposo con uña, el resto barnizado. Interior decorado con ruedecilla y una doble fila de palmetas ligadas de nueve pétalos y 1 cm. Diám. aprox.: 11,4 cm.

Segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 10)

La cerámica ática de figuras rojas está ampliamente representada por trece copas, veintiocho escifos, dos crateras de campana y una enócoe.

## **U.E. 6202**

105. (88N3 6202-2). Fragmento de borde de una pátera de borde saliente. Se conserva parte de la decoración interior de fila de ovas y palmetas ligadas. Las palmetas no tienen centro, miden 1 cm. tienen 9 pétalos. Diám. aprox.: 22 cm.

Ca. 380 a. C. (Fig. 7)

## **U.E. 6204**

106. (88N3 6204-32). Fragmento de pie de un bolsal. Pie barnizado, fondo externo en reserva excepto un gran círculo central barnizado con dos líneas incisas y circulito con punto central. Diám. aprox.: 6,4 cm.

Segunda mitad del siglo IV a.C. (Fig. 7)

107. (88N3 6204-25). Fragmento de pie de una copa. Interior decorado con palmetas ligadas de 9 pétalos y 1,4 cm. sin centro. En el exterior, alternancia de bandas reservadas y barnizadas. Grafito en la base: P (Ro)

108. (88N3 6204-s.n.). Fragmento de copa de barniz negro decorada al exterior con alternancia. Superficie muy desgastada.

109. (88N3 6204-39). Fragmento del pie de una copa. Interior sin centro decorado con ruedecilla y palmetas ligadas de 7 pétalos y 1,4 cm. En el fondo externo, reservada la zona de reposo con uña incisa, barnizado el interior del pie y el resto en alternancia. Grafito en la base: L.

Segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 7)

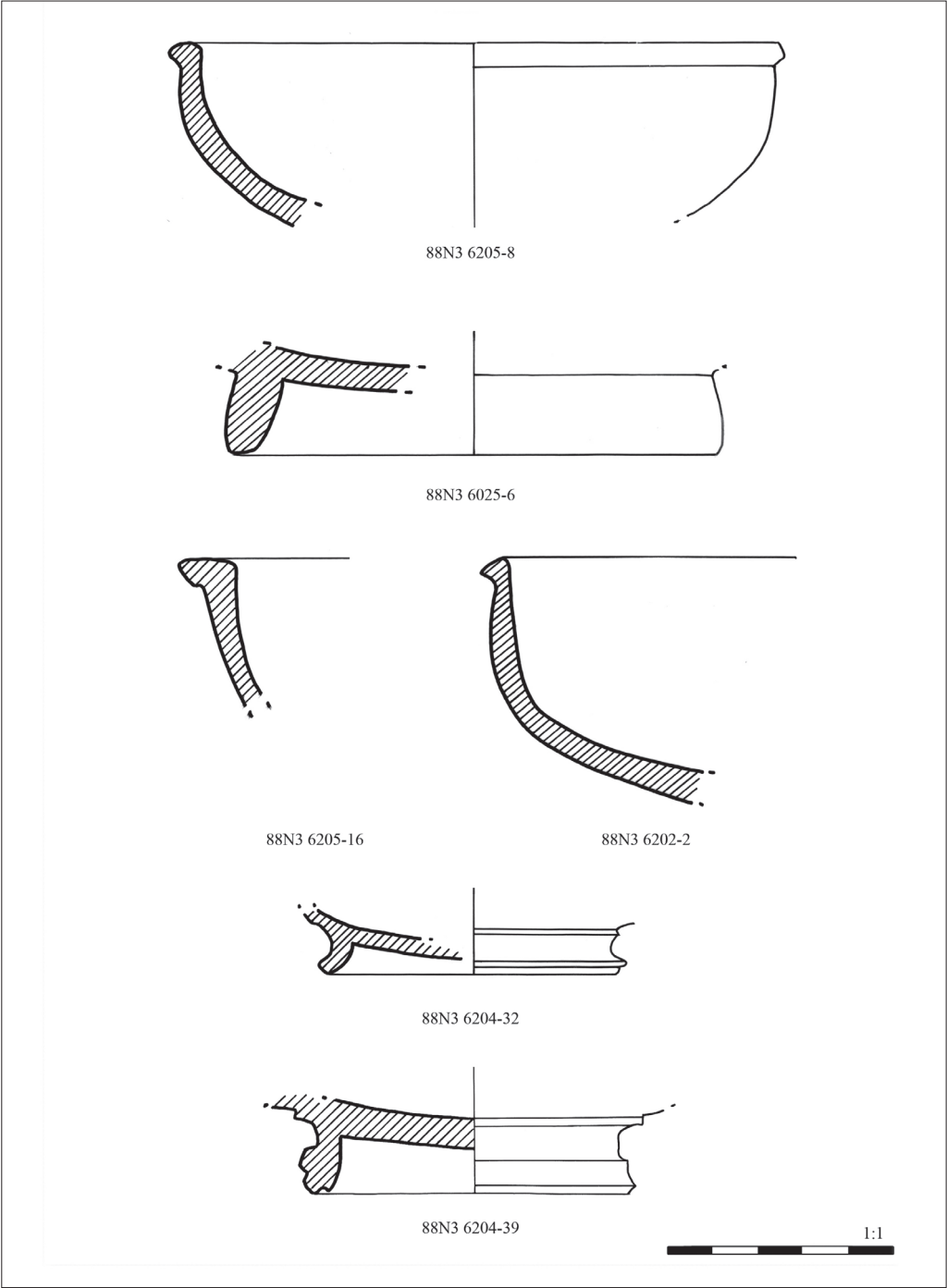


Fig. 7.



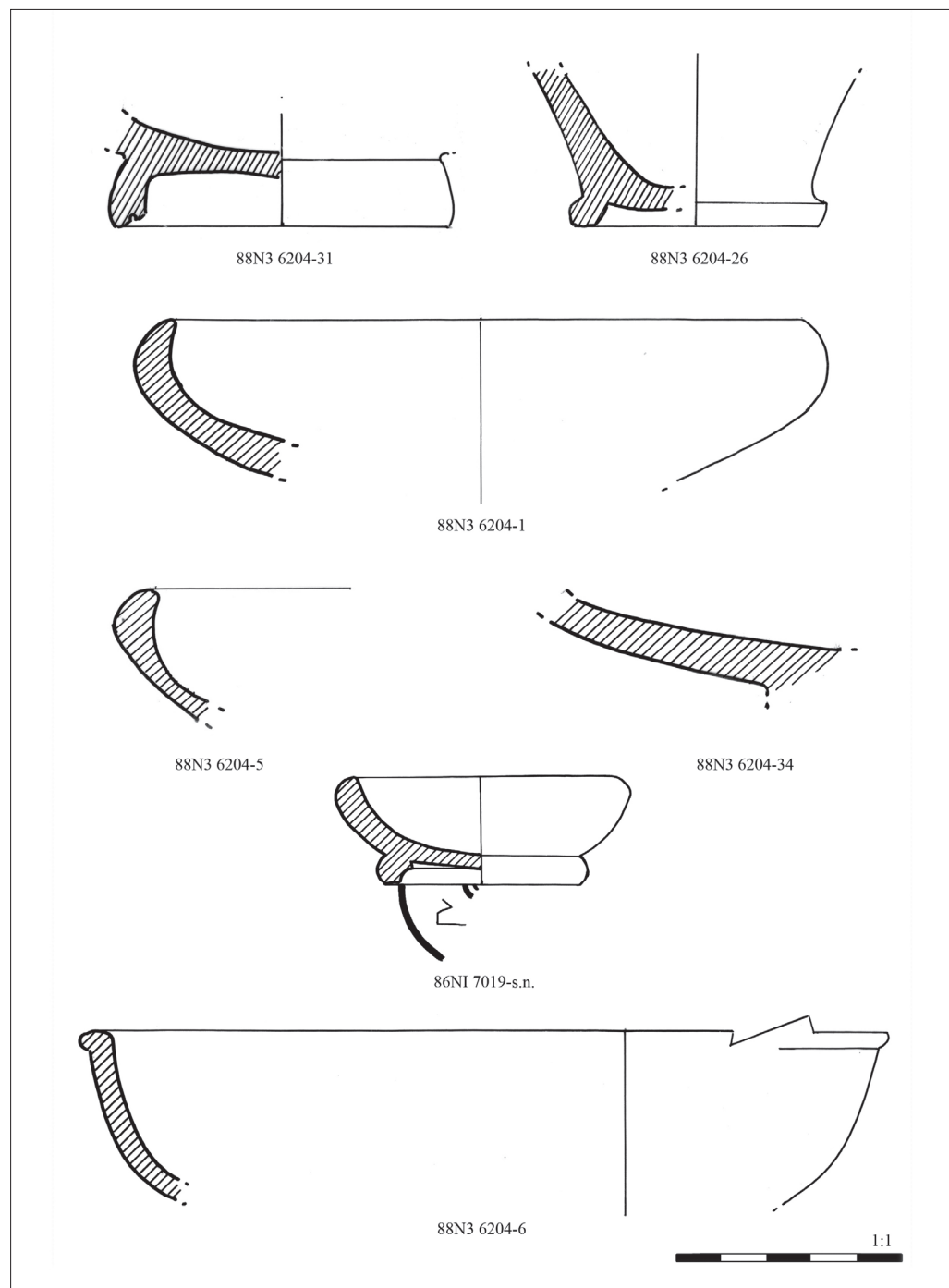


Fig. 8.

110. (88N3 6204-31.) Fragmento de pie de un cuenco. Interior con decoración de palmetas ligadas muy juntas y fila de ovas en el centro. Diám. aprox.: 7,5 cm.

Segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 8)

111. (88N3 6204-15). Fragmento de borde de un escifo con un pequeño con un agujero de laña.

112. (88N3 6204-s. n.). Fragmento de pared de un escifo de figuras rojas con restos de palmeta.

113. (88N3 6204-27). Fragmento de pie de un escifo de pequeño tamaño. Barnizada la zona de reposo y reservado el fondo con circulito y punto central. Grafito en la base: ΘΕ. (Fig. 10)

114. (88N3 6204-14). Fragmento de borde con arranque de asa de un escifo. Diám. aprox.: 13 cm.

115. (88N3 6204-26). Fragmento de pie de un escifo. Totalmente barnizado excepto la zona de reposo. Reservado el fondo externo con circulito y punto central. Restos de un grafito indeterminado. Diám. aprox.: 5,4 cms.

Probablemente primer cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 8)

116. (88N3 6204-36). Fragmento de pared de lucerna tipo 23A de Howland. Superficie muy descascarillada

Finales del siglo V a.C.

117. (88N3 6204-1). Fragmento de borde de una pátera de borde entrante con agujero de laña. Totalmente barnizado, al exterior está muy deteriorado. Diám. aprox.: 14,4 cm.

Hacia el segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 8)

118. (88N3 6204-5). Fragmento de borde de una pátera de borde entrante cubierto de barniz negro de muy buena calidad.

Segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 8)

119. (88N3 6204-6). Fragmento de borde de una pátera de borde saliente. Diám. aprox.: 21,2 cm.

Hacia el segundo cuarto o mediados del siglo IV a.C. (Fig. 8)

120. (88N3 6204-s.n.) Fragmento de pared de una pátera decorada con ruedecilla.

Segundo cuarto del siglo IV a.C.

121. (88N3 6204-s.n.) Fragmento de pared de una pátera decorada al interior con 4 palmetas en cruz de 11 pétalos y 1,1 cm.

122. (88N3 6204-s.n.) Fragmento de pared de una gran pátera con decoración de ovas y palmetas ligadas de 9 pétalos y 1,1 cm.

Primera mitad del siglo IV (ca. 380 a.C.).

123. (88N3 6204-s.n.) Fragmento de pared de una pátera. De la decoración interior solo se conserva una palmeta ligada de 8 pétalos y 0,8 cm.

124. (88N3 6204-35). Fragmento de pared de una pátera lañada que conserva un agujero. Decorada al interior con ruedecilla. Grafito en la base: IPE?

Segundo cuarto del siglo IV a.C. (Fig. 10)

125. (88N3 6204-34). Fragmento de pared de una gran pátera. Interior decorado con ovas y palmetas ligadas sin centro de 9 pétalos y 1,2 cm. Exterior barnizado.

Primera mitad del siglo IV a.C. (Fig. 8)

126. (88N3 6204-30). Fragmento de pie de una gran pátera con palmetas unidas y banda de ovas. Muy fragmentado.

127. (88N3 6204-s.n.). Fragmento de pared de una gran pátera con palmetas ligadas de 9 pétalos y 1,4 cm.

128. (88N3 6204-30). Fragmento de pie de una pátera. Decoración interior con palmetas ligadas y ovas. Diám. aprox.: 12 cm.

129. (88N3 6204-s.n.). Fragmento de pared de una pátera decorada al interior con ruedecilla. Hacia el segundo cuarto del siglo IV a.C.

130. (88N3 6204-37). Pequeño fragmento de pared de un vaso cerrado y agallonado, quizá una jarra. Interior sin barnizar y quemado. Exterior con barniz rojizo, probablemente por la acción del fuego.

La cerámica ática de figuras rojas está representada por nueve copas, 43 escifos, cinco crateras, un ascos y una enócoe.

### **Materiales procedentes de la excavación del sector 1 (cata 1/7000) del área meridional de la Neápolis realizada durante los meses de junio, julio y septiembre de 1986.**

#### **U.E. 7033:** Área meridional de la Neápolis

131. (86NI 7033-s.n.) Fragmentos de dos copas Cástulo con barniz rojizo por defecto de cocción. Diám. aprox. borde: 15,2 cm.

132. (86NI 7033-s.n.) Fragmento de pie de un escifo de gran tamaño. Diám. aprox. base: 13 cm.

133. (86NI 7033-33). Fragmento de pie de un escifo. Reservada la zona de reposo, barnizado el interior del pie y el fondo en reserva con doble círculo central.

Hay al menos seis individuos de escifos de fines del V a.C. Como el resto de los materiales de este estrato.

**U.E. 7019** (Área meridional de la Neápolis). Estrato de tierra compactada ubicado directamente sobre el afloramiento natural de piedra. La gran presencia de fragmentos cerámicos y carbones, denota su origen como vertedero destinado a nivelar las irregularidades la roca cimentando el nivel donde se asientan estructuras de probable función habitacional fechadas en época clásica durante la segunda mitad del siglo V a.C. N° total de individuos: 519 (N° de fragmentos: 8144)

134. (86NI 7019-4). Fragmento de pie de copa Cástulo. Zona de reposo reservada, lado interno del pie barnizado y en lo que se conserva del fondo reservado.

135. (86NI 7019-24). Fragmento de pie de copa Cástulo. Lado externo del pie y zona de

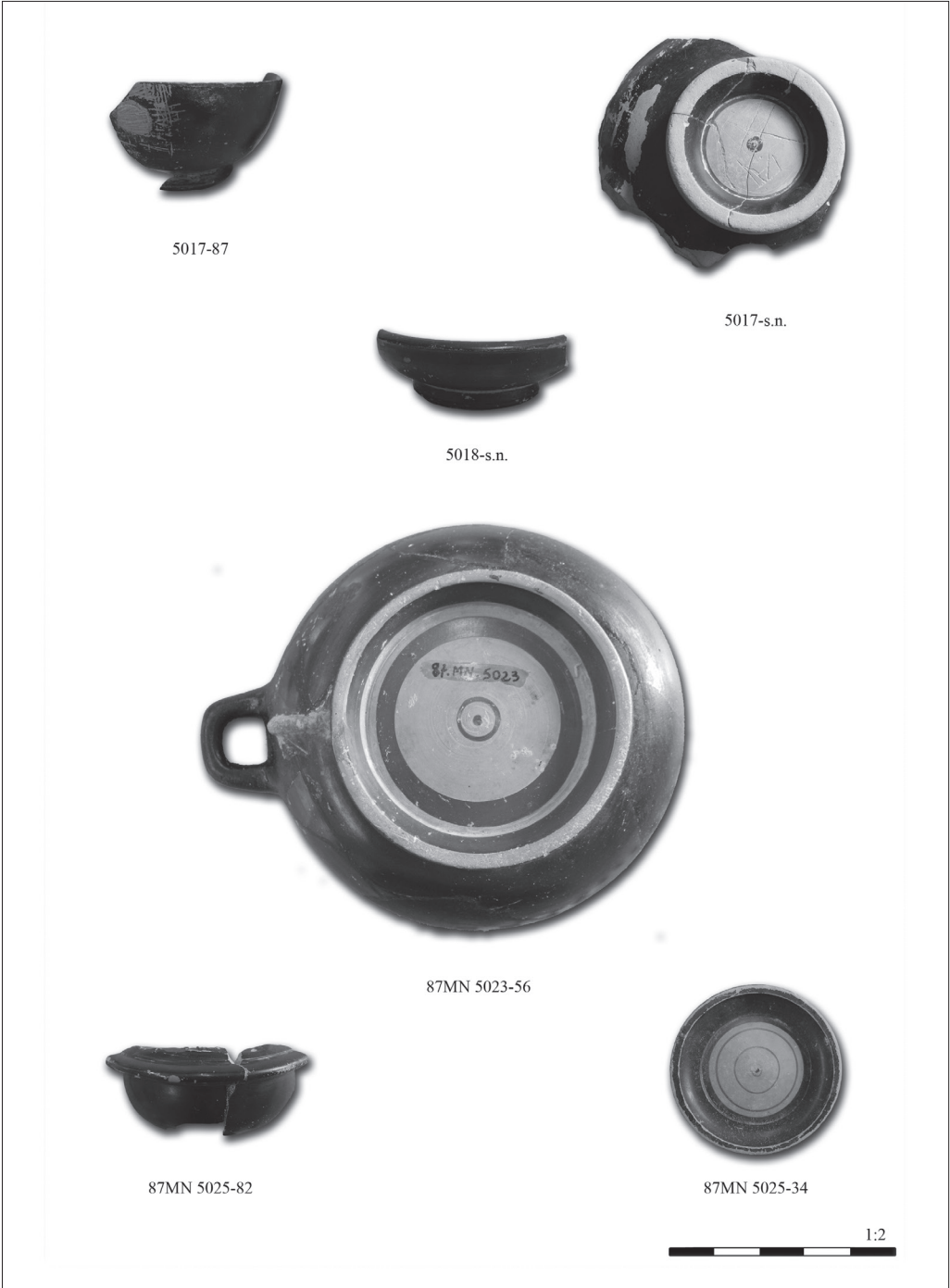


Fig. 9.



Fig. 10.

reposo, en reserva. Barnizado el interior del pie y fondo reservado con circulito y punto central. El panel entre las asas también está reservado. Grafito en la base dibujado: A inscrita en un cuadrado sin base.

Segunda mitad del siglo V a.C.

136. (86NI 7019-15). Copa de pie alto lañada.

137. (86NI 7019-60). Cuenco pequeño de perfil cóncavo-convexo. Curiosamente está sin barnizar. La causa es probablemente porque se dañó al torcerse en la ejecución la acanaladura de la boca. La acanaladura del pie está esbozada pero no se llegó a terminar. Diám. base: 8'8 cm. Grafito en la base: **A**.

Sanmartí Grego *et al.* 1986: fig. 11, 30.

Último cuarto del siglo V a.C. (Fig. 10)

138. (86NI 7019-s.n.) Pequeño cuenco-salero cubierto de un barniz de muy buena calidad. Fondo reservado con doble círculo central. Grafito en la base: **TT**?

Primera mitad del siglo IV a.C. (Fig. 8)

Además, ocho copas Cástulo más, dos copas de barniz negro de pie bajo, una copa de barniz negro de pie alto y una lecánide.

Entre las figuras rojas hay fragmentos de crateras de campana, fragmentos de doce escifos, una copa parcialmente recortada con una amazona.

## Bibliografía

CURA, M. 2000, Cerámicas de estilo ático del siglo IV a.n.e. en el Molí d'Espigol (Tornabous, provincia de Lleida-Cataluña), in Sabattini, B. (dir.), *La céramique attique du IV e siècle en Méditerranée occidentale*, Nápoles, Centre Jean Bérard, CCJB; 19, 225-232.

DOMÍNGUEZ, A.J., SÁNCHEZ, C. 2001, *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, Leiden-Boston-Colonia, Brill.

GRACIA, F. 1994, Las copas de Cástulo en la Península Ibérica. *Problemática y ensayo de clasificación*, Huelva Arqueológica XIII 1, 175-200.

GRACIA, F. 2000, Importaciones de cerámicas áticas en el poblado ibérico de La Moleta del Remei (Tarragona): problemática cronológica, in Sabattini, B. (dir.), *La céramique attique du IV e siècle en Méditerranée occidentale*, Nápoles, Centre Jean Bérard, CCJB; 19, 243-252.

HEMELRIJK, J.M. 1991, A closer look to the potter in Rasmussen, T., Spivey, N. (eds.), *Looking at Greek Vases*, Cambridge, Cambridge University Press, 233-256.

HOWLAND, R. H. 1958, *The Athenian Agora IV. Greek Lamps and their Survivals*, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens.

LAMAGNA, G. 2001, Ceramiche attiche da Monte Balchino di Caltagirone: importazioni e imitazioni, in Giudice, F., Panvini, R. (eds.), *Il Greco, il barbaro e la ceramica attica*, Roma, L'Erma, 43- 62.

- MIRÓ, M.T. 2006, *La ceràmica àtica de figures roges de la ciutat grega d'Emporion*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies Emporitanes; 14.
- MOREL, J. P. 2000, La céramique attique à vernis noir du IV<sup>e</sup> siècle: position des problèmes, in Sabattini, B. (dir.), *La céramique attique du IV<sup>e</sup> siècle en Méditerranée occidentale*, Nápoles, Centre Jean Bérard, CCJB; 19, 11-21.
- PRINCIPAL, J. 2000, Panorama de la vajilla ática durante el siglo IV a.C. en la Cataluña occidental, in Sabattini, B. (dir.), *La céramique attique du IV<sup>e</sup> siècle en Méditerranée occidentale*, Nápoles, Centre Jean Bérard, CCJB; 19, 217-224.
- SÁNCHEZ, C. 1992, Las copas tipo Cástulo en la Péninsula Ibérica, *Trabajos de Prehistoria* 49, 327-333.
- SÁNCHEZ, C. 1998, Estudio de las cerámicas áticas de la necropolis de los Castellones de Ceal, in Chapa, T., Pereira, J., Madrigal, A., Mayoral, V., *La necropolis ibérica de Los Castellones de Ceal (Hinojares, Jaén)*, Sevilla, Consejería de Cultura, 189-202.
- SANMARTÍ, J. 2000, Les importations de céramique attique du IV<sup>e</sup> siècle av.J.C. sur la côte centrale de Catalogne, in Sabattini, B. (dir.), *La céramique attique du IV<sup>e</sup> siècle en Méditerranée occidentale*, Nápoles, Centre Jean Bérard, CCJB; 19, 233-242.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1988, Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J. C., *Revue des Études Anciennes* XC 1/2, 99-136.
- SANMARTÍ GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., BARBERÀ, J. 1986, Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J. C., halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, 141-184.
- SPARKES, B.A., TALCOTT, L. 1970, *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens.
- SPATAFORA, F. 2001, Attestazioni e problemi di circolazione di ceramiche attiche in centri indigeni della Sicilia occidentale: considerazioni preliminary, in Giudice F., Panvini, R. (eds.), *Il Greco, il barbaro e la ceramica attica*, Roma, L'Erma, 95- 102.
- TRONCHETTI, C. 2001, La ceramica attica in Sardegna tra VI e IV sec .a.C.: significato e problemi", in Giudice F., Panvini, R. (eds.), *Il Greco, il barbaro e la ceramica attica*, Roma, L'Erma, 177-182.

## **Autores/as**

### **Carmen Sánchez**

*Departamento de Historia y Teoría del Arte*

Avenida Tomás y Valiente, 1

*Universidad Autónoma de Madrid*

Campus de Cantoblanco

28049 Madrid

carmen.sanchez.fernandez@uam.es

### **Ángel Carlos Pérez Aguayo**

*Departamento de CC.TT. Historiográficas y Arqueología*

Facultad de Geografía e Historia

*Universidad Complutense de Madrid*

C/ Profesor Aranguren s/n

28040 Madrid

angelcarlosperezaguayo@gmail.com





---

# De las Guerras Cántabras a la Antigüedad Tardía: resultados preliminares de las excavaciones en el yacimiento romano de Huerta Varona

Empúries 57  
Pàg. 149-164  
ISSN: 0213-9278

*From the Cantabrian Wars to Late Antiquity:  
Preliminary results of the excavations at the  
Roman site of Huerta Varona*

**Jesús F. Torres-Martínez**  
**Antxoka Martínez-Velasco**  
**Manuel Fernández-Götz**

---

## Resumen

El presente artículo ofrece los primeros resultados de las intervenciones arqueológicas desarrolladas entre 2014-2016 en el yacimiento romano de Huerta Varona (Aguilar de Campoo, Palencia). Dichos trabajos arqueológicos incluyen tanto una prospección geofísica con georadar como la excavación de catas que han permitido documentar diversas edificaciones. Los abundantes restos cerámicos, incluyendo abundante *terra sigillata*, así como algunos objetos metálicos, apuntan a una ocupación del yacimiento entre finales del siglo I a. C. y la Antigüedad Tardía. Se trata, por tanto, de un núcleo que parece surgir durante o inmediatamente después de las Guerras Cántabras que provocaron la destrucción del cercano *oppidum* de Monte Bernorio, y que perduraría varios siglos. El estudio de Huerta Varona resulta clave para el conocimiento del periodo romano en la comarca del Campoo y por extensión en el piedemonte del Cantábrico central.

### Palabras Clave

Huerta Varona, Aguilar de Campoo, Guerras Cántabras, Época Imperial Romana, Cerámica *Sigillata*.

---

## Abstract

*This article offers the initial results of the archaeological fieldwork undertaken between 2014 and 2016 at the Roman site of Huerta Varona (Aguilar de Campoo, Palencia). These studies included a geophysical survey using ground-penetrating radar and the opening of test trenches, allowing various buildings to be documented. The abundant pottery remains, including a large amount of terra sigillata, as well as some metal objects, indicate that the site was occupied between the end of the 1st century BC and Late Antiquity. It is, therefore, a population centre that appears to have emerged during or immediately after the Cantabrian Wars, in which the nearby oppidum of Monte Bernorio was destroyed, and it would have been occupied for several centuries. The study of Huerta Varona is crucial to our knowledge of the Roman period in the county of Campoo and, by extension, on the Central Cantabrian piedmont.*

### Key words

Huerta Varona, Aguilar de Campoo, Cantabrian Wars, Roman imperial period, Terra sigillata pottery.

## 1. Introducción

El yacimiento arqueológico de Huerta Varona se localiza en el municipio de Aguilar de Campoo, al norte de la provincia de Palencia (Fig. 1). Se trata de un solar sin edificar de algo más de dos hectáreas, situado justo en los límites del núcleo urbano actual (Fig. 2). El yacimiento ya era conocido décadas atrás entre los vecinos de Aguilar de Campoo, pero permanecía sin catalogar, por lo que en 2003 se llevó a cabo una prospección superficial con el objetivo de reconocer el entorno y recabar la información necesaria para solicitar su incorporación al Inventario Arqueológico de Castilla y León (García Guinea, Martínez-Velasco 2003). Entre los años 2014 y 2015 se realizaron sendas campañas de sondeos en el yacimiento por encargo del Ayuntamiento de Aguilar de Campoo destinadas a la evaluación del sitio (extensión, secuencia cronológica y conservación) como paso previo a la puesta en marcha de un programa de investigación centrado en el yacimiento y su posterior puesta en valor (Fig. 3). Así, en 2015 se inició el Proyecto Internacional de Investigación Arqueológica “Huerta Varona: la colonización romana en el cantábrico central” para desarrollar una investigación sobre el inicio y desarrollo de los núcleos rurales hispano-romanos en las zonas de montaña del norte de España. El proyecto está dirigido por el Dr. Jesús F. Torres-Martínez, Director Científico del IMBEAC (Instituto Monte Bernorio de Estudios de la Antigüedad del Cantábrico),

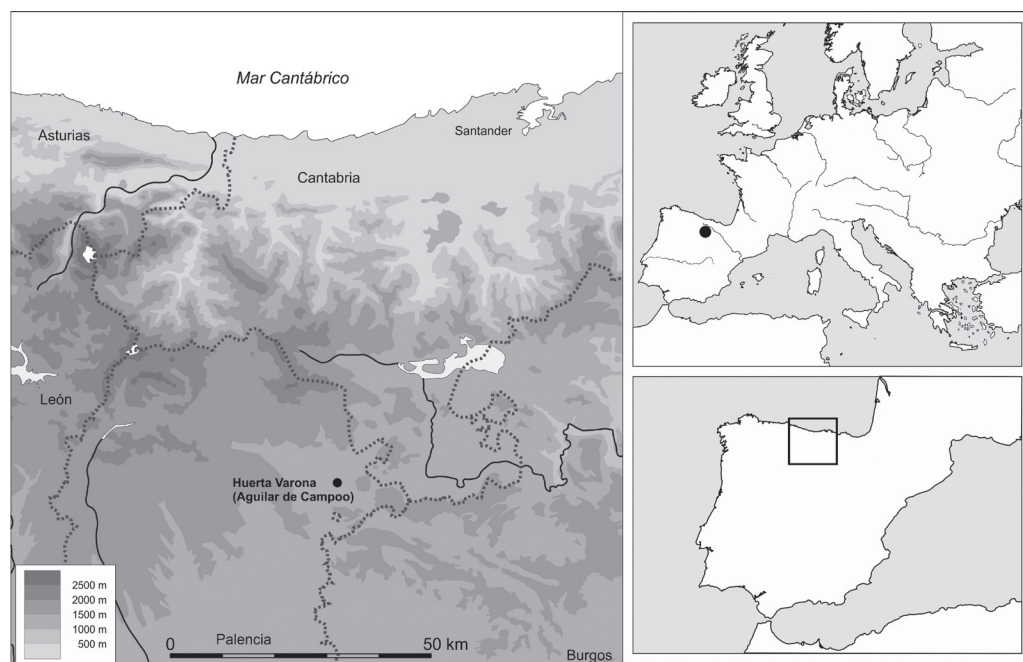


Fig. 1. Localización de Huerta Varona (Aguilar de Campoo, Palencia) en el contexto del norte peninsular (© IMBEAC).

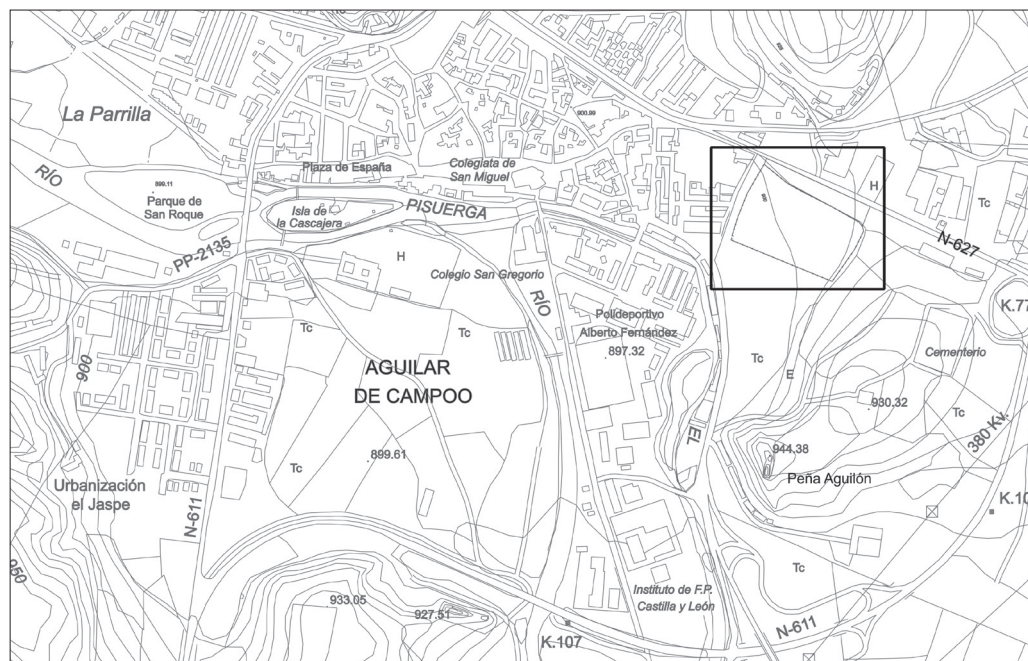


Fig. 2. Huerta Varona. Ubicación dentro de Aguilar de Campoo (© IMBEAC; A. Martínez-Velasco).

el Dr. Manuel Fernández-Götz de la School of History, Classics and Archaeology de la University of Edinburgh, y por el Investigador del IMBEAC y la Sociedad de Ciencias Aranzadi D. Antxoka Martínez-Velasco.

Desde 2015 se vienen desarrollando campañas de excavación sistemática, que han permitido identificar dos niveles de ocupación con dos cimentaciones sucesivas de edificios. El nivel más antiguo parece situarse al inicio del Principado de Augusto (s. I a.C., durante o poco después de las Guerras Cántabras) y el segundo en el momento de plenitud del mundo romano, con continuación hasta el final del Imperio. Las excavaciones han permitido recuperar un interesante muestrario de materiales arqueológicos de todo tipo, destacando la cerámica *sigillata* (Terra Sigillata Sudgálica, Hispánica, Africana, etc.) que reúne producciones de un amplio periodo cronológico (Torres-Martínez *et al.* 2017). Algunas de ellas poseen “grafitis de propietario” y una de ellas conserva parte de un *sigillum* o “sello de fabricante”. Debido al intenso expolio sufrido por el yacimiento resultan más escasos los hallazgos metálicos, aunque se han recuperado fíbulas y restos de armamento romano y fragmentos de adornos, así como monedas. Los indicios apuntan a que en época Tardoantigua este espacio estaba ya en decadencia y sufre abandono definitivo.

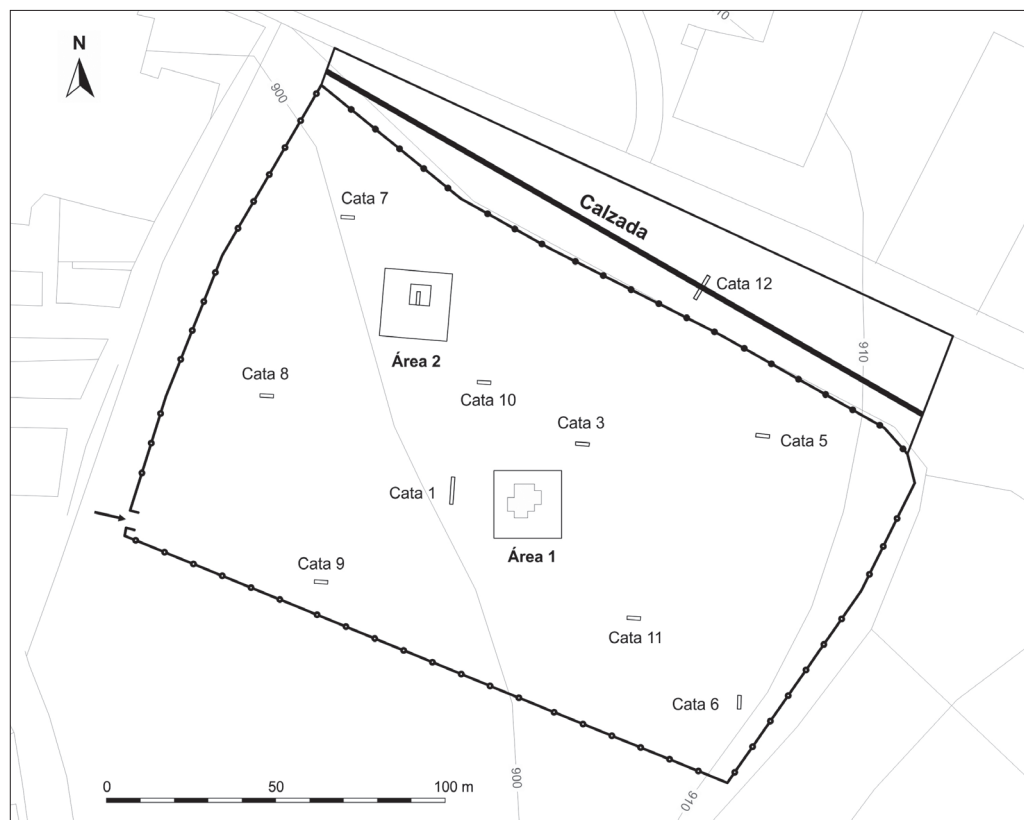


Fig. 3. Huerta Varona. Catas y Áreas de Excavación, años 2014-2016 (© IMBEAC; A. Martínez-Velasco).

## 2. Prospección con Georadar

En 2016 se realizaron trabajos de prospección del subsuelo con georadar en una superficie aproximada de dos hectáreas, que corresponde a unos 2/3 de la superficie de la finca. Los trabajos realizados fueron desarrollados por un equipo del Centro de Apoyo a la Investigación (CAI) de la Universidad Complutense de Madrid. La prospección se realizó a inicios de agosto, algunas semanas antes de que comenzaran los trabajos de excavación. Esta prospección se planteó como un trabajo de colaboración entre el CAI y el equipo de investigación del yacimiento con un doble objetivo. Por una parte, conocer el potencial arqueológico de Huerta Varona, principalmente el complejo de estructuras de diversa índole (habitación, almacenaje, etc.) y el posible entramado urbano como una de las bases para el estudio del yacimiento y la planificación de los trabajos de campo. Y por otra, la propia excavación del yacimiento aporta información valiosa que permite calibrar mejor las lecturas proporcionadas por el georadar contrastando los resultados geofísicos preliminares con los datos de la excavación arqueológica.



Fig. 4. Interpretación de los resultados del georadar (© CAI 2016/IMBEAC).

El georadar ha permitido conocer la existencia de un extenso entramado de estructuras en toda el área prospectada con superposiciones de edificios y una gran variedad tipológica de espacios y fábricas (Fig. 4). Todo ello pone de manifiesto la existencia de una ocupación intensiva y extensiva de este lugar como reflejo de un poblamiento estable en la zona a lo largo del periodo romano. Pero también indica que el yacimiento sobrepasa los límites del área prospectada por lo que muy posiblemente nos encontremos ante un *vicus*, un núcleo de población de una cierta entidad (aún por determinar con precisión), muy posiblemente el principal de su entorno.

### 3. Desarrollo y resultados de las excavaciones arqueológicas

Las excavaciones desarrolladas en 2016 se concentraron en dos áreas diferenciadas del yacimiento, denominadas respectivamente Áreas Nº 1 y Nº 2 (Fig. 3). Estas 2 áreas de intervención se corresponden con espacios de trabajo definidos a partir de dos

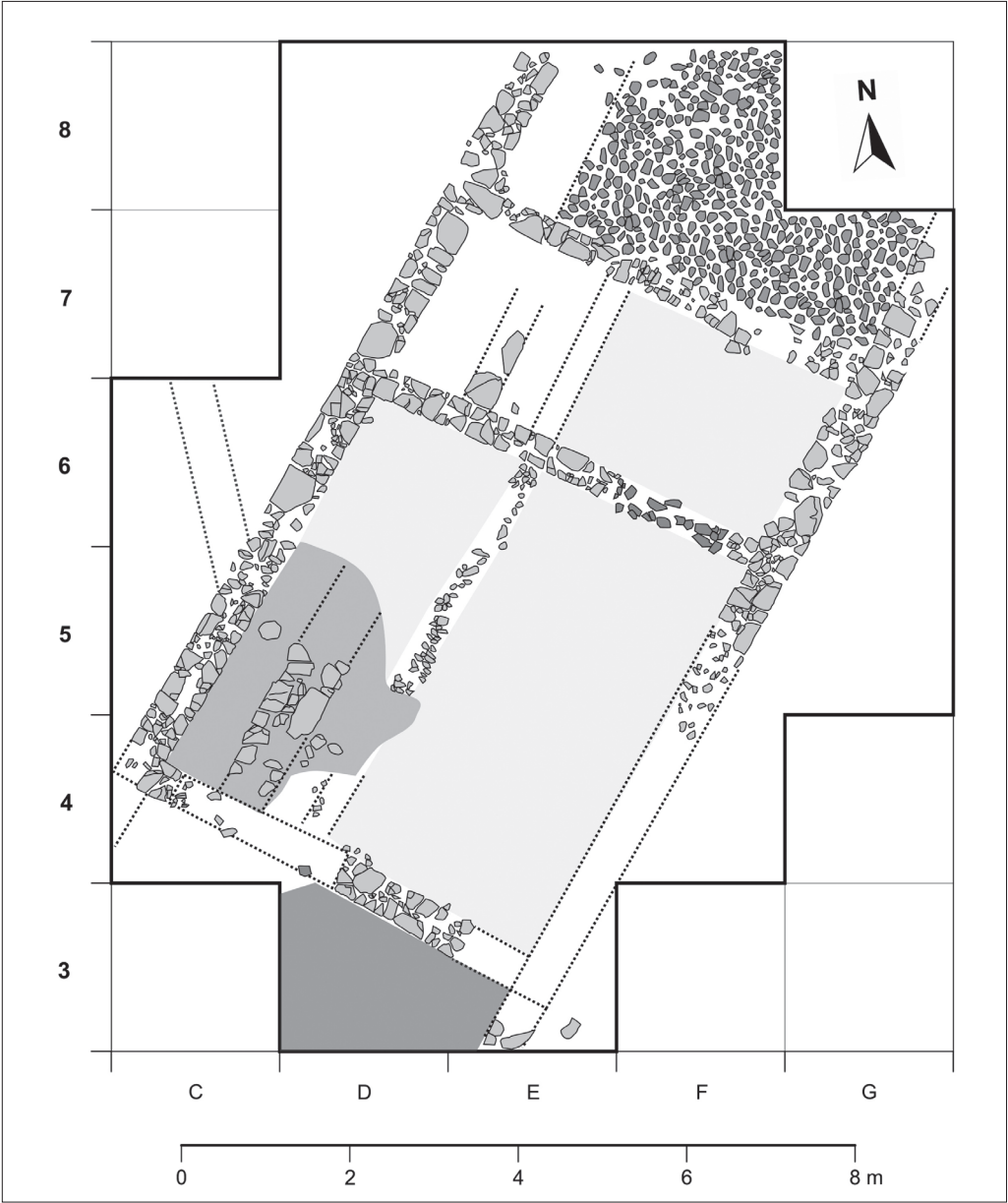


Fig. 5. Estructuras excavadas en el Área 1 (© IMBEAC; A. Martínez-Velasco).



de los sondeos realizados previamente. En estas áreas se plantearon y excavaron dos catas o UNEX (Unidades de Excavación) denominadas respectivamente Área 1, Cata 2 y Área 2, Cata 4.

### **3.1. Área 1, Cata 2** (Figs. 3 y 5)

La excavación consistió en la ampliación sucesiva de un sondeo de 4x1 m realizado en 2014 ampliado hasta 8 m<sup>2</sup> en 2015. Este sondeo estaba orientado en el eje O-E, orientación que se ha mantenido, ampliando en este mismo sentido el transect mediante la excavación de cuadros sucesivos con el fin de delimitar las estructuras subyacentes (Fig. 5).

En 2014 en este sondeo apareció la cimentación de una pared ejecutada con piedra caliza angulosa y trabada con tierra y, adosada a ésta, la preparación de un suelo a base de grava caliza trabada con mortero de cal. La ampliación ha permitido la detección de la continuación de estas estructuras por debajo del umbral del arado (unos 28-30 cm).

En el nivel bajo del umbral de arado (UE 2) se ha localizado la continuación de la base o cimentación de una serie de muros tanto externos (que establecen el límite exterior de la edificación) como internos (que construyen compartimentaciones internas en la estructura). Estas cimentaciones de muros están ejecutadas con piedra caliza angulosa y cantos rodados trabados con tierra de unos 50 cm de ancho máximo (un pie y medio romano). Las líneas de cimentación de muro identificadas construyen la trama de una edificación de forma rectangular, orientada en dirección aproximada norte-sur por su lado más largo, con una longitud indeterminada por el momento y un ancho de ca. 6 m.

Esta edificación posee compartimentaciones internas, destacando la localización de cimentaciones de muros que dividen espacios interiores y la identificación de vanos en ellos con lo que parecen acondicionamientos para encajar marcos y puertas. A este respecto, se han podido documentar la existencia de zonas de paso acondicionadas con fragmentos de imbrices para el recibido de los marcos de madera con mortero; también se ha localizado al menos un clavo, aún clavado en la obra, que debía sujetar uno de estos marcos. Estos vanos para puertas se identifican en la totalidad de las cimentaciones de muros que sirven de subdivisión interna, lo que indica una construcción con espacios interiores comunicados por vanos con puertas. Al menos uno de estos espacios ha sido excavado por completo y conforma un cubículo de 6 x 6 m. El resto de los espacios identificados parecen tener proporciones similares, al menos aparentemente.

Al interior de la edificación se ha localizado la continuación de la preparación de un suelo a base de grava caliza trabada con mortero de cal de muy buena factura que fue documentado en 2014. También se han identificado otros suelos similares en los diferentes espacios interiores, preparados con mortero de cal y cantos de mediano tamaño y otro con mortero de cal, restos de cerámicas y/o teja romana (tégulas e imbrices) triturados. Ha resultado relativamente frecuente y abundante la recuperación de restos de clavos, muchos de ellos adscribibles a época romana, que podrían indicar que dicho suelo de obra estaba cubierto de un piso de tablazón, lo que confirmarían algunas improntas en



la superficie del suelo de acabado más fino. Interpretamos que se trata de los restos de una serie de suelos de ocupación de distinto tipo en diferentes estancias que pertenecen todos a una misma edificación. Estos han perdido una gran parte de la solera por la acción del arado. En este sentido, son muy expresivas las huellas de surcos de arado/grada en una parte importante de su superficie.

Los materiales recuperados al interior de la edificación, en niveles arqueológicos contemporáneos a lo que parece ser el momento de uso de ésta, han sido principalmente de época romana. En su mayor parte se trata de restos de clavos de distintos tipos y de tégula/imbrices, así como cerámicas romanas y otros materiales metálicos muy degradados. También se han recuperado, en relación con niveles removidos por el laboreo agrícola, hallazgos de época tardoantigua (fragmentos cerámicos), medieval (una moneda y fragmentos cerámicos) y fragmentos de cerámicas y otros materiales adscribibles a época moderna y contemporánea que llegan hasta la actualidad.

Hacia el lado suroeste de la trinchera, y dentro de la edificación, se localizó en la campaña de 2015 una zona en la que un hoyo excavado en época indeterminada rompe los niveles arqueológicos dejando al descubierto, bajo un paquete de arcillas estériles, los restos de la cimentación de un muro de mampostería caliza por debajo de la construcción. La ampliación del cuadro excavado en 2015 ha permitido delimitar este hoyo e identificar que la estructura subyacente sigue una trayectoria lineal detectada en dos puntos de la trinchera, bajo el nivel de suelo de la edificación. En este hoyo se ha recuperado, en ambas campañas, material de construcción fragmentado y rodado, fragmentos de huesos de fauna, cerámica de tipo común y *sigillata*, clavos, etc. En el hoyo, y en relación estratigráfica con dicha cimentación de muro subyacente, apareció una fíbula completa de tipo Alesia del modelo 8-A de Mariné (2001) (Fig. 6). Este modelo de fíbula se ha documentado en el yacimiento de Alesia (Alise-Sainte-Reine, Côte-d'Or, Francia) en contextos militares romanos de época cesariana. Su aparición en Huerta Varona fecharía este nivel en la época de transición entre época republicana y el comienzo del principado de Octavio Augusto (finales del siglo I a C./inicios de siglo I d.C.).

Estos resultados parecen indicar la existencia de un nivel de ocupación por debajo de la edificación identificada en el sustrato más cercano a la superficie. Dicho nivel de ocupación detectado a mayor profundidad sería más antiguo. Probablemente pertenece a una primera ocupación de este espacio, con construcciones que los materiales permiten relacionar con una ocupación de tipo militar, posiblemente en época de las Guerras Cántabras o inmediatamente después de las mismas. También en momentos posteriores existen indicios de presencia militar romana, con materiales como la carrilera de una funda de espada en bronce decorada con borde serrado, sellos para sacas de grano, un pinjante de hierro, *clavi caligarii* así como algunas piezas como una paleta de bronce para maquillajes de tipo britano (Fig. 6) y un ungüentario de vidrio verde que apuntan a la presencia de mujeres en un ambiente de guarnición militar o en relación con militares.

En esta área, el interés principal de la campaña de 2016 ha sido la documentación de la estructura de cimentación de la edificación, su forma, desarrollo y estratigrafía. No obstante, también se han identificado espacios al exterior del edificio



Fig. 6. Fibula de tipo Alesia y paleta para ungüentario (© IMBEAC; D. Vacas 2016).

que han sido excavados parcialmente. Así, hacia el lado oeste se documenta, bajo el paquete de tierras alterado por los trabajos agrícolas, un nivel de arcillas muy compactas en el que se han recuperado materiales romanos: material de construcción fragmentado (restos de técula e imbrices fundamentalmente), fragmentos de huesos de fauna y restos de ostra (*Ostrea edulis*), cerámica de tipo común romana y Terra Sigillata, clavos, etc. Estos restos se extienden por lo que sería un nivel de ocupación contemporáneo a la edificación identificada y están compuestos mayoritariamente por materiales de época imperial romana a partir de los restos cerámicos. El interés de este nivel es que se forma por los depósitos de restos de la vida cotidiana y de basura que queda depositada

alrededor de los edificios en el momento de ocupación de estos.

Al exterior de la edificación, los materiales que cubren estos niveles más antiguos provendrían de la ruina de los edificios con aporte de la tierra que compone los adobes/tapial de los muros de la edificación, fragmentos de técula e imbrices de la cubierta<sup>1</sup>, etc. Por encima de ellos se depositan los restos de época tardoantigua, medieval, moderna y contemporánea depositados en el deambular y en el laboreo en espacios de uso marginal y, posteriormente, mezclados en gran parte en el uso como terrenos de explotación agrícola. En este sentido, los materiales en estos niveles más superficiales aparecen muy revueltos por efecto del paso del arado y la grada a lo largo del tiempo.

### 3.2. Área 2, Cata 4 (Fig. 3):

La excavación de 2014 del sondeo denominado como Cata 4 consistió en un sondeo de 4 x 1 m orientado en el eje N-S. Se excavó unos 27 cm, correspondientes al umbral del arado, hasta localizar las primeras unidades estratigráficas inmediatamente debajo. Se localizó la base de lo que parecía un muro de unos 35-40 cm de ancho, orientado en el eje NE-SO, que aparecía mal conservado, pero aparentemente aún identificable. Parecía estar realizado con técula e imbrices, cantos rodados de cuarcita y fragmentos

1. Debemos destacar la calidad detectada en la factura de los elementos de cubrición de los tejados, técula e imbrices, en general atribuibles a época imperial romana. Ambos elementos aparecen realizados en arcillas decantadas y bien depuradas con desgrasantes de muy pequeño tamaño y una cocción en general excelente realizada en hornos cerámicos que dan un acabado oxidante sin irregularidades. Del mismo modo la factura de las piezas, en cuanto al modelado, es de un acabado cuidadoso y muy buena factura general.

de piedra caliza, trabado todo ello con tierra. A ambos lados de la base del murete se identificaron niveles irregulares de arcilla con inclusiones de cal, cenizas, pequeños cantos rodados, gravas calizas, fragmentos de teja y algunos otros materiales muy rodados. La impresión general es que estábamos posiblemente ante la base de un murete o bien una pared con alzado de tapial y los niveles identificados a ambos lados de esta base de murete parecían corresponder a la ruina del propio tapial. No obstante, era destacable en el sondeo el hallazgo muy abundante de materiales, especialmente de restos de cerámica.

La ampliación del sondeo puso en evidencia que no se trataba de la cimentación de un muro o murete precario, sino de una acumulación de restos de material constructivo en una zona de depresión del terreno, a modo de pequeña torrentera. Es posible que los materiales se depositaran en esa zona concreta para tapar dicho agujero. Alrededor de esta zona aparecía un amplio nivel arqueológico con abundancia de materiales de todo tipo. En su lado este apareció una gran cantidad de restos de cultura material, muchos de ellos fragmentos cerámicos que aparecieron rotos por presión después de quedar depositados en lo que era un suelo, probablemente de deambulación, en una zona en la que se arrojaron todo tipo de restos de recipientes de cerámica sigillata y de vidrio, además de otros materiales. Esto puede estar indicando una zona de paso al exterior de áreas edificadas donde se emplean restos de materiales constructivos y de la vida cotidiana para cegar hondonadas y zonas de encharcamiento. Por este motivo se produce una concentración considerable de restos de vajilla y de material de construcción.

Es de destacar también la presencia en esta área de algunos fragmentos de cerámica modelada a mano del Bronce Final y/o Primera Edad del Hierro (s. XII-V a.C.), ya identificada en otras campañas. Estos materiales podrían estar indicando un yacimiento subyacente de este momento cronológico cuya extensión e importancia actualmente resulta imposible poder determinar.

#### **4. Avance al estudio de los materiales**

Los resultados de las intervenciones arqueológicas sugieren la existencia de una intensa labor de expolio de materiales con selección de los mismos, tanto metálicos como cerámicos. Esta situación es especialmente notable en el Área 1, Cata 2, donde las estructuras constructivas están a poca profundidad con respecto a la superficie y la acción perturbadora del arado/grada ha sido, en algunos casos, muy importante. Es en esta área donde parece haber habido una retirada importante de elementos metálicos, quedando principalmente otros que son desechados por los expoliadores, como los clavos que, sin embargo, resultan muy importantes para la documentación de las estructuras arqueológicas. Esta cuestión es importante puesto que representa un sesgo claro en la información disponible. Pero ahora estamos constatando que, en otras áreas, como es el caso del Área 2, Cata 4, la acción de la actividad agrícola no parece haber afectado a los materiales arqueológicos más que someramente, quedando una parte muy importante intacta en el sustrato arqueológico. Es por ello que en la campaña de 2016 la cantidad

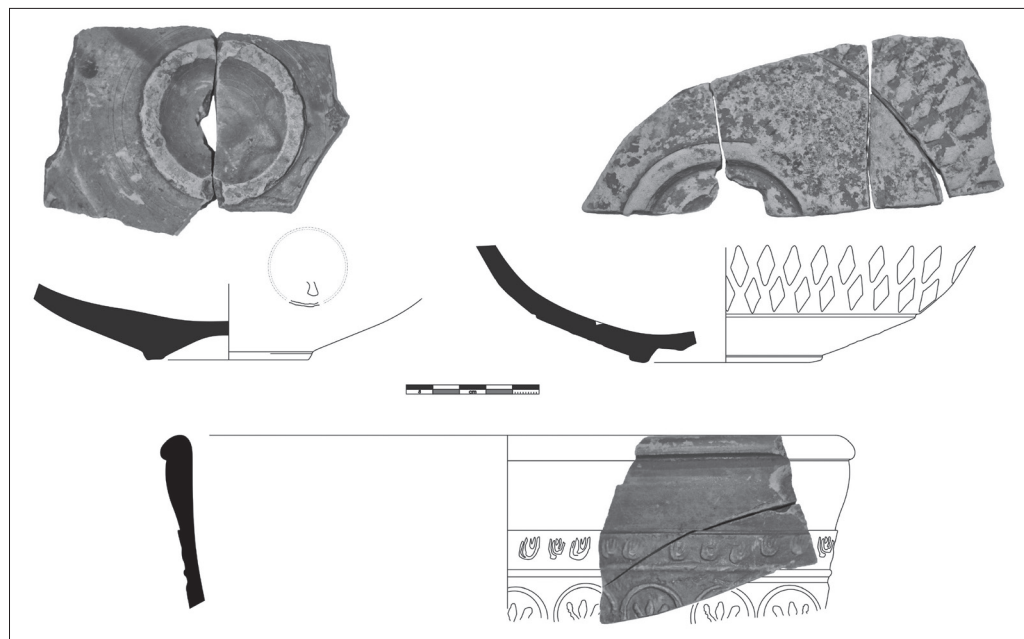


Fig. 7. *Sigillata* Hispánica decorada de contextos de habitación (© E. Martín/IMBEAC).

de materiales recuperados es numerosa y muy significativa, lo que permite avanzar en la adscripción crono-cultural del yacimiento.

Por el volumen recuperado en las excavaciones destacan sobre todo los materiales cerámicos. Esta cerámica corresponde a diferentes tipos y grupos (cerámica común, de mesa, de almacenamiento, de cocina y vajilla de lujo), dentro de los que destacan los conjuntos de *terra sigillata*, tanto los procedentes de talleres hispano-romanos como las producciones de otras zonas del imperio (Torres-Martínez *et al.* 2017). Los fragmentos rescatados se corresponden, en el caso de la *terra sigillata* hispánica (TSH), con modelos de diferentes tipologías, demostrando de este modo la presencia de una vajilla de mesa bastante completa (Fig. 7). La presencia de producciones de alfares de diferentes zonas geográficas del mundo romano, y que éstas abarquen todo el espectro cronológico del imperio, demuestra la existencia de buenas comunicaciones y un tránsito comercial fluido en esta área geográfica a todo lo largo de la época imperial. La cerámica común romana tiene producciones locales (hispano-romanas) e importadas, existiendo una presencia importante de cerámicas de cocina y almacén de tradición meseteña.

En el Área 1, Cata 2 se han documentado restos de cerámicas de tipo común y sigillata así como de fauna en niveles que parecen no afectados por el arado. En ellos se han recuperado un número de piezas importante por su calidad, destacando un fragmento de fondo de cerámica *sigillata* con un grafito realizado por grabado en la superficie del barniz en el que se lee “AULE” o “ALLE” (Fig. 8). También se han recuperado

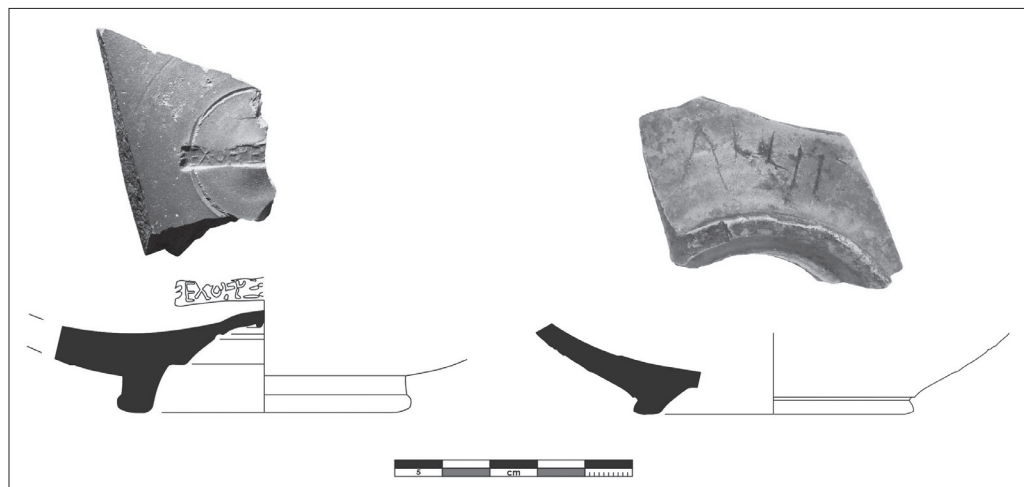


Fig. 8. Base de forma 35 o 36, con sello incompleto por la fractura de la pieza: «EX OF. PE» y base con grafito en el que se lee «AULE» (© E. Martín/IMBEAC).

varias monedas sin identificación segura, aunque al menos una de ellas parece ser una acuñación romana tardía y otra medieval.

También en el área 2, Cata 4 se han recuperado una gran cantidad de restos de cultura material. En especial fragmentos cerámicos que, como hemos explicado anteriormente, aparecieron rotos por presión después de quedar depositados en lo que era un nivel de ocupación en el que se arrojaron todo tipo de restos de recipientes de cerámica sigillata, vidrio y otros materiales. Resulta destacable un fragmento de fondo de cerámica sigillata hispánica con un sello de fabricante (*sigillum*) incompleto por fractura en el que se lee “EX OF. PF” (Fig. 8). Finalmente, un fragmento de terra sigillata indeterminada con un grafito con una letra similar a una “Y” y un signo de interpuntuación. Resulta igualmente importante destacar que en esta área se ha localizado, por vez primera en el yacimiento, un fragmento de cerámica torneada de tradición indígena pintada con círculos concéntricos. Asimismo, entre los materiales recuperados destaca un sello de plomo para precintar sacas de grano.

También destacan en ambas áreas los hallazgos de fragmentos de adornos de pasta vítrea y fragmentos de adornos corporales. Del mismo modo, se ha identificado una cantidad importante de restos de ostra (*Ostrea edulis*) (Fig. 9).

## 5. Cronología e interpretación del yacimiento

A partir de la cronología estimada para los conjuntos cerámicos podemos confirmar que existió una ocupación previa del Bronce Final y/o Primera Edad del Hierro de extensión e importancia actualmente imposible de establecer, ya que habría sido





Fig. 9. Selección de ostras encontradas durante las excavaciones en Huerta Varona (© IMBEAC)

arrasada por las edificaciones posteriores pero que queda testimoniada por la existencia de algunos materiales de esas épocas. El establecimiento de una ocupación romana se produjo a finales del siglo I a.C., seguida de una intensa ocupación del yacimiento en los dos primeros siglos de nuestra era, que se mantuvo hasta momentos posteriores que podemos situar en los inicios del IV d.C. La ocupación posterior sería menos importante y se sitúa en época Tardoantigua y periodo visigodo (siglos IV al VI-VII d.C.). Queda por determinar todavía la importancia que pudo tener, en la fundación del enclave y en su posterior desarrollo, la presencia militar romana. En cualquier caso, las evidencias recuperadas hasta la fecha y la existencia de un tramo de calzada romana (Fig. 3) indican que la actual Villa de Aguilar de Campoo se fundó en época romana siendo el yacimiento de Huerta Varona parte de esta ocupación.

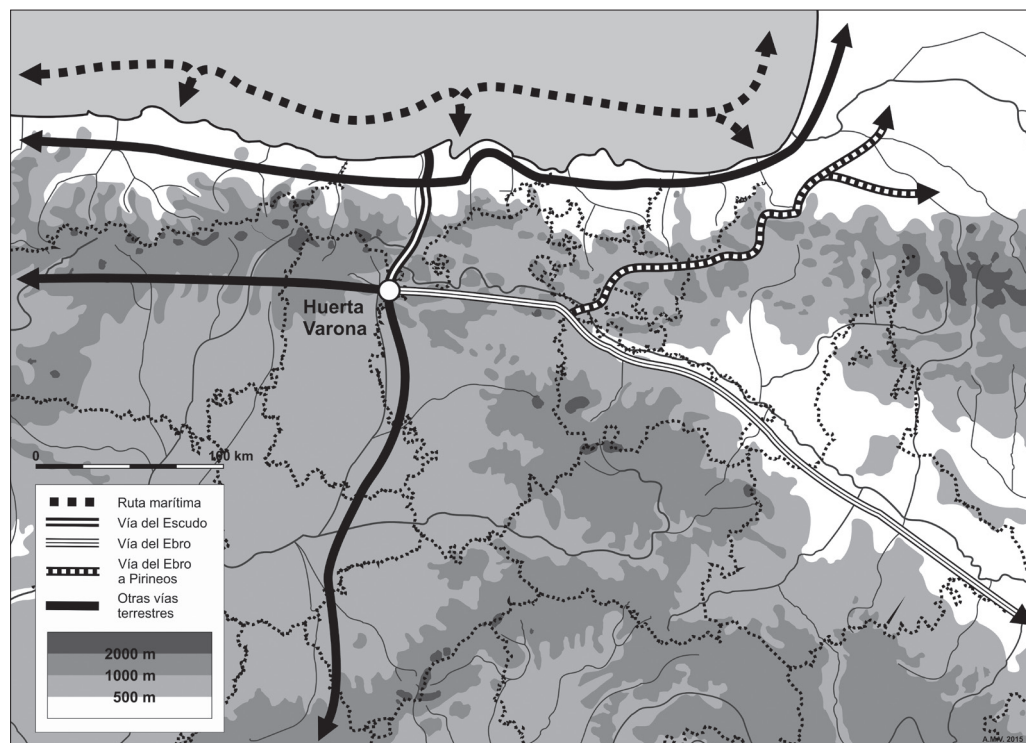


Fig. 10: Vías de comunicación principales que confluyen en Huerta Varona (© IMBEAC; J. F. Torres-Martínez/A. Martínez-Velasco).

Este nuevo núcleo representaría la continuación del poblamiento en la comarca de Campoo tras la destrucción del *oppidum* de Monte Bernorio en el marco de las Guerras Cántabras del Emperador Augusto (Fernández-Götz *et al.* 2018; Peralta 2004; Torres-Martínez *et al.* 2016) pero ya dentro del patrón de poblamiento en llano propiamente romano. Muy posiblemente sean precisamente la presencia de una calzada en este núcleo de población (Fig. 3) y la destrucción del *oppidum* de Monte Bernorio los datos principales que permitan explicar y contextualizar históricamente el yacimiento de Huerta Varona.

La destrucción de Monte Bernorio representa la desarticulación del poblamiento de la Edad del Hierro en todo el territorio controlado por este gran *oppidum* (Torres-Martínez 2015), control que bascula, entre otros pilares, sobre las vías de comunicación que conectan el interior de la Meseta con la costa y el Valle del Ebro con todo el corredor del piedemonte de la Cordillera Cantábrica, vías que se cruzan, precisamente, en esta zona (Fig. 10). Tras el final de las Guerras Cántabras, las pautas de actuación de Roma siguen un patrón conocido que pasa por la ocupación militar del territorio y el establecimiento de guarniciones en puntos clave; un ejemplo sería el *castellum* erigido en

la acrópolis de Monte Bernorio (Torres-Martínez *et al.* 2016). Este momento representa un período de transición, previo a la implantación de una romanización plena, destinado a estabilizar el territorio tras la guerra garantizando el control del mismo. En ese período de posguerra se produce muy posiblemente el licenciamiento de veteranos a los que, una vez más, y siguiendo el patrón clásico, se les asigna tierras en los nuevos territorios sometidos. Y así, el veterano legionario romano, al amparo de la protección de las guarniciones romanas y con un estatus privilegiado por su condición de ciudadano frente a la población indígena que no lo es, se convierte en uno de los garantes de la estabilidad de la zona y en agente de romanización.

Uno de los posibles lugares elegidos para el asentamiento de algunos de estos veteranos fue Huerta Varona; así lo sugieren los niveles de ocupación más antiguos con la presencia de elementos de filiación militar como la fíbula de tipo Alesia o los *clavi caligarii*. Debió ser determinante para la elección de este lugar la existencia de un paso en el río, así como la proximidad a las vías de comunicación previamente existentes y que con pequeñas variantes en el trazado continuaron activas durante toda la época romana especialmente como nexo de unión entre *Pissoraca* (Herrera de Pisuegra, Palencia) y Retortillo (Cantabria) (Moreno Gallo 2016).

Una vez superada la fase de ocupación militar y estabilizado el territorio, con una población romana incipiente y al amparo de las posibilidades comerciales que ofrecían las vías, este núcleo de población formado por agricultores, ganaderos y comerciantes, prosperó y creció creando un poblamiento estable que vivió al compás del mundo romano hasta su final en la Tardoantigüedad.

Por su parte, la utilización del solar de Huerta Varona en época medieval (especialmente en los siglos VIII-X d.C.) parece poco intensa, aunque se constata alguna reutilización de las estructuras, sin poder identificar dichos usos de estos espacios, al menos actualmente. A partir de este momento, en época Moderna y Contemporánea, se detectan lo que parecen episodios puntuales de deambulación y de uso de la tierra. Son relativamente abundantes los galbos de cerámica y loza que indican un uso de la parcela como tierras de labor en el que la mayor parte de los materiales llegan como parte del abonado con estiércol y *detritus*.

El proyecto de investigación del yacimiento romano de Huerta Varona continúa en marcha, por lo que las interpretaciones presentadas en el presente artículo –realizadas a partir de las estructuras y materiales recuperados en las campañas llevadas a cabo entre 2014 y 2016– deben ser consideradas como provisionales a la espera de futuras excavaciones y a la obtención de los resultados de los análisis actualmente en curso.



## Bibliografía

- FERNÁNDEZ-GÖTZ, M.; TORRES-MARTÍNEZ, J.F. MARTÍNEZ-VELASCO, A. 2018, The Battle at Monte Bernorio and the Augustan Conquest of Cantabrian Spain, in Fernández-Götz, M., Roymans, N. (eds.), *Conflict Archaeology: Materialities of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity*, New York, Routledge, 127-140.
- GARCÍA GUINEA, M.A., MARTÍNEZ-VELASCO, A. 2003, *Valoración y delimitación del yacimiento arqueológico de Eras del Portazgo (Aguilar de Campoo, Palencia)*, Palencia. Informe inédito.
- MARINÉ, M. 2001, *Fibulas romanas en Hispania: la Meseta*, Madrid, CSIC, Anejos de Archivo Español de Arqueología; XXIV.
- MORENO GALLO, I. 2016, *Vía romana de Pisoraca a Iuliobriga 62 km*. Vías romanas de Castilla y León 19. <http://www.viasromanas.net>
- PERALTA, E. 2004: La conquista romana del Campoo: arqueología de las guerras cántabras, *Cuadernos de Campoo*, año XX 36, 28-42.
- TORRES-MARTÍNEZ, J.F. 2015, El ataque a Monte Bernorio (Villarén, Pomar de Valdivia, Palencia), in Camino, J., Peralta, E., Torres-Martínez, J. F. (coords.), *Las Guerras Ástur-cántabras*, Gijón, KRK Ediciones, 111-130.
- TORRES-MARTÍNEZ, J.F., FERNÁNDEZ-GÖTZ, M.; MARTÍNEZ-VELASCO, A., VACAS-MADRID, D. 2016, From the Bronze Age to the Roman conquest: The oppidum of Monte Bernorio (Northern Spain), *Proceedings of the Prehistoric Society* 82, 363-382.
- TORRES-MARTÍNEZ, J.F.; MARTÍN, E.; VACAS-MADRID, D., MARTÍNEZ-VELASCO, A. 2017, Terra Sigillata del yacimiento arqueológico de la Huerta Varona (Aguilar de Campoo, Palencia). Breves apuntes, *Boletín Ex Officina Hispana* 8, 90-92.

## Autores

### Dr. Jesús F. Torres-Martínez

Departamento de Prehistoria. Facultad de Geografía e Historia  
Universidad Complutense de Madrid  
C/ Profesor Aranguren s/n  
28040 Madrid  
[ketxutorres@yahoo.com](mailto:ketxutorres@yahoo.com)

### Antxoka Martínez-Velasco

Sociedad de Ciencias Aranzadi. Sección de Arqueología Prehistórica  
Francisco Tierra k.1, 11.A  
48903 Barakaldo  
[antxokagaldakao@hotmail.com](mailto:antxokagaldakao@hotmail.com)

### Dr. Manuel Fernández-Götz

School of History, Classics and Archaeology. University of Edinburgh  
William Robertson Wing. Old Medical School, Teviot Place  
Edinburgh EH8 9AG  
[M.Fernandez-Gotz@ed.ac.uk](mailto:M.Fernandez-Gotz@ed.ac.uk)